

Б. Лешкий

ПІД ТИХИЙ ВЕЧІР

БОГДАН
ЛЕПКИЙ

ПІД
ТИХИЙ ВЕЧІР

1922

ПІД ТИХИЙ ВЕЧІР

БОГДАН ЛЕПКИЙ

Під Тихий Вечір

ПОВІСТЬ—КАЗКА

З передмовою Д-ра Леоніда Білецького

Накладом
ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ „ТРИЗУБ”

Вінніпег, Ман.

1953

Printed by
Trident Press Limited
210—216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man., Canada.

ПОЕТ ТУГИ І СМУТКУ

І. Життєва путь

Таким є один із найвизначніших поетів Західної України, **Богдан Лепкий**. Народився він 9. листопада 1872 року в селі Крегулець біля Гусятин на Поділлі в родині священика. Це був старий і культурний священичий рід. Батько поета, Сильвестр Лепкий, теж був причастний до українського письменства: писав під псевдонімом Марко Мурава популярні книжечки.

В селі Крегульці пройшли перші дитячі роки Богдана і творились перші дитячі враження. Потім батько його, переходячи з одного приходства в друге, перебував у селах Поручин, Бище, Жуков і Шумляна Бережанського повіту. Звідти Богдан черпав повною рукою образи й картини із селянського життя.

Народню школу й гімназію скінчив Б. Лепкий у Бережанах, університетські студії — у Відні, у Львові і Кракові. Після закінчення університету в 1895 р. став гімназіяльним учителем: початки цієї педагогічної праці проходили в Бережанах, в цьому майже рідному місті поета, з яким зв'язані його найдорожчі спомини з юнацьких літ народньої й гімназіяльної науки.

Тоді саме в Бережанах на становищі адвоката жив знаний український письменник, Андрій Чайківський і вірменський парох, пізніше архієпископ Теодорович. „Мій батько, згадує Б. Лепкий, й Андрій Чайківський працювали на ниві українського письменства, а о. Теодорович був знаменитим бесідником і славився ученим чоловіком. Під їх впливом та під враженням міста, в якому я прожив що найкращі молодечі літа, кинувся я з запалом до писання віршів і оповідань”.

Але початки поетичної творчості Б. Лепкого були далеко раніші. „Вірші став я писати давно, ще на шкільній

лавці. Але я не прив'язував до них ніякої ваги й вони за-трапились". Тоді Б. Лепкий захоплювався малярством, а вір-шував більше із підсвідомої спонуки.

„Щойно в Відні, пригадує поет, на першому році філо-софії з туги за рідною землею та за родиною я ближче підійшов до „поезії, розради одинокої". Віршами записані листки лежали на столі мого кабінету. Їх побачив покійний Михайло Петрушевич (Новицький). Прочитав, похвалив і заохотив не кидати пера". М. Петрушевич і далі був єдиним критиком Б. Лепкого.

Але рік пізніше Б. Лепкий знайомиться з поетом М. Во-роним і поетом та вченим В. Щуратом а також із І. Фран-ком, що „ходив уже тоді у вінку тяжко запрацьованої сла-ви". І розмови із цими високої культури письменниками на літературні теми ввели молодого поета в таємниці мистець-кої творчості й визначили молодому Богданові той творчий шлях, з якого він не зійшов до кінця свого життя.

Особливо, коли в селі Циганах на Поділлю у хаті дядька Омеляна Глібовицького, трапилось Б. Лепкому прожити кілька тижнів із В. Щуратом і довший час із Ів. Франком, що там гостював, — той час став для молодого Богдана не-забутнім. Серед просторих тихих піль Поділля, співучої і мальовничої природи „не одну думку й не одну віршову ідею, згадує Б. Лепкий, завдячую тобі, моя тісніша бать-ківщино".

І щойно в 1895 році пускає Б. Лепкий свій перший вірш „Шумка", а за нею пішли дальші поезії, що друкувались у „Ділі", в „Зорі", в „Буковині" і в „Літературно-Науковім Вістнику". Українська суспільність зустріла теплим привітом ці перші його вірші й оповідання. Про це свідчать дружні листи від Дир. Борковського, Левицького-Лукича, О. Мако-вея, редактора „Буковини" Турбацького й інш. Крім того, Турбацький заохотив Б. Лепкого видати оповідання його окремою книжечкою, в наслідок чого з 1897 на 1898 рік з'я-вилась перша збірка оповідань Б. Лепкого в Чернівцях під наголовком „**З села**". Прихильну передмову написав Тур-бацький.

Перша збірка віршів під наголовком „**Стрічки**" появи-

лась у 1901 році у Львові заходом проф. К. Студинського. В тім же році появляються з друку: „З життя”; „Оповідання”; „Щаслива година”, новелі. В р. 1902 — „Листки пануть”, поезії; „На послухання”, оповідання; „Осінь”, лірична збірка. В 1903 — „У глухім куті”, оповідання; „Нова збірка”, оповідання. В р. 1904 — „Донька й мати”, оповідання; „На чужині”, спомини і мрії (вірші); „У горах”, оповідання. В р. 1905 — „З глибини душі”, вибір віршів; „Кара та інші оповідання”; „По дорозі життя”, вибір оповідань. В 1908 р. — „Поезіє, розрадо одинока”, вірші. В 1911 р. — „Кидаю слова”, нариси й оповідання; „Для ідей”, вірші з нагоди ювілею Шашкевича; „Оля” — образок із глухого кута; „Чекає нас велика річ”; „На Тарасовій могилі”. І 1914 р. — „За люд”, у соті роковини вродин Шевченка; „З-над моря”. В 1916 р. — „Тим, що полягли”, вірші; „Доля”.

Стільки Богдан Лепкий вклав ускарбницю української літератури щойно за 20 років своєї творчости. Але поруч він працював і в ділянці історії української літератури і написав три томи „Нарис історії української літератури” — з яких вийшло з друку два томи, а третій згорів у Яремчі в готелі під час першої світової війни разом із драмою „Мотря”. Займався поет і перекладницькою діяльністю і дав переклад на польську мову „Слово о полку Ігореві” і перекладав на українську мову з польської літератури твори Конопницької, Тетмаєра; з московської мови: твори Лермонтова, Пушкіна; з англійської — поему Шеллі „Сім'я Ченчі”. На польську мову переклав збірку новель М. Коцюбинського — „W pętacli szajtana”, а для українських дітей переклав кілька байок Крилова.

В часі першої світової війни, коли москалі окупували Галичину, Б. Лепкий виїздить до Відня, а пізніше у Вецлар і з рамени Союзу Визволення України займається по таборах українських полонених культурно-освітньою працею. І там для українських козаків його літературна творчість і педагогічна та критична діяльність стає у великій пригоді: поет у 1915 році заходами Української Культурної Ради складає віршиками читанку для козаків: „Перша читанка для народніх шкіл”. А для українських дітей у Вецлярі зладив із влас-

ними передмовами ряд творів: Гребінки, Глібова, Руданського, Гріма, Крилова й інш. А для „Загальної Бібліотеки” Оренштайна були видані з цінними поясненнями та критичними замітками твори: „Скошений цвіт” В. Барвинського, комедія „Суєта” — Тобілевича; „Чорна Рада” — Куліша; „Співомовки” — Руданського. А „вступним словом” вводив у літературу молодих письменників, як Коковський, М. Гаврилко й інш. Там же була видана праця про М. Шашкевича.

Після першої світової війни, переїхавши до Берліну, Б. Лепкий береться за велике діло, власне за видання творів Т. Шевченка. І в наслідок цієї праці в виданні Оренштайна під його редакцією, виходить повний збір творів Шевченка у 5-ти томах із обширною студією про життя і творчість Шевченка в I-му томі і критичним розслідуванням тексту творів Шевченка і з поясненнями — в III. томі цього видання. Крім того, в тім же виданні виходять під його редакцією твори Шевченка з обширною вступною статтею про життя і творчість Шевченка в 3-х томах і поезії Шевченка в одному томі. Це було найбільше на той час видання творів Шевченка. Поруч Б. Лепкий у тім же видавництві редагує твори Марка Вовчка із великою біографією письменниці й оглядом її творчости в 3-х томах. Тоді ж під редакцією Василя Сімовича і з його докладним оглядом творчости в тім же видавництві виходять у двох томах вірші (в I-му томі) й оповідання Б. Лепкого у II-му томі. Цим виданням творів Б. Лепкого підсумовується 25-річчя літературної діяльності поета.

Поруч оповідань і віршів Б. Лепкий пише повісті, з яких відомі нам „Під тихий вечір”, „Сотниківна”, „Зірка”. Але найвидатнішим твором Б. Лепкого є його історична повість у шістьох томах „Мазепа”. Поодинокі її частини складаються із таких повістей: „Мотря” — два томи; „Не вбивай”, „Батурин” і „Полтава” — два томи. Цією повістю, що розійшлася по цілому українському світі, Б. Лепкий завершив свою літературну діяльність.

В кінці 30-х років Б. Лепкий на запрошення Краківського університету переїздить до Кракова, де в університеті читає історію української літератури. Краків для Б. Лепкого

це майже рідне місто, в якому поет ще до першої світової війни жив і працював довший час.

Вперше Б. Лепкий перенісся до Кракова в 1899 році. Краків, одно із найстаровинніших і найкультурніших міст Польщі, в той час був осередком польського літературного модернізму. Тоді такий модерний письменник, як Пршибішевський із своїми літературними прихильниками, як характеризує його Б. Лепкий, „брав приступом польську літературну твердиню” А. Міцкевича і Г. Сінкевича.

Б. Лепкий познайомився із цими польськими літературними революціонерами, але особливо близько зійшовся із польським повістярем і новелістом Влад. Орканом. Там же в Кракові поет наш пізнав і студента Краківського університету, українця Василя Стефаника і подружився з ним. За межами рідного краю ці обидва визначні письменники турбувались його долею, а зокрема долею українського письменства.

На оповідання В. Стефаника у своїм дальшій житті дивився Б. Лепкий, „як на найбільші, незрівняні архитвори” мистецького слова. „Коли мені важко на душі, писав Б. Лепкий, читаю їх і набираю нової охоти до життя і до праці”.

Там же в Кракові Б. Лепкий пізнав, як він казав, „другого нашого знаменитого прозаїка, Михайла Коцюбинського, який під час переїзду до купелевих місць, двічі гостював у мене. Не місце тут писати згадки про цю виїмкову людину, продовжує Лепкий, — скажу тільки, що не одну гарну, якимсь вищим духом навіяну хвилину завдячую йому.”

Там же пізнав Б. Лепкий Михайла Яцкова, якого, як він пише, „вельми шаную за його сміливість у шуканні нових доріг”. Пізнав також він і Остапа Луцького, який був його добрим товаришем у житті і другом.

І от, Краків, овіяний оцими споминами, потягнув Б. Лепкого на старість удруге, звідки він на рідну землю вже і не вернувся. Помер там на 69 році життя 21 липня 1941 року під час другої світової війни, залишивши як підсумок великого і творчого шляху життя свого, свої спомини у формі автобіографічної повісти, яку я з захопленням читав ув однім із таборів Німеччини, але не пригадую її назви.

Плідний і славний життєвий шлях пройшов Б. Лепкий у найцікавішу добу розвитку української культури й мистецьких шукань, і був не тільки її спостерігачем, але й одним із визначніших її співтворців.

II. Шляхи шукань і творчости.

Коли Богдан Лепкий у 1895 році виступив на українській літературній ниві, тоді в європейським та американським світі йшла боротьба за новий мистецький, зокрема літературний стиль. Представниками цього стилю є: в Америці: Едгар По, Валт Вітмен; в Англії: Віл'ям Блек, Шеллі, Теннісон й Оскар Вальд; в Норську: Генрих Ібсен, Кнут Гамсун і Август Стрінберг; в Німеччині: Фридрих Ніче, Гавптман; в Італії: Д. Анунціо; в Бельгії: М. Метерлінк, Верхарн; у Франції: Бодлер, Віль'є де Ліль-Адам, Гюїсманс, Рембо; в Росії — Тютчев, Фет, Вячеслав Іванов, А. Белий, М. Мережковський і інші; в Польщі — Пршибишевський, Оркан, Тетмер і інш.

Головна суть їх мистецького „вірую”, що всі вони гостро виступили проти матеріялістичного і позитивістичного світогляду та проти реалізму в літературі.

В той час, як письменники реалісти тільки спостерігають дійсний світ своїми зміслами й обмежуються тільки його конкретною матеріяльною суттю й описом, письменники модерністи не задовольняються тільки зверхньою частиною світу, а намагаються заглибитись у його позазмислову і надприродню істоту.

Коли поети реалісти цікавляться і змальовують тільки дійсний земний світ, — поети модерністи намагаються збагнути ту нитку, яка зв'язує людину із світом потойбічним, щоб почути в ньому звуки із Святого Святих, що чуються в хоралах усесвіту.

Коли письменники реалісти, що створили великі скарби реалістичного мистецтва й подарували світові великі твори своїх поцейбічних форм життя людини, — то письменники модерністи у своїх прониканнях у таємниче життя світу кличуть людину заглянути у невідоме і відкривають двері у вічність.

Коли письменники реалісти поза тим, що може пізнати людський розум, більш нічого не хочуть знати, то письменники модерністи признали, що крім здібности охоплювати світ розумом, визнали ще і другу здібність пізнати світ, здібність **віри**, здібність нашого пізнання з нутра жаром духової **мудрости**: пізнайте правду і правда вас визволить! Оця духовна свобода в правді вічного знаходить у модерністів свій вислів у мистецькій красі.

Геніяльні твори античного і клясичного світу мають дві сторони 1. **лицеву**, зверхню, яка присутня у статичній формі, і 2. **внутрішню** заховану, яка зрозуміла тільки духово просвітленим вірою. Маса народня бачить лише зверхність подій і відчуває навіть ту внутрішню сторону, що приступна лише вибраним.

завдання модерністів через приступність і зрозумілість зверхньої мистецької форми допомогти ширшим верствам народу проникнути у внутрішню суть твору, щоб збагнути в мистецтві його глибинність і вічність. Тому зверхня краса форми в мистецьким поєднанні із глибинністю ідеї в повній гармонії зверхнього зміслового образу й позазміслового й вічного в ідеї, що підносить дійсну красу духа із-під грубої матерії зміслової речі і перетворює світ матеріальний у храм Божий, у церкву віруючих; і в той час реальний змісловий образ переображується в релігійний міт, пісня — в колядку, побутова байка — в казку, а історична дійсність — у героїчний переказ і завершується думою. Така путь переображення реальної зміслової дійсности у позазміслову містерію на горі Фаворі, як вона була започаткована мистецтвом модерністів цілого мистецького світу, як протистава брутальному походові матеріалізму життя й реалізові зміслового мистецтва, як еманация, відображення матеріалістичного буття, що переважає в світі. Мистецтво християнської моралі і віри в їх повнім переродженні мистецтва як суттю внутрішньої творчости, щоб сини матеріалістичної землі і первородного гріха стали синами Божими, сповненими Духа Божого.

Модернізм цей проявився був і в українській літературі. Іван Франко в останні роки творчости, Ольга Кобилянська,

Михайло Коцюбинський у третім періоді своєї творчості, Леся Українка в другій половині своєї творчості, від 1901 р. почавши, М. Вороний, О. Олесь, В. Стефаник, М. Черемшина, М. Яцків, В. Пачовський, Карманський.

До цієї плеяди модерністів належить і **Богдан Лепкий**. Але розпочавши свою творчість і шукаючи свого „вірую“, він насамперед мусів звести свої світоглядні рахунки. В. Сімович у своїй передмові до творів Лепкого зазначає, що „світогляд Лепкого оснований на безнастанній боротьбі двох сил: матерії й духа, що створюють світ. Усе, що у світі твориться, повстає, все воно являється впливом якогось невідомого примусу і боротьба з ним — це життя.” І поет є підвладний цьому невідомому примусові. Тоді і джерелом поезії є невідомі потойбічні ірреалістичні настрої і передчуття; а поети, як біблійні пророки, овіяні вищим даром передчувати і передбачати те, чого звичайні смертні не мають і не можуть мати.

І сам Лепкий дивився на своє писання, як на діло, що йому призначене долею, як на „могутній чар” душі. Світ для Лепкого — „споконвічний бій ясного й темного неба”. Той бій відбувається в кожній людині, „в кожному з нас є дещо з янгола й багато з чорта, дещо з неба й чимало з пекла”. „Всі ми немов одна фантазмагорія якогось велетня нерозгаданого, котрому ім'я: Незвісне”. „Всі ми якась загадка нерозгадана”. І поет шукає того „цвіту щастя”, і з того в душі його родиться **туга** за тим цвітом і **мрії**, що відвертають його душу від дійсності, що оповнена „зависти, злоби і безнастанної боротьби за існування”.

І Б. Лепкий **тужить**: „за миром тужу, за добром, за красою, за тою вимріяною, снами навіяною, в думках злеліяною, що лучить у собі і красу різьб античних, і блеск лиць Тічіяна, й музику найкращу в кожнім слові”. А мрії дають йому „сон погідний, повний сонця, власну хату, поле рідне, близьке серцю... світ широкий, правдомовний, безоблудний”. Поет вірить, що з мрій „повстануть світи ясні”: „хіба ж мало фантазій перетворилося в дійсність?”

І Б. Лепкий під впливом таких роздумувань творить чудові твори рефлексійної лірики, як „В горах”, „Над мо-

рем”, „Над рікою”. Тільки в природі поет відчуває, що, крім реального світу, є якийсь другий світ душі, а, крім фізичного існування, є життя інше, краще, важніше. І поет шукає його і знаходить у хвилини творчості (оповідання „Образ”). Ось картина того моменту, в якому поет перебуває в хвилини творчості:

“Ось я в якомсь чудовім краю, Де кожний твір і кожне слово І звуки всі, краса і тони, Душі ридання, серця стони, Пливають з одної струни чару.	Пливають у воздух, щоб наново, Мов ті краплини пари в хмару, Зійтись в гармонію велику, В одну симфонію краси.
--	---

І це поняття краси у Лепкого лучиться з поняттям **добра** і **волі**. І разом вони становлять отой ідеальний світ, до якого змагається вся творчість поета:

Щоб безмежною тугою, Звуком радості і болю Загрівала нас до бою За добро, красу і волю! Щоб знімала нас у гору	Від буденного болота, До небесного простору, Там де зоря сяє злата, Де пресвітлими лучами Пламеніють ідеали!
--	--

Оце і є той повний світ високого мистецтва, до якого поет закликає і за яким він тужить. Тому між людьми йому стає сумно й огидно, життя земне йому стає за кару і тугу. І як органічна частина творчості поета, — то є його **смуток**, що впливає з його вищих бажань, з мрій про той інший світ, кращий.

Тому Лепкий відвертається від цього життя буденного і вірить у кращий світ ідеалів або він увесь у власних споминах, які щедрою рукою розкидані по його творах. Тому поруч туги і смутку Б. Лепкий — поет **споминів**, в яких знаходить душевну насолоду, бо вони відгукуються до нього „бесідою молодих, незабутніх літ”. Спомини для нього — „одна з тих невідгаданих тайн, що лежать на споді людської душі”.

Але не дивлячись на те, що Б. Лепкий у своїх творах сплів тонке і ніжне мережево із туги, смутку, мрій і споминів, в його творчій напрузі до світу є щось і від пророків і ясновидців. На жаль, поет цієї сили своєї віщої творчості не розвинув, а пішов по найменшому спротиву резигнації з

реального життя в тузі за ідеалами. Ось той вірш ще з 1911 року, що вказав, передбачуючи ту світову хуртовину, якої ми тепер є свідками:

А я кажу вам: день іде,
Іде така година,
Коли ні тут, ні там, ніде,
Кордонів жадних не буде,
Лиш даль далека, синя.

Хто каже вам, що все одно,
Де жити, як вмирати,
Той тягне вас в багно, на дно.
Той вам дає без дна судно
І каже кермувати.

А я кажу вам: близький час
І хвиля недалека,
Що буря звіється нараз,
Згуртує і змітає нас
І зблизька, і здалека.

А я вам кажу: майте слух,
І позір тому дайте,
Що вам говорить волі дух
Про близьку хвилю заверюх
І хвилі тої чайте!..

III. Повість-казка.

Поруч ліричних поезій і новель Б. Лепкий визначився ще і як добрий повістяр. Не буду їх тут перераховувати, а вкажу тільки на дві з них, почавши з кінця.

Повість „Мазепа” це є найобширніша повість ув українській літературі — аж у шістьох томах. Ця повість була для всіх великою несподіванкою, знаючи Лепкого як письменника прозаїка переважно малих мистецьких форм. Підказав Лепкому цей монументальний твір його глибокий патріотизм українця після державно-національної катастрофи 1920 року, коли українська держава заломилась.

І для своїх національно-патріотичних цілей, щоб в народі підтримати віру в себе і свою державно-творчу силу, Б. Лепкий вибирає і вдячну тему: змалювати історичну боротьбу українського народу під проводом гетьмана Мазепи із Москвою і її царем Петром I.

Постать Мазепи одна із найпопулярніших у світовій літературі: Вольтер, Байрон, Віктор Гюго, Ю. Словацький змалювали цю постать у своїх творах. Цю постать пробував малювати не один і український письменник. Але довершив Б. Лепкий. Правда, наш поет розійшовся з традицією європейською малювати Мазепу, як людину повну пристрастей, суперечностей і демонічності у поривах і характері. Б.

Лепкий малює Мазепу в останніх роках його життя і в найбільшій змаганні його в союзі з Карлом XII перемогти Москву і розбудувати українську незалежну державу.

Ця повість Лепкого задумана як строго епічний твір, але тяжко було лірикові Лепкому втриматись на цій рівні і його повість і стилем і композицією (фрагментарність) вийшла зовсім ліричною.

Але, не дивлячись на композиційні недостачі, твір цей став одним із найпопулярніших серед повоєнного українського покоління, а це є знаменний показчик ваги цього твору і його значення.

Зовсім протилежною по темі і відмінною завданням автора є друга повість Лепкого „Під тихий вечір”, яка в цій виданні і пропонується українському читачеві. Коли перша повість розробляється на історично-національному тлі української історії, то друга розробляє тему соціальну й сучасну авторові. Коли перша будить національні почуття віри у свій нарід і провід його, то друга дає картину взаємин між українською інтелігенцією й польською та устремління дідичів стати ближче до інтересів українського селянства і йому допомагати в розбудові його добробуту.

Правда, ця повість „Під тихий вечір” особливо для Галицьких відносин скорше **утопія**, побожні бажання, бо тяжко собі уявити, щоб у Галичині серед польського аристократичного панства була добра воля йти до українського селянина і йому допомагати, а ще більше, щоб графська родина ріднилась із українською хоч і високоінтелігентною людиною (Хмелинський) із середнього суспільного середовища.

Але не цим ця повість цікава. То лиш епізоди, правда важні, але в ній не головні. Головними дійовими особами є графиня Христина і лікар в їх взаєминах від наймолодших літ і до старости, і їх любов і не здійснені мрії через гордість українця лікаря. І хоч ці взаємини тільки в кінці повісті розкриваються, себто вже на схилі їхнього життя, але вони все були чинні і тримали кожного із дійових осіб у напружі й вичікуванні, коли, нарешті, до того прийде.

Б. Лепкий назвав цю повість „казкою”. Справді, тому що вона збудована в утопійному сенсі, як проблема і як

тільки побожні бажання, щоб українська людина високо ідейна й високо моральна могла так вплинути на польську інтелігентну людину і її переродити у зовсім протилежному ставленні до народу і в повнім зближенні й перевихованні своїх поглядів та відносин до українського інтелігентного середовища, а особливо в зближенні особистих симпатій і навіть вірної на протязі многих літ любови одного до одного, — то все це справді видається казкою.

Правда, гарна казка, соціально ідейна і насичена духовим глибоким змістом, мудрістю поета і любов'ю людини до людини.

Тому ця повість читається із захопленням, глибоким інтересом до таємничого ходу подій, що в повісті розвиваються і до того морального сенсу, що стоїть у повісті на високім поземі й матиме вона велике виховальне значення.

Туга за ідеалом морального казкового світу, за любов'ю до ближнього, за вірою в гармонійне співжиття всіх верств українського суспільства і національних груп у їх найгуманніших взаєминах і співпраці — то ідейний лямбмотив цієї повісти Б. Лепкого, основний у цілій творчости поета.

Л. Білецький

ЧАСТИНА ПЕРША

I.

Дивилася на осіннє листя.

Ніколи воно не є так розкішне, як тоді, коли боїться першого морозу. Ніби каже: — Дивіться, яке я гарне! Спиніть зиму!

Веранда, на котрій сиділа, вповилася червоним виноградом. Він шелестів за подувом вітру, як шовкова сукня. Ніби веранда вбралася на казковий баль.

Долом стелився муравник, обшитий вінками вербен і петуній.

За муравником корчі, а там мур. Здовж муру перешіптувалися білі берези і тулилися до себе молоді смеречки.

За муром ліс.

З лісу летіли листки, як підстрілені птахи.

Один впав їй на коліна.

„Вже листки з грабів облітають. Осінь... А який гарний!” — І пришпилила собі до грудей. „Мабуть до лица мені... Осінь...”

Не чула, як заїхав повіз.

— Пан з Підбереззя, — сказав покойовий.

— Преси сюди, на веранду.

Заскрипів паркет, відчинилося кількоро дверей і на веранді появився здоровий, рослий, але вже добре сивавий мужчина.

Пішла йому на зустріч і простягнула руку.

— Я гадала, що ви проходитеся понад морем, або сидите при рулеті, а ви знов у нашім Богом забутім куті.

— Нашому братові, як не чує диму з рідного комина і не бачить своїх стіжків, і як не має на кого від самого ранку тукати, то і в раю скучно. Мені в дома найкраще... Старіюся.

— Таку то новину ви мені привезли? Гадала, що від-молодію, слухаючи ваших оповідань, а ви: старіюся...

— Що гадав, те й сказав. А що ж ви, пані?

— Я також старіюся.

— От і попав. Не знаю, що й казати.

— Найкраще не кажіть нічого. Обоє старіємося і — годі! Сідайте і дивіться. Правда, як тут тепер гарно? Куди гарніше ніж літом. Яке багатство красок! Особливо тут, де сонце пробивається крізь лісову глушу. Як там кожнісінький листок дрижить, ніби тишиться.

— Ніби згадує, як ще був зелений.

— А здовж муру така глибока тінь, аж фіолетна.

— Ніби старече задовілля.

— Лиш осика заєдно тремтить.

— Як людське серце, пані.

— А з липи листя паде й паде.

— Як нездійснені мрії.. Гарна, дійсно гарна осінь.

І краща тут, ніж над морем, і куди краща від літа і від весни. Весна зелена, дурненька, а осінь вдумлива, — вона вже пережила літо.

— Як ми.

— Як я, дорога пані!

— А якщо — ні?

— Не знаю.

**
*

І вони на хвилину замовкли. Вітер конче хотів обсіпати їх голови листками, та не міг. Листки відбивалися від даху над верандою і тихо лягали на стежку.

— А я все таки люблю літо, — сказала вона.

— Літом наливається колос.

— І паленіють овочі.

— І рояться бджоли...

Замовкли.

— Особливо люблю, як по довгій погоді надтягає буря. Така, знаєте, грізна, зловіща, з громами й блискавками. Я така тоді неспокійна, так чогось жду.

— Нам судилося ждати, — промовив коротко й різко.

Глянула на нього і на його устах, отінених сивіючим вусом, побачила гіркий усміх.

Почув цей погляд і, притупуючи ногою, повторював:
— Ждати, ждати, ждати.

Сонце вибігло на лісову дорогу і засміялося всією силою своєї кольористичної фантазії.

— Як гарно! — сказала прижмурюючи очі.

— Ви горите ціла, мов в авреолі.

— Не дивіться на мене, лиш на красу природи.

— Дивлюся на красу.

— Бачите, як паленіють рожі? Вони ворущаються, дрижать, ніби дишуть, ніби хочуть розхилити уста і сказати: “як гарно!”

— А вербени як пахнуть!

— А тютюн!

Нахилилися над поруччя і все щось нового й гарного відкривали в городі. Нараз їх голови стрінулися з собою... Стрепенулися...

Сонце ще раз усміхнулося і сховалося поза пні дерев. З ліса повів вечірній холодок.

— Пардон! — сказала, поправляючи волосся.

— Простіть! — промовив, кланяючися злегка.

Взяла до рук книжку і перегортала її. Він ходив по веранді.

Листя вже не мерехтіло, гасли розкішні барви квіток, та зате пахощі прямо одурманювали їх.

**
*

— Простіть, ласкава пані! — сказав стаючи нагло перед нею. — Я забув, що я не в себе.

— А невже ж ви в себе ходите так нервово?

— Ходжу нераз цілими годинами, як звір по клітці.

— То зле.

— Чому?

— Денервує.

— Кого?

— Вас.

— Мене денервує самота.

— Мене також...

— З того висновок...

— Мовчіть! — і притулила палець до уст.

Тиша. Лиш вітер шелестів листками.

— Добре вам казати, пані, — мовчіть! Але як? Я не мумія, я живий чоловік. Набридне гукати на челядь і з економом балакати про штучні погної. Хочеться іншої розмови. Але з ким? . . . А ви: „мовчіть”!

Тепер вона замовкла.

— Скажіть, будь ласка, з ким? — питався вдивляючись у її глибокі, сині очі.

— Сідайте! — відповіла й показала рукою на плетений фотель біля себе.

— Га, що ж! спасибі і за це. — Сів.

— І, — заспокійтеся.

— Постараюся, ласкава пані. В моїм віці воно й не так то важко . . .

Повівав вечірній холод.

— Холодніє, — сказала, шукаючи якогось слова, щоб нав'язати обірвану розмову.

— Холодним вітром від надії уже повіяло. — Так, так.

— Деклямуйте далі.

— Я не деклямую, я лиш із серця говорю те, що колись сказав великий поет. Дивно, як слова великих поетів не старіються ніколи; усе старіється, а вони ні.

— На те вони й великі, — відповіла, вриваючи розмову.

Нічліжани гнали коні на пашу. Узліссям блукала пісня:

Ой горіху, горіху, та й горіхове зерно,
Любив я дівчину, не знаю, чи возьму,
Бо не знаю, чи ся верну.

Гей — ей!

Це “гей!” відбивалося далеко луною, ніби воно не з грудей людських виходило, а з лісів і з очеретів, — ніби поля й очерети зітхали вічним смутком.

Над лісом викочувався місяць; не золотий, а срібний; зразу ріжок, а там і цілий серп. І ніби зерно з-під серпа, сипалося із нього сяйво сріблисте.

— Знаєте, пані, що? — сказав нараз. — Коли б я вдруге прийшов на світ, і був молодим, то не хотів би ні маєтків,

ні слави, — пощо вони? — тільки хотів би я бути парубком здоровим і гнати коні на ніч, на пашу і піснею, такою, як оця, давати знак коханій дівчині з другого кінця, куди я їду.

— Щоб вибігла до вас, коли мати засне.

— А, так! щоб вибігла до мене і щоб ми вкупі слухали те, що ніч нашіптує полям і лісам до вуха.

— Дивіть! Я не знала, що ви такий романтик! Знаєте, що я вам пораджу.

— Що?

— Не чекайте, аж коли вдруге прийдете на світ, бо можете довго чекати, лиш...

— Кінчіть те: — “лиш”.

— Читали ви “Фавста”?

— Як же ні?

— Так покличете Мефіста, щоб вам знайшов яку Гретхен. Їх багато на світі. Вони не переводяться ніколи... А може вам і Мефіста не треба... — додала жартівливо.

— Хочете бути злобною, ласкава пані, але воно вам не вдається. Я не шукаю Гретхен.

— Чому?

— Бо не хочу.

— Так не нарікайте.

— Я й не нарікаю. Я тільки балакаю з вами по щирості, як з доброю знайомою. З ким же мені й побалакати щиро, як не з вами?

— Дякую за довір'я.

— Вдячність по моїй стороні. Але вертаючи до речі, то ви дуже добре знаєте, чому я не шукаю Гретхен.

— Я?

— Не лукавте! Дивіться, який гарний вечір. Може останній цього року. Може за кілька днів тут, де тепер цвітуть останні квіти, лежатиме білий, зимний сніг. Зачините двері від веранди, Антоні розпалить огонь у коминку і ви, обтулені хусткою, будете вдивлятися в полуміння, згадуючи і літо, і осінь, і може, може навіть нашу нинішню розмову. Навіщо дурити себе? Чому не побалакати нам щиро з

собою?.. Я вам розкажу казку, не казку, а правду, себто повість, яку я збираюся писати.

— Ви? Повість?

— Невже ж це така диковина? Хто нині повістей не пише? Поем не читають люди, бо тепер на повісті мода. Так уявіть собі, що я довгими, зимовими вечорами не маю що робити і пишу повість. Вам, як добрій знайомій, як найближчій мені людині, — не перечте! — як найближчій мені людині, розкажую її зміст... Хочете послухати?

— Розкажіть. Я ціла перемінилася в слух.

— Але перше принесу вам шаль, щоб ви не замерзли, добре?

— Які ви уважні. Принесіть.

**

Приніс, закинув їй на плечі, сам сів у плетений фотель і став крутити цигарку.

— Дозвольте курити?

— Чому питаєтеся? Конвенанси! Розкажіть, бо я цікава.

— Зміст моєї повісті такий.

Він закурив цигарку і, пускаючи дим набік, через поруччя веранди, оповідав голосом спокійним, декуди навіть ніби жартівливим. ....

II.

— Був раз студент, попович, пильний, талановитий, моральний.

Усміхнувся.

— Чого смієтеся? Невже ж це смішно, що він був моральний?

— Ні, не те. Лиш, бачите, я собі пригадав смішну сценку з життя цього хлопця. Було це так. Він нижчу гімназію кінчив у Бучачі, а до вищої привіз його батько в місто Б... Треба було знайти станцію. Ви не знаєте, що воно таке. Звичайно якась удовиця, часто-густо по священику, брала учеників на мешкання і на харч, пильнувала їх, щоб вчилися,

обпирала і сама попри них якось перебивалася крізь життя; це й називалося — станція!

А були, знов, фактори, що раjali станції. З початком шкільного року стояли вони на рогатках і як над'їде батько зі своїми синами-школярами, то вони й пристають: „Егомосць! Я вам таку станцію дам для ваших синів, що їм буде як у рідної мами”.

І до нашого героя причепився такий, фактор, та й повів на станцію. Вийшла старенька їмость: „Пані, — каже, — я вам такого студента припровадив, що будете його до самої смерти пам'ятати. То хлопець з морелями. (Хотів сказати з моралями, цебто моральний).

Тії морелі пригадав я собі тепер і сміюся . . . З морелями!

На тій станції мій герой і скінчив гімназію.

Як був у 7 клясі, приїхав візитувати гімназію (інспектор.¹⁾ На кінцевій конференції²⁾ сказав: „У вас, пане директоре, в 7 клясі є один ученик, котрому я нині дав би свідоцтво зрілості, бо шкода, щоб ще один рік у вас сидів. Але не маю права”.

Так і просидів мій, моральний ще один рік у місті Б. Мав п'ять лекцій по п'ять срібних, приготавляв п'ятьох товаришів до матури і п'ятого липня о годині п'ятій здав іспит зрілості з відзначенням.

Того вечора в міській касині сказав секретар Ради Повітової³⁾ до податкового поборця⁴⁾, заповідаючи всім без адута⁵⁾: “І хто б то був, пане добродію, подумав, що з такого дурного міста вийде такий мудрий хлопець”.

А поборця, подумавши хвилину і заповідаючи в свою чергу “контра”, відповів: “З нашого міста, “пане дзєяшку”, виходили колись дуже мудрі люди, поети, біскупи, навіть міністри, воно що лиш з тої пори, як утворили Раду Повітову, нараз здурніло”.

**
**

Провівши вакації на селі у батька-мами мій „моральний”

---

1) Урядник шкільної округи.

2) Нарада з учителями.

3) Повітове земство.

4) Начальник державної каси в повіті.

5) Без козира.

вибрався на університет до Відня. Скоро вивчився по німецьки і на природописнім відділі робив такі постипи, що на нього дивилися, як на будучого доцента.

— Мав сиві очі, високе чоло, русий вусик і голос подібний до звуків віолончелі. Правда? — перебила графиня.

— Так, пані, ви вгадали. Він навіть грав на віолончелі, але як ніхто не слухав.

— Гарний був.

Доктор поправився у кріслі.

— Щоб гарний — того не скажу. Симпатичний. Про красу не дбав, не старався подобатися людям.

— Але у жінок мав щастя.

— І того не вмю вам сказати. Знаю тільки, що інспектор був не від того, щоб женився з його сестрінкою.

— А він?

— Йому вона навіть подобалася. Але як закримітив, що інспектор має такі наміри, — відсунувся.

— Як то відсунувся?

— Це було так. Скінчивши філософію прийшов просити о суплентуру.¹⁾ Тоді не було місць, прохачі відходили з нічим. Але його привітав інспектор дуже ввічливо і казав, що для нього місце має. Розговорився. Малював йому веселі образи будучности, якто він купить собі хату, розведе сад, город, пасіку і буде далі студіювати природу, — практично. Ожениться. Казав, що навіть дівчину має для нього. Натякнув яку. Мій герой догадався, що це інспекторова своячка. Пішов і більше не вернуся. Подання о посаду не вніс...

— Дивак! При чому тут дівчина? Що вона винна, що її дядько необережно забрався до діла?

— Ваша правда. Він був дивак. Мав хоробливу амбіцію. Хотів усього добитися власною працею, без протекції, котрої ненавидів. Може він і зле зробив, а може так і писане було в книзі життя, його і її... Дозвольте скрутити цигарку?

— Крутіть і куріть. Люблю як вечером мерехтить огник і снується димок. Це додає оповіданню життя.

1) Перша посада гімназіяльного вчителя.

— Бо воно мертве?!

— Навпаки. Ваш герой мене дуже цікавить; я його ніби знаю... — казала всміхаючися графиня. — Але я все таки стою на своїм, що цигарка оживить ваше оповідання. Знаєте, як воно гарно, як пастушки лишать огонь на стерні і як димок з нього снується. Я не поетка, не вмію сказати того, що чую, але чую. Оповідайте!

— Мій герой, — говорив доктор, струшуючи попіл з цигарки, — сказав собі: “буду лікарем”. А щоб добути на студії гроші, став домашнім учителем в одного графа, — “гувернером”, як тоді казали.

Зразу почував себе ніяково. До обіду сідали у фраках, розмови велися, як діалоги в театрі, треба було числитися з кожнісіньким словом. Хлопець, котрого вчив, була добра, але розвезена дитина, — одинак. В нього ззамолоду вмовляли, що він будучий дідич цілого, доволі великого маєтку, а це тяжко погодити з основами педагогіки, котра від ученика вимагає деякої покори супроти науки, а пошани супроти учителя. Хлопець знав, що “гувернерові” платять і що як він не схоче вчити, то наймуть другого. До того різниця обряду й національності, це теж не без значення. Нераз мій герой хотів кинути своє “добре місце”, їхати до Відня, бідувати, але бути паном свого часу, бути вільним і неприниженим. Але тримав його великий, гарний став, у котрім він залюбки рився, розсліджуючи його фавну і флору, тримали його великі ліси, повні всяких дерев, корчів і тримала його...

— Хто, хто такий? — опитала зацікавлена графиня.

— Вона... — Відповів і вірвав.

**

Пішов до передпокою і приніс попільничку.

Графиня притулилася до поруччя веранди і чула, що її серце починає голосніше бити. Ніби годинник лежав на столі перед нею і чикав. Значив хвилини, котрі канули в безвісті осіннього, тихого вечора.

— Чому не розказуєте далі?

— Бо я гадав, що ви задрімали й не хотів вас будити, ласкава пані.

— Гадаєте, що я вже така стара бабуся, що де лиш голову притулю, там і сплю.

— Ні, тільки знаю, що я не повістяр і не вмю оповідати цікаво. Моя повість скучна і не тяжко при ній заснути.

— Критику оставте другим, а самі кажіть, що за “вона” тримала вашого філософа в палаті графа і не пускала його до Відня.

— Граф'янка, старша й одинока сестра його ученика. Йї тоді було літ яких 15. Зразу дивився на неї як на дитину. Помічав її рухи, потопав у синіх очах, повисав на всміхнених устах, любувався нею, як весняним ранком.

Як розказувала, які то квіти через ніч розцвілися, або як її кінць цукор з руки взяв поміж зуби, цукор з'їв, а руку висунув і облизав, то здавалося йому, що сонце ясніше світить, що дихати легше його грудям. З кожним днем більше прив'язувався до неї, хоч того й не помічав. Чекав обіду, щоб побачити її, будився з гадкою, що вона робить тепер? Боровся з серцем своїм, але знав, що воно побідить. Любив її...

.....

На хвилину спинився і ніби надслухував, піднявши брови вгору, при чім очі його більшали, а чоло морщилося, як на воді хвилі.

— Причулося вам щось?

— Ніби хтось їхав і — став.

— Це спомини їхали до нас, мій пане, і спинилися на калиновому мості, — відповіла графиня. — Розкажуйте!

**

— Перестав дивитися на неї, як на дитину, й відповідати, як відповідають дівчаткам. Став поводитися з нею, як з панночкою.

Вона це відчула і не вбігала до покою, в котрім він “робив лекцію” з братом і не кидала на стіл сніп свіжо назриваного зілля і не питалася, щебечучи, як пташка: „А що це, що це, що це”?

І вертаючи з купелі не розказувала, що риба переплила попри її ногу і що не хотіла розбиратися, бо бузьки ходили

по болоті. І вже не називала його: “пан Михайло”, тільки “пан професор” і паленіла по самі вуха, як сам на сам стрінулася з ним у парку. Ах, яка вона тоді була гарна!

Перервав, сіркаючи сірник, бо цигарка чомусь йому гасла.

— Подождіть. Подзвоню, щоб Антоні подав вам трабуко.¹⁾

— Дякую, ласкава пані. Я люблю кручені цигарки.

— Так вони вам усе чомусь то гаснуть.

— Мабуть повітря вогке.

— То ходім до покоїв.

— Якщо прикажете, пані... — В його голосі чути було збентеження, котрого перше не помічалось.

— Я не приказую. Тут так гарно. Місяць посріблює нас, а тіні, ніби підслухують, чи не говоримо що злого. Не розуміють, що “зло” вже геть поза нами.

— Його мабуть і не було ніколи. Було непорозуміння.

— Між нами?

— Ні, кругом нас.

— Добре кажете: кругом нас непорозуміння... Але скажіть, будь ласка, чому ті непорозуміння лягають між людьми, як колоди, а вони їх не вміють зіпхнути з дороги до щастя?

— Чому?... Послухайте далі мого роману.

— Говоріть! Я ціла, як бачите, перемінилася в слух. Тільки не малюйте так гарно своєї героїні, бо я жінка і мені жінки не так то дуже цікаві.

— Але я мужчина і мене жінки цікавлять, а зокрема та одна.

— Одна? — і глянула на нього прижмуреним оком. — Ну, говоріть!... Гарно слухати про минуле.

— Якщо воно гарне.

— Над минулим мерехтить якесь особливе сяєво краси.

— Як над головою святої.

— Все, що погане, забувається, остається гарне і добре.

— У тих, що самі гарні й добрі.

---

1) Рід цигар.

- А в злих?
- Злі тямлять зло. Плекають в серці пімсту.
- Так гадаєте?
- Коли б не те, не було б стільки злого на світі, бо зі злого родиться зло.
- Що ж тоді нам робити?
- Забувати зло, а тямити про добре. Поборювати себе.
- Побіда над собою, найбільша з побід. Правда?
- Так, пані. Правда, — до котрої дійшли ми, стоптавши своє власне щастя.

**

Замовкли... Місяць сховався за хмару, але за хвилину знов виринув на небо; був як ілюстрація до пісні, котра лунала над ставом.

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.

- Гарно співають, — сказала зітхаючи вона.
- А він питався:
- Хто це співає? Якісь інтелігентні голоси.
- Це товариство з приходства. Нині неділя. Син і доньки на вакаціях, приїхала молодь із сусідства, їздять човном. Цей високий сопран, то старша донька декана, а цей низький бас, — то учитель з прилученого. Правда як гарно підходять їх голоси до себе? Але він, тільки учитель, а вона — деканівна. О, чуєте, як їх голоси, то наближаються до себе, то розходяться, ніби висказують цілу якусь драму.
- Тиху драму.
- Тих тихих драм аж забагато в світі.
- І я теж знаю одну.
- Догадуюся... Та ви не заговорюйте. Знаємо вас! Ви мистець в недоговорюванню, в балаканню павзами тощо. У вашій повісті певно будуть цілі низки'точок. Уявляю собі.
- Коли ви собі уявляєте, то й розказувати не треба, бо в уяві все краще.

— Ох, які ж бо ви, — кажіть!

І він хоч не хоч став розказувати далі.

**

— Мій герой і не стямився, як минув рік. До нього привикли і він став привикати. Навіть господар дому, хоч великий пан, став відноситися до нього, не як до гувернера, а ніби до якогось зубожілого свояка. Казав йому: “Пане Михайле”. Вертаючи з вистави в столиці, привіз йому золоту цигарничку на спомин. Був це аристократ якоїсь окремої породи. Гордий на свій рід і маєток, але з пошаною для розуму і Божої іскри. Нераз говорив до сина: “в найкращім роді лучиться двох-трьох туманів, або “галаганів” і споганять рід. Найбільший маєток стопиться, як сніг на сонці, а те, чого навчишся, те, що тобі провидіння дало, як надзвичайний дар, зостанеться тобі”.

Мав гарну бібліотеку, передплачував багато часописів і читав наукові й літературні місячники. Не був ні картяр, ні гуляка, не любив ловів і над усе цинив свобідну, товариську розмову в гуртку недурних людей. Одним словом “білий крук”.

Намовляли його, щоб кандидував на посла. Не хотів. Казав, що політики не любить, бо це велике шахрайство. “Виберуть мене селяни, а я за те працюватиму на їх шкоду; не хочу, це нечесно. Хай їх заступають ті, що можуть боронити їх інтереси.

До селян відносився теж не так, як інші. Не знижувався до них, не дбав про популярність, але й не визискував їх і де тільки міг, там робив добре. З лісів давав дрова на школи, погорільцям помагав відбудуватися, як хто попав у біду, то витягав його “за вуха”, — словом, як на наші відносини, був пан, яких зі свічкою шукати.

Мій герой бачив це і поважав його не за золоту цигарничку, (котра пекла його як дарунок, за котрий не міг віддячитися), а за його вдачу й характер. Та зате гості, — то була його мука! Надуті, пусті, зарозумілі. На домашнього учителя, хоч у нього був диплом професора, дивилися, як на якогось офіціяліста. Треба було добре вважати, щоб

не дати себе на поталу. Не раз приходило до гостріших сутічок на слова, особливо, як розмова повернулася на політичні теми, як ось некультурність українського народу, його нездатність до державного життя, або меншевартість тощо.

У тих словесних герцях особливою хоробрістю визначалися маршалок повіту і канонік з сусіднього містечка. Як лиш їх повози заїхали перед ганок, то мій герой знав, що попсують йому цілий вечір. Іноді не виходив, казав, що хорий, або що мусить підготувати лекцію на завтра. Але годі було все хорувати, не хотів, щоб гадали, що боїться їх і втікає з поля бою.

**

Раз було більше гостей. “Дама до товариства” грала на фортепіяні, молодь гуляла кадрил, мазура, вальця. Він не гуляв. Казав, що не вміє. Не хотів. Боявся, щоб панночки не гадали, що роблять йому ласку. Але щось його тягнуло до тої білої залі з золоченими прикрасами в стилі „ампір” зі старими венецькими зеркалами, що зв’язували вікна з собою. Дивився то на паркет, то в зеркало. Як її блідозелена суконка з китицями рожевих троянд була по тім боці залі, то дивився на залю, як перелітала на другий, то бачив її образ у зеркалах.

Тільки й бачив, що білі стіни, золоті прикраси, легеньку зелену суконку і рожеві троянди.

Весь світ замикав у тому образі, — такий він був гарний...

— Світ?

— Ні, цей образ, — вона... Ви хочете приловити мене на словах, хочете збентежити автора, котрий звіряється перед вами зі свого першого твору.

— Автора, чи героя? — спитала, спускаючи очі на долівку, осяяну місячним світлом.

Глянув на неї пронизливо і довго. А по хвилині сказав.

— Дозвольте це питання zostавити без відповіді.

— Хай буде. Оповідайте.

— До чого я іду? Ага. Почув задрість у серці. Була

це новість у нього. Перше не знав того дивного почуття. Біля суконки крутився заєдно якийсь чорний фрак, або офіцерський мундир. Все чийсь очі ховзалися по ній, очі жадібні, розпалені танцем, або мутні й бездушні, котрих уже не розпалить ніщо. Погані очі! як вони сміють, як їм не соромно обіймати її гарну, свіжу, непорочну статть?

— На те вони й очі, щоб дивилися, — сказала перебиваючи йому.

— Так. Але його це боліло, бентежило, доводило до злости. Пішов до одного з малих бічних покоїв за їдальнею.

“А, — пан про-фе-сор!” — привітав його маршалок. “Міна, як з коміна”.

“Виглядаєте нині як Байрон”, — доповів канонік. — “Може вам до голови приходиться їхати на Міссулюнгі?”

Привітався і хотів далі йти. Не пустили його.

“Сідайте біля нас. Вип’ємо доброго Рена. Антоні, подайте чарку для пана про-фе-сора!”

Антоні приніс чарку, налив Рена, вклонився і вийшов.

Панове вже таки добре скупалися в Рені. Мали червоні лица і як чоломкалися чарками, то розливали вино.

„Ну, вип’ємо за ваше здоров’я”, — сказав маршалок.

“І на добрий успіх вашої просвітної місії”, — додав канонік.

“Так, так, пане професоре, вам треба таки добре махати, щоб здогонити другі народи. На шляху культури ваш, так званий, український народ, дуже припізнівся...”

“Український народ, — сказав з притиском герой моєї повісти, — український народ, коли й припізнівся, то не з власної вини, а дякуючи своїм сусідам. І те припізнення не відноситься до культури народніх мас, цебто до селян, бо вони культурніші від сусідського селянства, а до культури інтелігентних кругів.”

„А хіба ж у вас є інтелігенція? Попи і тих декілька адвокатів, професорів, лікарів, — що це є?” — зневажливо спитав маршалок.

А канонік додав:

„Вам бракує аристократії, купців і промисловців, а нині без них нема народу. Що це за народ — хлоп і поп?”

“Нашу аристократію перетягнули до себе не хто другий, а наші сусіди. Перегляньте тільки панські роди в Польщі і в Росії, а побачите скільки там української крови”.

„Пане професоре, — сказав ще гірше червоніючи маршалок, — я вас прошу не обиджати нас. Ми з народом Хмельницького і Гонти не хочемо мати ніяких генеалогічних зв'язків”.

“Але на їх землі сидите і живете з праці їх рук та живете не найгірше”.

Канонік зробив великі очі.

“Ви це смієте казати нам, ви маєте відвагу так визиваюче відзиватися в шановній хаті одного із загально поважаних представників нашої аристократії, — ви попович?!”

„Так, смію. Я — попович. Не соромлюся того. Мій батько кривдою імені свого не заплямив. Але коли вам замало чистого імені, коли у вас ні знання, ні честь не мають ціни, то знайте, що мій рід, хоч без графської корони, старший і достойніший від не одного аристократичного роду.”

„Го, го, го!” — гукнули обидва.

„А так. В архіві міста Львова маємо документи з XV століття, з тих часів, коли про деякі ваші графські роди ще й помину не було”.

“Пане!”

„Панове! . . . Я скінчив . . . Шанси нашої диспути нерівні”.
“Як ви це розумієте?”

„Так, що я замало випив . . . Моє поважання!”

**

Встав і вийшов. Прямуював до свого покою.

В темнім коридорі хтось приступив до нього, захопив його руку і притулив до уст.

По довгій, роздвоєній бороді пізнав, що це був старший лакей.

“Лишть, Антоні, що це вам прийшло до голови?”

“Я не Антоні, я Антін. Я все чув. Дякую, дуже дякую, панові. Добре їм пан сказали. Я все чув.”

Стиснув старого за руку і сказав:

“Ідіть до гостей. А як домашні будуть питатися про мене, то кажіть, що я хорий і сплю.”

І замкнувся у своєму покою.

Але заснути ніяк не міг. Не лиш тому, що двір гудів, як великий вулик, але й у голові його теж, як у вулику бренило. Гадки як бджоли, влітали й вилітали... Бджоли, оси джмелі, якісь невідомі йому, зоологові, комахи, надокучливі, влізливі, кусливі, — у фраках, у військових уніформах, з цвікерами, з моноклями, з останками гладко прилизаного волосся. Гу-у! Як вони дивляться на нього, як подають йому руку, як говорять у ніс, — гадають, що велику ласку роблять, що він кожне їх слово повинен сховати собі, мов цінний дарунок, — трутні!...

А найбільше їх кругом одної квітки, *найрозкішнішої* в городі, як вони крутяться біля неї, як відтручують один другого, дійсно так, як мухи над медяним цвітом. Ах, як би він рад узяти здорову гіллячку, або віник з полину і прогнати геть ті настирливі комахи...

А з червоної салі лунало “гоп, дзись-дзись! гоп, дзись-дзись!”

Гуляли білого мазура. Біла сая, золоті прикраси, венецькі зеркала і — вона. Блідо зелена суконка, рожеві троянди і чорне, легко схвильоване волосся. То виринає, як русалка з води, то потопає у хвилях... ще раз, ще раз... — заснув.

Збудився пізніше, як звичайно. Повів рукою по чолі і почув біль. Пригадав собі, що сталося вчора...

Рішилося. Дальший його побут у тім дворі неможливий. І пощо? Краще взяти місце в гімназії і підготовлятися до габілітації. Замість одного ученика багато і кожний інший. До того директор, інспектор, рада шкільна. З дощу під ринву. Хай буде, як буде, але зневажати себе не дасть. Не може, не допустить до того. Зараз нині мусить побалакати з графом. А завтра, може вже завтра попросається зі всіми. І з нею, з Христиною...

— З Христиною? — спитала, нахиляючись і вдивляючись йому в спокійні сиві очі.

— Так, ласкава пані, графянка називалася Христина.

— Чому саме Христина? Невже ж мало жіночих імен у календарі?

— Прошу спитатися родичів. Я її не хрестив.

— Як то ні? Ви ж автор і ви підбираєте імена своїм особам.

— А коли повість моя автобіографічна?

— Автобіографічна... Га, коли так, — то розкажіть далі! Або ні, постривайте. Ось, бачите, яка я нині негостинна. Забула, що ви вже мабуть зголодніли. Цей вечір зачарував мене. Я ніби впилась...

— Вечір дійсно гарний. Кінець жовтня, а тепло, як на Спаса. І повітря, як вино. Вдихаєш і — молодієш. Знаєте, мені здається, що "я", це "я" з-перед двадцяти літ.

— І мені так здається, але все ж таки нам треба щось перекусити, заки подадуть вечерю. Красною не наситишся.

Подзвонила і казала подати чай і — ляпсу.

**

— Тепер буде нам ясніше. Люблю слухати і дивитися.

— Невже ж я так неясно говорю?

— Аж за ясно, мій пане. Але й око теж щось хоче мати. Воно так довго дивилося в глиб, "ins Blaue der Vergangenheit"¹⁾ Теперішність побачити хочете.

— Не втішиться. Теперішність минулого не гідна.

— Це вже лишіть їм...

— Кому?

— Очам...

— Який добрий чай. Німці не вміють готувати ні кави, ні чаю.

— І кухня їх не мудра. Але за те вони мають Гете, Канта і Вагнера. Багато дечого, за що варт віддати наш чай і добру кухню.

— І таких паштетиків з мозком я ніде не їв.

— Можливо. А мені вони байдужі. Я волю гарне, щире слово. Оповідайте.

— А дозволите встати?

— Теж питання. Будьте, як у себе дома.

— Цебто, як звір у клітці.

— Цього я не сказала. Це ваші слова.

---

1) В блакить минулого.

— На жаль, мої і — правдиві. Отже... — крутив цигарку і розказував далі:

— Граф прийняв його в своїм кабінеті. Як почув з чим приходить, устав і промовив рішучо.

“Це неможливо. Я вас, пане професоре, не пушу. Я нікому не довірю виховання мого одинака. Я ж не сліпий, бачу які поступи він робить, не тільки в науці, але взагалі в світогляді. Ви його впровадили на тую дорогу, якою він може вийти в люди, може стати чоловіком, а не графчуком. Пане професоре, я вас не пушу.”

“По тім, що вчора зайшло, мій побут у вашій хаті, пане графе, неможливий.”

“Чому? скажіть, я щось чув про вашу розмову з маршалком і з каноніком, але докладно не знаю.”

Професор розказав, не пропускаючи ні слова. Мав знамениту пам'ять.

Граф слухав і морщив чоло. Професор скінчив, а він подав йому руку.

“Гратулюю. Ви поступили, як слід. Були чесним з собою, сказали що вам диктувало серце і розум. Канонік — хам, маршалок — доробкевич. Канонік вийшов з родини органістів, маршалок доробився на посесії маєтку. Носа деруть і гадають, що бути паном, це значить не вміти й поводитися нахабно. Коли ви покинете нас, то будуть собі люди гадати, що я став по стороні каноніка й маршалка, а це не правда, бо мої “симпатії” по ваших боці. Коли я того не говорю прилюдно, так це тому, що я слаба людина, за мало в мене відваги, щоб пірвати з традиціями і щоб теперішнє своє життя, і не тільки своє власне, а й моєї родини, перевернути вверх дном. Нічого революційного, ані диктаторського в мене нема; така вже моя вдача. До того я за старий до таких переворотів. Але ж ніяк не хочу, щоб мене вважали чоловіком такого типу, як тамті два добродії. Не хочу, і дуже вас прошу, лишіться. Ви не відмовите мені, — правда?”

Просив так широко, що моему героєві годі було відмовити; він згодився і вони подали собі руки.

“Ось бачите, я того й сподівався. Ви ж до нас не маєте

жалю, ні до мене, ні до графині, ні до сина, ні до доньки. Ми вас не обідили.”

“Але ж, пане графе, навпаки, я знайшов у вас таку прихильну атмосферу, якої і не сподівався”.

“Дуже рад. А тепер підемо, я вам дещо гарного покажу.”
І граф повів його до своєї бібліотеки.

Показуючи на шафу з книжками в білій, пергаменовій справі, говорив:

“Це мої білі круки. Перегляньмо їх.”

Витягали поодинокі книги й розглядали їх на столі. Була це велика збірка Ельзевірів,¹⁾ зібрана рукою справжнього книголюба. Не бракувало й інкунабулів.²⁾ Було теж чимало критиків, політиків, соціологів: П'єр Бель, Маккіявелі, Боден, Гоббз, і, “Нова Наука” Віко з 1725 р. Кого тут не було!

Наш професор хоч природник, але не з тих вузьких, що поза мікроскопом світа Божого не бачать.

Теорія пізнання і соціальні явища, особливо XVIII й XIX століття мали для нього не меншу вагу, як життя мурашок, або мандрівка саранчі.

Забув про немилу вчорашню подію і разом з своїм господарем, з запалом щирих прихильників знання, любувався тими цінностями.

“А в оцій шафі знайдете, пане професоре, щось зокрема для вас цікавого й дорогого. Ось вам “Біблія Острожська”, ось Почаївські друки, ось літописці козацькі, ось етнографічні збірники з Цертелевим і Закревським на чолі. Коли маєте час і охоту, заходьте до бібліотеки, не питаючи нікого. Вона для вашого вжитку.”

В тій хвилині хтось злегка застукав до дверей.

„Ввійдіть!” — сказав граф, і на порозі появилася графиня, в шовковій сукні, з великим шнурком перел, предивного блиску.

„Панове забалакалися. Замість пройтися в такий гарний ранок, сидите як молі між книжками. Прошу до їдальні.”

В їдальні застали у святочному настрою всіх домашніх.

---

1) Ельзевіри, гарно друковані книжки у видавництві Ельзевірів, в Амстердамі і Леден між роками 1542 і 1680.

2) Інкунабули, книжки, друковані до року 1500. (Перші друки).

Стіл був теж святочно накритий. Родинна стара порцеляна, старосвітське скло, перед кожним накриттям китиця квітів і квітами прибраний обрус, що спадав аж до паркету.

Для гостей накривали інакше. Не витягали родинної застави, давали модну. Це було якесь родинне свято.

Але яке? Моєму героєві зробилося ніяково, і він, як звичайно в таких випадках, прямо спитався, що нині за день?

„Нині по Юліянському календарі святого Михаїла, день ваших іменин. Прийміть від нас сердечні побажання всього найкращого”, — відповіла графиня.

Всі по черзі підходили до нього і стискали руку. Тільки Христини не було. Та нараз зашелестіла шовкова суконка і на порозі появилася вона, — з китицею великих білих рож.

— Це останні, які були в нашім городі. Прийміть від мене замість слів, котрих не можу підібрати.

Взяв, хвилину тримав її дрібну руку в своїй кріпкій долоні, а потім підняв до уст.

— Дуже, дуже вам дякую, панно Христіно! Які ж пре-гарні! Може тому, що останні.

— Не знаю, але дійсно гарні, — відповіла паленіючи по самі виски і сіла на своє місце.

А він підійшов до буфету, вибрав щонайкращу кришталеву вазу, влив до неї карафку води і поклав туди рожі.

За обідом пили за його здоров'я і тишилися гарним погідним днем, “бо осінь була така чудова, як тепер, моя пані.”

А графиня додала:

— Мабуть краща. Молодим тепліше сонце світить.

— За те старші вміють більше його цінити.

— Я тепер місячне світло люблю. Воно так спокійно доторкається моїх лиць, так обережно, так ніжно. О, дивіть!

— Ваша правда. А все ж таки місяць мертвець. Не те, що сонце серед літа. Ох, не те, не те!

— Який бо ви! Під ніч нагадувати мерців. — Ну, що далі?

— Що далі? — вертав доктор до свого оповідання.

— Далі минув рік. Граф приймав маршалка й каноніка в своїх покоях, їх не запрошували до столу. Як канонік приїхав святити паску — графиня мала мігрень. Посвятив, випив чарку вина, закусив і поїхав. Мій герой з ними не стрічався.

Зате з домашніми ще краще зжився і ще тяжче було йому думати, що колись усе таки прийде момент розлуки.

І цей момент прийшов.

Його ученик здав іспит зрілості. Мав їхати за границю. Та граф не хотів пускати його самого. Просив, щоб професор був йому й далше за провідника.

Цей згодився. Завтра мали виїздити...

Перервав, ніби нараз згубив нитку гадок...

— Заки від'їдуть, — підхопила графиня, — піду подивлюся, що там робиться з вечерею. Неділя, це найгірший день. Служба розходиться. Всі хочуть відпочивати.

— І добре роблять. Хай відпочивають. Можемо з'їсти щось зимного, попиту чаю і теж буде гарно.

— Це вже прошу мені лишити, а я вас лишаю в товаристві місяця, зір, і осінньої ночі. Тільки не попадайте в меланхолію.

— Не боюся її. Мій небезпечний вік минув.

— Ну, ну! Мужчина все небезпечний, — сказала, засміялася і вийшла.

„Мужчина все небезпечний, — повторив і собі, усміхаючися гірко. — Мужчина світом править, а жінка мужчиною. А ним і нею — припадок, сліпий припадок, непорозуміння, упередження, всі ті відірвані поняття, яким на ім'я брак потрібної енергії, брак життєвої сміливості, брак відваги усувати перешкоди і сміливою ногою прямувати до своєї цілі, як переможець. Мужчина мусить бути переможцем або не буде нічим”.

— Що ви сказали? — спитала, вертаючись до нього на веранду.

— Я сказав, що мужчина мусить бути переможцем або не буде нічим.

— А герой вашої повісти?

— Мій герой не був переможцем. Він боровся з приро-

дою, здобував від неї тайни знання, доробився навіть маєтку, але не вмів побороти найстрашнішого ворога, який крився в його власній душі.

— Цебто?

— Гордовитости . . . коли так можна сказати, бо другого слова не можу в цей мент підшукати. Надто дорожив собою. Боявся пониження і невдачі, а в боротьбі за щастя треба все на одну карту класти — або пан, або пропав . . . Він того не зробив.

— Бідний!

— Мабуть, що бідний. Побачимо з дальшого оповідання. Але правда. Як же там? Усе в порядку?

— Ні, Марині ще нема.

— Панна Марія у вас?

— Так. Вона лишається у мене. Пішла на попівство і ще не вернулася. Мабуть і він там є.

— Що за він?

— То ви не знаєте? У мене є агроном, Хмелинський зветься, гарний хлопець і здібний. Я дуже вдоволена ним. Добре господарює: Я тепер знаю, скільки в мене коней, скільки кіп збіжжя, який вируб дров, а перше не могла нікого допитатися, а як сказали, то неправду. Він теж попович, у Німеччині школи кінчив. Між Манею і ним, знаєте, є якась симпатія, а може щось і більше, не знаю, бо вона нічого не скаже, це “мрук”. Але догадуюся.

— Тиха драма . . . Ще одна тиха драма.

— Певно, що тиха драма. Вона все ж таки донька мого брата, наслідниця мого маєтку, а він тільки агроном.

— Тільки гарний, здібний і чесний чоловік. Більш нічого.

— Ніби ваш герой.

— Ніби мій герой, що має зі своїм учеником їхати за границю.

— Кажіть, як то він їхав.

**
*

— Був осінній ранок. Не ранок, а ще ніч. Знаєте, мряка, — ліхтарні при повозі так якось дивно світяться, повіз, ніби якийсь звір. Тополі якісь такі високі, високі, двір такий

великий, великий, заспаний, так якось зимно, всі такі бліді, зеленаво-сині, ходять як на кораблі.

З родичами розпрощалися в вечорі, їх не будили. Ключниця подала снідання, куфри поїхали візком наперед.

Антоні вийшов з пледом, обутив ноги — кланявся і поплакував. Уже візник стягнув віжки, як на сходах показалася Христина. Підбігла до повозу і повисла братові на шії: — Уважай на себе. Не забувай про нас... Уважайте на нього, пане професоре, і не згадуйте нас лихом! — Подала йому руку, він її притулив до уст.

Яка ж тепла була тая рука в цей зимний, останній ранок. Довго, довго чув її на своїх устах, ніби провадила його в світ.

Візник торкнув коні, вони затанцювали тропака і повіз покотився до брами.

Озирнувся.

Біля сходів все ще стояла Христина і рукою посилала їм останнє поздоровлення. А вітер мрякою, як маляр білою фарбою, загладив контури цього сумовито-гарного образу...

— Їдьмо! Їдьмо все далі і далі! Ціле наше життя це одна їзда в невідоме. Їдемо й залишаємо за собою все, що дороге і близьке нашому серцю, щоб згадувати й тужити за ним з прекрасного далека... Романтики ми, романтики, дорога пані! Світ реальний, а ми романтичні. І в тім наша біда!

— А може щастя? Треба ж мати щось гарного в житті і треба, щоб воно було далеко, невловиме, як веселка, як настроїй весняного ранку, бо тому воно й гарне. Багато гарного на світі.

— Багато гарного на світі, — повторив стиха. А подумавши хвилину сказав. — Що мені з того, що світ такий широкий, коли мене чоботи душать.

Замовкли, ніби в тишині шукали ниток дальшої розмови.

“Бердо” — залунов голос нічного сторожа біля дзвіниці.

“Бердо! — відповіли йому лісами покриті горбки.

**

— Вже дев'ята година, — сказав устаючи і спираючись

на холодне поруччя. — Може кінець мого оповідання відложимо до другої стрічі. Боюсь, чи не наскучив вам, пані.

— Я так довго балакала з собою; радо послухаю голосу минулого.

— Голос минулого, як гомін з-поза світу, відриває нас від реального життя.

— А невже ж воно мені і вам потрібне? Невже ж нас на те не стати, щоб звільна відриватися від так званого реального ґрунту і переноситься в країну фантастичних тіней?

— Ціле моє життя було *quasi una phantasia*, фантазія повна недомовлених акордів.

— Так скінчить домовленим акордом. Оповідайте. Кінчіть.

— Не знаю, як ви. Але я, як їду куди, то зразу не спішуся, а як доїжджаю до цілі, то чомусь мені дорога довжиться, чогось мені робиться так скучно. Їдь! — гукаю на візника, їдь скорше! Так і з оцим оповіданням. Треба мені принаглювати свого фантастичного коня, щоб спішився.

— Тільки не дуже, бо я люблю коні і не дозволю їх бити. Отже?!

— Отже, за границею графчук вчився прав і слухав соціальних наук, а герой мого роману кінчив медицину. Була це забавка для нього. Раз що старший, а друге що, як професор природописних наук, знав анатомію, фізіологію і таке інше. Докторат здобув *summa cum laude*...¹⁾

В гаряче серпневе полудне в'їхали в тінисту, добре їм знайому алею. Антоні підбіг відчинити браму, граф і графиня вийшли аж на сходи, назустріч, з парку надійшла панна Христина. Рум'яна від сонця і від радості, що побачить брата. За нею, не поспішаючи, йшов високий, не старий ще мужчина. Волосся низько стрижене, на носі, трохи завеликим, цвікер, на пальцях мабуть нагнітки, бо йшов, як на завісах. Хлопці (графчука і його вчителя поза очі все це називали хлопцями) привіталися перше з господарями дому, а тоді підійшли до Христини.

Не була такою, як тоді, коли їх прощала. Ніби не знала,

---

1) З найвищою похвалою.

чи тішитись із радості, чи плакати чогось. Її, звичайно так спокійні пальці, не могли знайти собі місця. Поправляли схвильоване волосся.

— Як ви вирости, панно Христино! — сказав він.

— А ви, як споважніли, пане докторе! — відповіла вона. Нараз пригадала собі щось.

— Але я вас мушу познайомити з графом І...

І познайомила. А потім подорожні пішли до своїх покоїв, щоб переодягнутися.

Вітайте, кути, повні споминів незабутніх, ви зеркала, що нерозбачили наші обличчя, сумні й усміхнені, що ніби чекали нас, щоб нам показати дерева, повні овочів дозрілих, і те небо, найкраще в світі, бо своє, бо знайоме, бо до його полинула не одна наша гадка й не одно наше зітхання. Вітайте, ми знов приїхали до вас!

Мій герой любив вітатися, але прощань терпіти не міг.

Тільки того пана з носом, трохи за довгим, рад був попрощати кожної хвилини.

Але він того не відчував.

Через нього не клеїлася розмова.

— Наші панове, мабуть, втомилися, — сказала графиня. — Може підете „до себе” відпочити, прошу!

Це й допомогло. „Добре уроджений” гість розпрощався й елегантною двоколесною бідією покотився собі.

Ніби свіжим повітрям повіяло по хаті. Розбалакалися, і що лиш по обіді пішли передріматися. Антоні пильнував, щоб чути було, як яка муха перелетить по залах.

Доктор заснути не міг. Читав афоризми Шопенгавера, але повіки ніяк не хотіли клеїтися до сну. Як тоді, після розмови з маршалком і з каноніком. Мов настирлива комаха жужжало в його мозку питання: „Що це за пан і чого він тут шукає?”... А розум відповідав: це не твоє діло. Чого він шукає, того не знайти тобі... Вона — графянка...”

Встав і тихенько вийшов до городу. Оглядав дерева, як старих знайомих. Деякі попідростили, змужніли, простягали сильні рамена, ніби визивали вітер, щоб боровся з ними. Але вітру не було. Літнє підвечір'я лінивою втомою розніжувало природу. Навіть ставок посеред парку не хлюпотів хвилями

об беріг, лиш вигрівався до сонця, котре озарювало його золотисто-рум'яною загравою. Весь краєвид паленів здоровим рум'янцем. Мимохіть прийшло йому порівняння, що і в нього тепер таке літо, така повня сил. Чому ж він почуває себе безсилим, — не розніженим, як розніжує літня погода, лиш прибитим, ніби перед бурею.

З тими думками дійшов до ставка. Глянув і в його плесі побачив Христину. Сідила на горбку і її образ відбивався у зеркалі води. Хвилину не міг очей відірвати від нього. Але пригадав собі, що ніяково йому, як хлопчикові, вдивлятися в тую з'яву і підійшов до неї.

— Я гадав, що ви спите, пані.

— Те саме я про вас гадала.

— Мені якось не спиться.

— І мені ні.

Засміялися.

— Сідайте, прошу, і зробила йому місце біля себе. Так якось просто виходило це, так щиро, що здивувався.

— Дивуетесь? Нема чого. Ми давні знайомі. Мало того, я вам довіряю, пане професоре, як нікому іншому.

— Багато чести!

— Киньмо зайві слова. Я ждала вас. Хочу вашої поради. Діло важне. Рішаючий момент у моїм житті... Цей пан, якого ви бачили нині, старається о мою руку. Батькові він не подобався. Але мати хоче, щоб я віддавалася за нього. Та ви знаєте мого батька й маму.

— Якже не знаю? Я ж стільки літ живу в їх хаті.

— Так, але вам не відомі наші родинні тайни... Не все золото, що світиться, мій пане!... Батько, прегарна людина. Та замолоду мав деякі гріхи. Подорожі, дорогі книжки і таке друге. Дідич великого маєтку і славного родового імені стояв над берегом руїни. Оженився з донькою багатого промисловця, котра своїми грішми вирядувала його. Нині наш маєток один з кращих в краю. Тепер знаєте, чому воля моєї мами має окрему, рішаючу силу. Порадьте, що мені робити?

Сказала це з такою щирістю, ніби дійсно шукала в нього останнього рятунку.

Понури́в голову і паличко́ю на піску рисува́в букву “Х”. Вже мав додати до неї “Р”, коли отямився і скоренько за-тер тії́ букви.

— Панно Христино! Те, що ви сказали мені, то така несподіванка для мене, таке важке питання, що я ніяк не можу відповісти. Коли б я так дуже, так безмірно не... шанував вас, може б і не надумувався довго, а так, я вам лиш скажу, що на мою гадку ваш батько краще розуміється на людях, — на людях, а не титулах.

— В тім то й річ. Я до титулів також не привязую ніякої ваги. Ціную чоловіка. Хочу жити, а не в'янути, не лицемірити ціле життя, не ошукувати других і себе, хочу бути людиною. Пане професоре, вірте мені, що коли б не батько, я одної гарної днини вилетіла б з цієї золотої клітки, порвала б з брехнею й облудою, була б бідна, але свободна. Та мені жаль батька. Він добрий, якже мені його робити нещасливим? Та ще одно. Чи хватить в мене сил витривати до краю? Де мій союзник?... Брат?... Він за мамою тягне. Пане професоре — порадьте мені!

— Я природописник і лікар. Може те, що вам скажу, дивно буде звучати в моїх устах... слухайте голосу вашого серця! Хто в молодих літах не слухає серця, тому в пізніших і розум не pomoже.

— Більше нічого не можете мені сказати?

— Може б сказав, але...

— Але?

— Але я надто гордий...

Зірвалася на рівні ноги.

— А я гадаєте, ні? І очі її спалахнули таким огнем, якого він ніколи не сподівався.

— Мужчинам здається, що тільки вони можуть бути горді, а жінка повинна себе приносити в жертву. На вашу гадку щирість, — це пониження, це образа для чоловічої чести.

— Я того не гадаю, панно Христино. Мені годі бути щирим.

— Більше нічого не хочете мені сказати?... Мовчите?...

Кивнула головою і пустилася з горбка до палати.

Хотів летіти за нею, обійняти руками її коліна, порох

здмухувати перед нею, але гордість не пустила його...
Графянка!

На плесі ставка видно було буйну чуприну, в яку впилося десять кріпких пальців.

**

— Мабуть буде буря, — говорив граф, — коли того вечора перед вечерею всі домашні зібралися в покою при веранді. — Моя нога, то найкращий барометер. А ви як гадаєте, пане докторе?

— Коли маю бути щирим, то ніяк. Що мені буря? У вашій палаті все була така гарна погода.

— Була, — повторив граф і махнув рукою. Дальшу розмову на ту тему перервав Антоні.

— Прошу не гніватися, що приходжу „з Гіобовою вістею”, — (він любив іноді висловлюватися святочно), наш коваль нагло занедужав. Кував саме дереша ясної панночки, як напали його корчі. Боюся, чи не холера, — перепрошую за погане слово.

— Прошу на мене не чекати з вечерею, — сказав, зриваючися з місця доктор.

— Якже так? — здержувала його графиня. — Коваль може годинку зачекати, не вмре, а ви з дороги, та ще підете без вечері, хто бачив?

— Це мій обов'язок. Я лікар.

Вклонився і вибіг.

До палати вже не вернувся.

Була це дійсно холера. Замешкав на економії. Там і харчувався. Палату казав відокремити і поставити варту. Поробив усе можливе, щоб погана недуга не переступила високих порогів.

На другий день приїхала комісія з міста. Походили, подивилися, привезли карболь, казали позамикати копані криниці і від'їхали. А доктор лишився і лічив. Фізик через вікно оглядав хорих, він ішов до ліжка. Не боявся. Боявся тільки за них, у палаті.

Про себе не дбав.

Ціле літо борикався з тим страшним ворогом, аж поборов його.

Втомлений пішов на осінні маневри, ще раз давши гострі прикази двірській прислузі, як має поводитися, щоб не занести до двора заразків недуги.

**
*

Маневри не вдалися. Осіння сльота попсувала всі пляни. Виступили з берегів ріки, терен перемінився в одне велике море. Вправи скінчилися скорше, ніж було заповіджено.

Нашому докторові прийшлося ще кілька днів перебути в повітовому місті.

Цілий день касарня, стрільці тощо, а ввечорі офіцерське казино.

Тут грали в біль'ярд, в карти, їли вечерю, дехто випив трохи і коло півночі розходилися по помешканнях. Треба щось з довгим вечером зробити.

До офіцерського казина належав також староста, президент суду, взагалі "повітова сметанка". Заїздили й дідичі, особливо молодші панове, щоб забавитися.

Доктор заходив до казина більше з товариського обов'язку, як для приємности, бо він не грав і плітками не цікавився.

Сідав у читальні коло довгого стола й читав часописи, котрих було досить багато.

Раз читає якийсь "Rundschau", а за плечима, на шкіряній канапі і на високих фотелях кілька панків забавляються розмовою "на біжучі теми". Не звернув би був уваги, коли б не почув імени своїх господарів, графів Г.

Говорять про них. Насміхаються із графа, котрий не вміє вдержати традицій, з аристократа робиться буржуем, ще трохи і до решти здемократизується, схлопіє.

По графові прийшла черга на графиню, упало слово "мезаліянс", гріх проти "блакитної крові" і таке інше. Мій герой озирнувся. Гадав, що в такий спосіб зверне на себе їх увагу і припинить розмову. Але це мабуть дало притоку до ще живішої забави. Не тільки говорили, — сміялися. В сміху почув декілька разів імя Христини. Не втерпів. Повернувся в кріслі і сказав:

— Панове будуть ласкаві скінчити цю розмову.

Панове зглянулися один на одного, — хвилина мовчанки, а тоді:

— Як ви це розумієте?

— Звичайно. Одне — тут читальня, а ви своїми сміхами не даєте мені читати, а друге, люди, котрих коштом ви бавитеся, це мої знайомі і я не можу дозволити, щоб на публичному місці їх ображали.

— А ви хто такий? — спитав нараз один з товариства, стаючи перед ним у повний ріст і поправляючи рукою цвікер на горбатовому носі.

Доктор пізнав графа І...

— Ви ж мене знаєте. Я д-р медицини Михайло Н.

— Не пригадую собі. Можливо ... д-р медицини... Гарно. Як будемо потребувати лікарської помочі, то звернемося до вас.

Доктор встав, оперся спиною об стіл і, на силу здержуючи гнів, — сказав: "Пане графе, гадаю, що ви вже тепер потребуєте моєї помочі. Не пізнаєте людей і тратите розуміння, що годиться, а що ні... Панове, прошу не бентежитися... Я говорю свідомо і відповідаю за свої слова. До півночі знайдете мене в їдальні, а пізніше я до ваших услуг з готелі, цей самий дім, другий поверх, число дверей 64".

Повернувся і вийшов.

В їдальні попросив двох знайомих офіцерів, щоб разом з ним їли вечерю, за вечерею докладно розказав їм свою пригоду і просив, щоб не відмовились бути його свідками, коли молодий граф визве його на двобій.

Згодилися і випитувалися, які його окремі бажання. Ніякі. Йому байдуже шаблі чи пістолі, легкі чи важкі услов'я двобою, просить тільки, щоб річ брати поважно і не робити комедії. Він хоче боронити доброго імені людей, в котрих хаті від кількох літ живе і котрих поважає, зокрема імені дівчини, котра не може себе боронити і котра не дала ніякого приводу, щоб її ім'я кидати на паркет публичного льокалю. Треба привчити цих Дон-Жуанів, що є на світі цінності, від яких їм вара! ¹⁾

---

1) Геть.

Серед цієї розмови з'явився в їдальні двох панків з поважними мінами, котрі позадирали голови вгору й видимо шукали когось. Доктор догадався, що це свідки графа І... Встав і, коли вони підійшли до нього, сказав спокійно:

“Панове, певно до мене у відомім ділі. Маю честь представити моїх секундантів. До милого побачення!” — вклонився легко і вийшов.

Пішов до свого покою, нагору.

Хвилину ходив від дверей до вікна, щоб заспокоїтися, а потім кинувся на канапу і закрив очі руками...

**

Як гупо! Стільки літ важкої праці, безупинного змагання, щоб добути собі місце під сонцем, а тепер, — може вже за кілька годин, — віддасть себе на ласку й не ласку сліпого випадку. Один кивок або один мах шаблі і життя його згасне, як свічка, за подувом вітру. Дійсно гупо. Стільки віків людської культури й нічого мудрішого не придумано від поєдинків, від Божого суду, ніби Пан Біг не має іншого діла, лиш рішати спори розпалених голів. Та годі! Живеш поміж людьми і мусиш жити, як люди. Не міг же він удавати, що не чує розмови. Може вони й навмисне говорили при нім, щоб спровокувати його. Аристократичні провокатори! Може гадали, що передасть їх розмову, графові і графині як лакей, котрий доносить, що на його панів говорять... Не такого знайшли...

Як добре, що не має на кого оглядатися. Нікому кривди не зробить, коли завтра перенесеться на другий світ.

Напише один лист — і скінчені рахунки...

Засвітив свічку і протягом кількох хвилин написав завіщання, розпорядився своїм невеличким маєтком.

Позіхнув... *So ist das Leben!*¹⁾

А все ж таки інтересно жити!

І йому зробилося жаль того знання, котре придбав собі, тих намірів, котрі снував на будучність, мов паук свою тендітну пряжу, тих фантастичних надій, котрі як веселка після бурі, з'являлася на його хмарному небі. Може більше не побачить її, — Христини, — Христі!

---

¹⁾ Таке життя.

І вперше зрозумів, яка вона дорога для нього, як він її любить.

Перший раз зважився сказати собі це слово.

А разом із тим, як молодий хлопець, почував у собі якусь романтичну радість, що стає в її обороні. Як згине — вона знатиме, що за неї згинув. На все життя збереже добру пам'ять про нього, — добру пам'ять, якщо іншого почуття не носить у своїм серці.

Хтось застукав до дверей.

— Прошу! —

Це прийшли його секунданти.

Від них довідався, що поєдинок відбудеться о шостій годині вранці. Шаблі, — шпадони, без перев'язок, до першої крові. Місце — стара уїзжальня. Все приготоване як слід. Лікарі будуть ждати. Нехай кладеться і засне на годинку. Пів до шостої прийдуть по нього. До уїзжальні другий вхід від городу. Увійдуть непомітно. До побачення!

Глянув на годинник, — друга по півночі. Чому не пізніше? Ще 4 години дождання, чотирі години довгі, як вічність.

Не розбираючись ліг на отаману й заснув.

Приснилися йому зелені свята і рідна хата, ціла обмаєна. Як завітчана дівчина в літню неділю. Шуваром скрізь пахне. На ганку батько й мати. Він до них приїхав у гостину. І не сам. Привіз молоду жінку. Крізь дикий виноград падають соняшні цятки на її вишивану сорочку, а від червоних коралів палають білі щічки.

“Правда, як гарно в нас на зелені свята, Христіно? А підіть ви, дітоньки, в город, — там справжній райок!”

І вони йдуть. Все далі й далі в тую погоду, в цей спокій, а вишні сиплять на них білий цвіт...

Христіно!...

.....
На ратушевій вежі вдарило пів, хтось застукав до дверей, і він збудився.

— Нам пора! — сказали його свідки...

Який гарний сон, і яка погана дійсність, — подумав собі...

— Чому? — кинула нараз графиня, перериваючи оповідання доктора.

— Спитайте Христини, — відповів він.

— Чому тільки Христини, чому не його, вашого героя? Спитайте, чому він не сказав, що її любить, може вона того слова чекала як спасіння! — і стояла перед ним, як перед обжалуваним прокуратор. А він тільки голову схилив, не знаючи що відповісти. Чому не сказав того слова, чому?

— Бо боявся відмови.

— Такий ви психолог. Мав час і нагоду догадатися, що дівчина йому не відмовить. Годі було вимагати від неї, щоб перша кинулась йому на шию.

— А родичі? Як не батько, то мати сказали б — „ні”. Настала би буря в палаті, родинна драма, а він її любив і не хотів робити кривди.

— Не хотів робити малої кривди, а зробив велику.

— Так гадаєте, пані?

— Я певна того. По бурі була б настала погода, а так по погоді прийшла довга, довга сльота. Осінні захмарені дні. Такі ви! Кажуть, що жінка — то сфінкс, що в неї два а два, то лямп, а ви ж, мужчини, що? Ваш герой не боявся за кілька марних слів наставляти свої груди, але сказати правду боявся, боявся захмарити погідне небо над дахом двора. Дивно!

— Не одне дивне на світі. Він був чоловік, а кожний чоловік має щось таке, чого боїться. Військовий кінь до атаки йде, а корча перестрашиться, або камінця при дорозі. Мій герой боявся, що прийдеться йому покинути двір і що може не побачить її ніколи. Боявся того.

— А не боявся, що її віддадуть за короткозорого графа.

— Так, але це могло статися колись, а покинути двір прийшлося би йому зараз. Відкладав з дня на день.

— Відкладаний сир добрий, — кажуть сільські люди. — Такий то він герой!

— Він не герой, він лиш людина. Герой повісти, це стільки, що головна особа в повісті.

— Розумію. Але це не оправдує його.

— А її?

— Яке їхало, таке здибало. Зібралося двоє нездібних до життя і змарнували щастя.

— І змарнували щастя, — повторив глухо. А помовчавши хвилину сказав.

— Знаєте, пані, що? Я цієї повісти не буду писати. Бачу, що вона не видержить критики. Скажуть — сентимент, романтика і більше нічого. Люди без хребта, тіні. Знищать мене. Бачу, що й повість не така легка річ, як здається. В життю воно правдиве, а на папері ні. Так само дивишся часом на захід сонця і не можеш налюбуватися тією фантазією красок. А хай це намалює маляр, то скажуть: неправдиве.

— Треба вміти намалювати.

— І треба вміти написати, а що я не вмію, так прощай мій герою, прощайте молоді літа, розвійтеся по лісах, по полях, по пустих залах палати як тихе, невідомо чие зітхання!

Глянула на нього і зробилося їй жаль. Перехилила голову набік і прижмурюючи одне око сказала:

— Але ви не гніваєтеся на мене, правда, що ні?

Пригадав собі, що так говорила колись, давно, як ще дівчинкою була, як вернулася з купелі й розказувала, що не могла купатися, бо бузько дивився на неї. Така сама була! І пригадалися йому всі ті гарні хвилини, що їх пережив тоді і беручи її за руку відповів:

— Пані, як же я міг би гніватися на вас. Йй Богу, — хоч як хотів би, не можу.

— Ну то й добре. Вірте мені, — я вам не хотіла прикраси зробити. Тільки так мені жаль зробилося вашого героя, так жаль і я це по щирости сказала. Ви мені дальше про нього розкажете, правда? — і знов дивилася на нього тим легко прижмуреним оком, — правда, що розкажете?

**
*

— Якщо ваша охота послухати, то добре. Але я гадаю, що не нині, а колись другим разом. На нині досить.

— Ні, я хочу нині. Конче нині! Нині так гарно. Маю настрої. Може другого такого вечора не буде. So jung kommen wir nicht zusammen. — І всміхнулася. — Знаєте, я чекала на вас.

— Справді?

— Авжеж. Мені навіть, — тільки не будьте дуже горді, — мені навіть скучилося за вами. Я так зраділа, як ви несподівано приїхали до мене. Такий добрий сусід.

— Більше сусід, ніж добрий... Сусід і більше нічого?

— От, бачите, які ви! Вам подати палець, а ви за руку хапаєте. Но, але досить цього словесного бою. Я тепер подивлюся, що чувати з вечерею, а тоді даліше буду слухати.

І вийшла.

Доктор лишився сам. "So ist das Leben!" — сказав і зітхнув.

В огороді рожі і лелії
Пригадують літа молодії.
А розцвілі черешні і вишні
Пригадують мрії нам колишні,
І посиплеться їх квіття біле
На волосся з горя побіліле.

Пощо він почав це оповідання? Пощо роздмухувати ватру, яка вже попеліла? На те, щоб знов попекти собі пальці? Минулого не вернеш. Не вернеш молодих літ, — вони вже за горою. Всьому винен нинішній вечір. Тай гарний же він! Такий погідний, теплий, ніби зима десь дуже далеко, а вона вже може закрадається до нас, та біла, студена зима...

**

— Мої ще не вернулися. Мабуть їздять човном по ставі і любуються місяцем. Я їм не дивуюся, молоді! Він, тобто мій агроном, цілий тиждень працює, а Марійка любить забігати на приходство, бо там є молоде товариство. Співають, грають, деколи погуляють собі. Нема то, як молоді літа. Правда, мій пане?

— Так, правда, моя пані!

— Оповідайте. Я готова слухати. Тільки одне прохання. Як найменше ліризму.

— Не любите його?

— Навпаки, люблю і якраз тому не хочу.

— Два і два — це лампа.

— Кінь на багнети йде, а камінця боїться. — І знов прижмуреним оком глянула на нього.

-- Не дивіться так на мене, пані! Йй Богу не дивіться!

— Чому?

— Бо ви не знаєте, як мені робиться на серці.

— Ха-ха-ха! Добродію, це ж осінь, осінь, осінь, гарна, а все таки осінь! Осінь на дворі і осінь у душі... Ну, оповідайте!

— Розкажіть, дідусю! Правда?... Та хай буде й так. Слухаю вашого наказу й оповідаю.

Сів на своє місце, руки поклав на поруччя фотелю і дивлячись на молочну дорогу, казав.

**

— Ранок був поганий. Падав осінній дощ. Доми виглядали як змоклі кури. Коміни, ніби голови в рамена, повсувалися в дахи, з дахів спливала дощівка. Перед уїзжальнею стояла велика карета. Коні похнюпилися, візник натягнув гумовий каптур і дрімав. Доктор погадав, — “хтось із нас двох цим возом поїде, може, на другий світ. Га, що ж, як їхати так їхати, — поїдемо!”

Переходячи попри повіз усміхнувся, — візник, це був один з товаришів-офіцерів. Це теж товариська прислуга, щоб непокликаних не вмішувати в діло.

Відчинили фіртку й увійшли на подвір'я, заросле травою, бо до уїзжальні ніхто не заходив, хіба раз у рік перед парадом, в річницю битви під Кустоццю, бо тут стояла всяка військова парадна бутафорія.

Перед брамою два військові лікарі курили трубука.

Майор від уланів, відомий в полку рубака, щось їм розказував. Стояв, розкарячивши ноги, ніби в сідлі сидів і розкладав руками.

Він мав порядкувати двобоєм.

„Га, що ж! Хіба підем до середини?” — сказав майор.

“Підемо”, — відповіли й увійшли.

В середині було темно. Щойно як відчинили браму, доктор побачив дві гармати, якогось типу з часів Йосифа II.

чи Марії Тереси, кілька муніційних возів, старосвітські списи, прапори, космополітичної краски, бо дощ поспирав кольори, бляшанні шоломи і таке інше.

При дверях фотель, у яких любили сидіти наші діди, біля нього лавка, на лавці плящинки, ножиці, вата, всілякі знадоби хірургічні і дві бляшанні коновки з водою.

“Котромусь з нас припаде честь, сісти на цьому престолі”, подумав доктор.

— Як гадаєте, панове, — сказав майор, — не буде тут затемно?

— Ясно не є — відповіли лікарі. — Може б так відчинити вікна.

Відчинили і зробилось ясніше.

Заскрипіла хвіртка, увійшло троє панів.

Холодне привітання, хвилина мовчанки, на ратушевій вежі почав дзвін віддзвонювати шосту годину.

— Панове, — різко сказав майор, — приступаємо до діла! — і подав лікарям шпадони.

Оглянули й промили їх карболовою водою.

Противники роздяглися і взяли шаблі до рук.

Майор уставив їх проти себе. Став біля одного, глянув як світло паде, потім підійшов до другого і знов глянув, — добре.

Два секунданти, теж із шпадонами, стали в поготівлі.

— Заки лічнемо, — говорив майор, — ще раз питаюся, чи панове не схочуть замиритися.

Доктор глянув на графа. Той був білий, як стіна, і дрижав. Але не промовив ні слова. Доктор теж мовчав.

— Як ні, — то: раз, два і — три!

Правими ногами ступили вперед, схрестували шаблі, від блашанних шоломів і від бронзових цівок гармат з часів Йосифа II чи Марії Тереси вдібився дзенькіт, якого, крім поединку, не почути ніде.

Граф був високий, мав довгу руку, його не легко було досягнути. Але він видимо бентежився, не досить кріпко водив шаблею і не досить бистро слідив за рухами очей противника. Докторові сто гадок перелетіло через голову. В бренькоті шаблі він почув звук: Христа...

Скінчити, якнайскорше скінчити цю трагікомедію, — він же лікар, має лічити рани, а не завдавати їх, він по переконанням поступовець, а поєдинок, це пережиток середньовіччя, — до того граф дрижить, це не герой, а трус, все таке погане, — скінчити!

Вістрям своєї шаблі повів по шаблі противника, наляг на неї, не дав йому увільнити своєї, нагло біля рукоятки спинив, нервово, але сильно, скорим як блискавиця “сіканцем” застукав його, — шах! — і...

Граф зробив лівою рукою рух, як коли б шукав якого опору, перехилився назад і в один момент став, як червоний стовп.

Його підтримали, посадили в фотель і лікарі приступили до діла.

Почалася звичайна в таких випадках біганина.

Відмили голову, скоренько обголили волосся і взялися зашивати рану.

Граф стогнав. Крізь затиснені уста добувалося: “Єзус Марія!”

Доктор відвернувся від цього гидкого образу.

“Чому він, а не я?” — питав себе. “Чи справді суд Божий покарав його?”

До нього прийшли його секунданти. Мовчки стиснув їм руки. Втрійку підступили до фотелю, в яким сидів граф, з обв'язаною головою, мов у білому турбані. Його заливали токайським вином, якого запах розходився по уїзжальні, мішаючись з таким противним для людського почуття запахом крові.

— Пане графе!

— Пане докторе!

І противники подали собі руки.

Молохові чести принесено достойну жертву...

**

Потім дали знак, повіз під'їхав під саму хвіртку. Графа обтулили плащем, на голову накинули шаль і під руки повели до повозу. Один з його свідків сів біля нього, другий на лавочці в ногах, затріснули двері, і повіз покотився ли-

повою алеєю до підміського села, в якому в графа був свій замочок ловецький.

— *Finita la comedia!* — сказав майор, затираючи руки. — Все відбулося, як слід. Тепер черга на домашнього лікаря пана графа. Як панове гадаєте? — питався докторів, — чи графові грозить яка небезпека?

“Мабуть, що ні, — відповіли поважно. — Що найбільше може прийти запалення окости. За яких три до чотири тижні виїде за границю. На війні не так рубають і люди вилизуються. Ми свою роботу зробили чисто і справно”.

“Дякую панам! — сказав майор. — А тепер може підемо до менажі на снідання. Я казав приготувати дещо. Просимо”.

Мій герой, що лиш тоді отямився, що випав із ролі.

— Пане майоре, дозвольте, що я буду господарем, а панове моїми милими гостями, супроти яких я нині затягнув важкий довг вдячності.

— Ми сповнили тільки звичайний товариський обов'язок — відповіли гуртом, ідучи до менажі.

**
*

Там в окремії бічній кімнаті був накритий стіл на 6 осіб і заспаний вояк чекав наказів незвичайного в ту ранню пору товариства. Горячий грог, зимна перекуска, пиво, потім біфштеки і вино.

Скінчилося, як звичайно, шампаном.

Майор був у своїм живлі, лікарі перечилися, чим і як краще зшивати рану, секунданти не могли погодитися, скільки було кварт і скільки терцій і як вони йшли по собі. Просили доктора, щоб вирішив це питання.

— Слово даю, панове, що не знаю. Я про те не думав.

— Але ваш трік з оцим сіканцем був надто ризикований, — обізвався майор, — бо він потребував лиш оттак зробити, о! — тут майор взяв свою важку шаблю і став показувати, як повинен був виглядати протинаступ, з такою силою, що лікарі відсунулися геть під стіну і голови відповідно до його рухів перехилюватися то в один, то в другий бік.

На щастя майор пригадав собі, що о 9 має службу.

— Дуже мені жаль, панове, що мушу лишити таке симпатичне товариство, але служба ще більш нетерпелива й невирозуміла ніж жінка. До милого побачення при найближчій того рода нагоді!

Доктор ще раз подякував йому й цілому шановному товариству за труд, стиснули собі руки й розійшлися.

Доктор пішов до готелю, зібрався, післав по фіякра і поїхав додому.

Кілька миль їзди болотнистою, хоч мурованою дорогою, крапання осіннього дощу, як би хто тарабанив по буді, попас у якійсь коршмі і надвечір відчинив Антоні браму.

Фіякер об'їхав пів газону і — приїхали.

**
*

Перебрався, увійшов до сальону і застав там одну тільки Христину.

— Ох, лишенько! Які ви стали, пане докторе! Невже ж ви так втомилися на тих поганих маневрах? Та й погода ж була! В нас усі, куди ходять, то позіхають, хоч воно і як не „комільфо”.

— І ви, панно Христино, змарніли. Личко так зблідло, на устах нема тої краски що була перше.

Немов, щоб заперечити його словам, спаленіла аж по саме волосся.

— Я також вдібула свої маневри, — сказала тихо, стоячи у вікні, з лицем на залю, щоб не міг добре бачити, що діється на її обличчі.

— Ого! Що я чую! — сказав доктор.

— Так так, — набираємося життєвого досвіду, шановний пане докторе. Вже й час! Двадцята весна минає.

— Що ж такого?

— Багато говорити, а мало слухати. Лишім; колись другим разом. Ось і мати надходить.

Графиня привітала його ввічливо, але зимно, ніби забула, з якою саможертвою працював він недавно, щоб побороти холеру, як тоді піклувався ними, а не дбав про себе. Правда, це був лікарський обов'язок, але й обов'язок має свої границі.

Зимно, яким повіяло на нього від графині, ogrів граф, жвавий, бадьорий, як звичайно дуже старанно вбраний підійшов до нього й обняв, як сина.

— Славити Бога, що ви вже вернулися! Не знаю, як вам за нами, але нам за вами таки добре скучилося.

— Жартуєте, пане графе.

— Ні, чесне слово. Спитайте моєї дружини.

Дружину, якраз у цей момент напав кашельь.

— Пані графиня застудилися.

— Так, трохи. Поганий час. Дощі і зимно.

— Наніч дамо аспірини, пані графиня полежить два-три дні в ліжку і як рукою відійме.

— Не варт турбуватися нами. Ми вже старі; наша річ біля печі сидіти й кашляти. Тепер на молодих черга. До них належить світ, вони тепер усе, а ми нічого . . .

Сказавши це, значучо глянула на доньку, котра голову додолу схилила.

Доктор догадавсь, що тут у його відсутності щось зайшло, але не міг догадатися, що таке.

За хвилину надбіг з ліса графчук. Навіть не перебрався, тільки вскочив у ловецькому вбранню і кинувся докторові на шию. — Як же маєтеся, коханий професоре? Здоровий? Чогось посоловів? . . . Але ж вам до лиця офіцерський однострій! Правда, мамо, панові професерові дуже добре в гранатовім „вафенроку” з золотими гудзиками і зі звіздками?

— В офіцерськiм однострою кожному мужчині добре, — притакнула графиня. — Він відмолоджує мужчин.

Доктор зрозумів оце „відмолодження” і в душі питав себе, яка муха сіла графині на ніс? чого вона хоче від нього? Коли б знала, що він нині рано за їх честь своє життя на непевну карту клав, — може б інакше ставилася до нього.

А графиня: “Офіцерський “однострій” кожному до лиця, але вбігати до сальону прямо з ліса, з болотом на чоботях, — це якась нова мода, це легковаження батьків, мій молодий пане графе.

Графчук поцілував маму в руку. — Прощу вибачення,

але я так втішився доктором, що — забувся. Графиня простяг мені цей гріх, — прошу вибачення!

— Не графиня, а мати!

— Мама добродійка! — сказав графчук і побіг, щоб перебратися.

До підвечірку явився в жакеті, в лякерах, з шовковою хусткою в лівій нагрудній кишені, тої самої фарби, що й краватка, і з хризантемою теж такої самої фарби.

Це була ніби відповідь на докір графині, бо молодий панич у себе, дома, як не було гостей, вбирався гарно, але не так вибагливо.

Тая відповідь ще більше впевнила доктора, що в дворі йде якась тиха боротьба між графинею та рештою родини. Питатися не було як і кого. Хоч зжився з ними, але в їх родинні непорозуміння ніколи не встриявав. Догадувався тільки, що тут діло між графинею й дітьми, мабуть на тему любови. Графчук? Ні, він до любови не скорий. Його вдача весела: стріляє, їздить конем, тішиться життям, — щасливий!

Якщо, то хіба Христина... І доктор пригадав собі останню розмову з нею над ставом і в уяві побачив її такою гордою, як тоді була; як з горбка збігала в парк, як вітер розвівав її легку суконку, як білі черевички ледве доторкалися землі. Так виразно побачив, що тільки руки простягни й спіймаєш, і пригорнеш до себе...

Христино! Христино!...

— Над чим так задумалися, пане докторе? — спитав нараз граф, перериваючи немилу мовчанку.

Доктора, якби на поганім вчинку зловили. Глянув на загнівану графиню, на Христю, що ложечкою колотила в чарці чай, ніби хотіла виворожити, чи буде погода чи ні, на добродушну усмішку графа і на веселі, молоді очі свого учня — і так йому зробилося, ніби те все — десь на образі, в книжці, в уяві, а не в дійсності, ніби й він не дійсний, а випадково занесений якоюсь грою долі в цей кружок людей з іншого світу.

Дивився і не відповідав нічого.

— Буджу вас, пане докторе! — сказала Христина.

А граф спитав: — У якій красці?

— В красці морської води, — відповів доктор, не подумавши над тим, що каже.

Якраз такої краски суконку мала на собі Христина.

Граф усміхнувся, а графиня піднесла хусточку до уст.

Її знов напав силуваний кашель.

— Признайтеся, пане докторе, — почав граф, — може вам на маневрах перейшла дорогу якась Мінерва, Атена Паллада або, по крайній мірі, Діяна. На маневрах всячина буває. Ночується по дворах, нині тут, завтра там, вояк без фантазії, як стрілець без рушниці.

— Пан граф певно з власної практики говорять, — за примітила графиня і стягнула уста на шнурочок, — іронічно.

— Фрімус Троес, — кохана графине. Еротика річ людська, і не найгірша з усього. Молодість має свої права, яких поневолювати не вільно.

— Є люди, що до смерти хотіли б хіснуватися тими правами, — відповіла графиня і знову уста стягнула на той самий шнурочок.

— Краще до смерти бути молдим, ніж постарітися передчасно, — відповів граф і знову звернувся до доктора.

Розкауйте що про маневри! Най пригадаю собі молоді літа. Я також колись відбував військові вправи, — гей! гей! Нема то як молодість, мій пане! Вірте мені, що хто не вип'є молодого вина цілу повну чарку, тому й найстарше не буде смакувати. Наші пані не хочуть того розуміти. Вони свій пуританізм посувають за далеко. Хотіли б, щоб все складалося по їх гадці, так як вони собі в пасіянсах повкладають. А життя мудріше від нас і сильніше. У його більше фантазії, ніж у бабських кабалах.

— Графе!

— Не горячися, моя кохана, я ж не ображаю тебе, я загально говорю. Тішуся, що доктор вернув і хочу собі побалакати трохи.

— Панове найкраще балакають з цигарою в устах в своїх мужеських апартаментах.

— І це приємна балачка, але гадаю, що життя, така ін-

тересна тема, про яку варто балакати всім „дорослим”, — а між нами, славити Бога, малих дітей нема.

— Вільному воля, — вицідила крізь уста графиня і подзвонила на льокая.

— Антоні скаже викотити „коч”, поїду на прохід!

— Ами підемо до ліса, — додав граф і глянув на доньку, сина і на доктора.

— Добре?

— Добре, татку, тільки чи пан доктор не втомлені їздою?

— Ні, панно Христино, я дуже радо пройдуся, бо і так голова в мене болить. Прохід на свіжій повітрі, це найкращий лік.

Христина стурбовано глянула на нього.

— Але ви пані, — казав доктор, — вберіть на себе щось тепле, бо це вже осінь.

— Послухаю вас, пане докторе, — відповіла й перейшла до своїх покоїв. Графчук побіг на подвір'я подивитися, чи повіз для графині в порядку. Вона любила, щоб піклуватися нею. Син повинен був підвести її до ступені повозу, посадити, обтулити ноги, поцілувати в руку і побажати гарної дороги. Нині все те було тим більше потрібне, бо графиня в поганому настрою.

**
*

В їдальні зістався доктор і граф.

Граф добув з кишені золоту цигарницю і попросив доктора закурити.

— Тепер ми самі, то й тут можна. Моя пані нині лівою ногою з ліжка встала. Жінка, доки молода, то як весняна погода, а як постаріється, то — осіння. А літо, бачите, у нас не дуже то й довге, — усміхнувся. — Найбільші деспоти — розвезені діти, а за ними йдуть жінки. Сідайте! Графиня хотіла б, щоб усе було по її гадці і волі. Ви, ніби свій, можу вам правду сказати. Не знаю, чи запримітили ви, чи ні, але всьому винуватий мій сусід граф І... Жінка хоче, щоб Христина віддалася за нього...

— А панна Христина?

— Христині він не подобався. Вона тої гадки, що й я.

Це не до пари. Христині треба чоловіка мудрого і з характером, а моему сусідові і одного і другого бракує. Він вишумів, задовжив маєток, передчасно постарівся, і хоче, щоб моя донька принесла йому і гроші, і молодість у хату, і радість, і все. Скажіть, — чи є тут справедливість? Нема, ні, нема! І тому я по стороні доньки. Раз чоловік живе, раз він молодий, нехай же тої молодости не марнує легковажно. За що? За те, що пан граф десятий кіл у плоті якогось там пануючого роду? Пусте! Один день пережитий з чоловіком любим і дорогим серцю більше варт від усіх “гонорів”. А ви як гадаєте, пане докторе?

— Я тої самої гадки, але традиції, пане графе, але жадоба почестей, блиску, світлості?

— Суета сует і всяческая суета, як у писанії стоїть. Це суцзя правда. Під вечір бачиться, який був день. Я теж під вечір свого життя бачу всі похибки молодости і жалію не одного нерозважного кроку. Рад би я, щоб мої діти не казали, що „madry Polak ro szkodzie”. Але моя дружина іншої гадки. В кожній жінці є щось з леді Макбет. Тільки не кожна такого росту, як тамта. На тім тлі почалася в нас, як вас тут не було, в своїм роді домашня війна, доходило до плачів, до монастиря і таке інше. Христина не піддається. Не знаю, звідки вона така взялася, хто на неї вплинув, але вона, знаєте — індивідуальність.

Доктор оглядав диван, ніби його уперше бачив, гарний диван.

— Так, панна Христина індивідуальність, — повторив, як відгомін у лісі.

На порозі появилася та, про яку мова.

— Підемо, татку?

— Добре, ходім!

**

— Цією-о? — спитала нараз заслухана в оповідання хазяйка.

— Цією, — відповів доктор.

— Ха, ха, ха! яка у вас пам'ять! Отже, бачите, що не цією, а тамтою ген, — і вона взяла його за руку й повела на другий кінець веранди.

— Тамтою, що нею якраз вертає товариство з приходства. Попливали собі човном, поспівали та й ідуть на вечерю. Деканова подбала, щоб була круха печеня і на сметані гриби. А які вони вдоволені собою, яка там буде нині радість, скільки сміху, скільки сміху, скільки щирої розмови! Не дивуюся, що моя Марійка так радо біжить на приходство. Щирість бере. Без щирости нема щастя, мій пане!

— Ми були не щирі.

— За мало щирі, і тому щастя погнівалося на нас.

— Щастя погнівалося на нас.

— Відвернулося і пішло, де була щирість.

— Пішло і не вернулося.

— Осталася туга, туга за змарнованим щастям... Але, — не попадаймо в сентименти! Лишім це для молодших. Нам треба дивитися тверезо... Знаєте, у вас добра пам'ять. Я вас тільки на одній похибці приловила, на оцій дорозі. Один раз. Тому так радо слухаю вашого оповідання. Ви мені мусите його довести до самого кінця.

— Воно кінця не має. Це недоспівана пісня.

— Доспіваємо її в душі. Приїдете до мене завтра, сядемо на веранді, листки будуть сипатися нам під ноги, і разом з їх шелестом будуть гомоніти ваші слова. Гарно буде. Правда?

— Побачимо. Я ніколи не роблю собі програми на другий день, живу з години на годину.

— Як же так?

— А так, ласкава пані, бо як я лиш намічу собі який плян, то безумовно станеться щось таке, що мені його помішає, от я й живу без пляну.

— Коли про щось важне мова, то може й так, але тих кілька кроків від вас до мене...

— Мені вже не раз так близько було до щастя і — не спіймав.

— А може це не було щастя? Звідки ви знаєте, що це якраз щастя, і скажіть мені, що таке щастя?

— Філософуємо, ласкава пані!

— Ваша правда. З сентименту переходимо до абстрак-

цій, а нам прямо з веранди треба перейти до освітленого покою, бо незабаром моя Марійка надбіжить. Нам, по-важним, старшим людям не годиться до місяця сидіти сам-на-сам.

— Нам треба грати комедію до кінця...

Погрозила йому пальцем і подала руку. Поцілував і ввійшли в відчинені двері гостинного покою.

Тут світився бронзовий павук, кругом по стінах висіли гобеліни роботи Гугенотів. Мітологічні теми і м'які по-линялі краски успокоювали око й думку. Канапи і фотелі — старосвітського фасону скучали, обтулені вишиваними покрівцями. Ніби їх обтулено під осінь, щоб не змерзли. М'який, пухнастий диван пестив ноги господині і гостя. „Толчуть по ній, а він такий гарний?” — подумав собі доктор і мовчав.

— Кажіть що!

— Хіба ж я мало балакав?

— Правда. Тепер треба думати. Є над чим.

— Не видумаємо нічого...

— Ого! Хіба ж ми з вами такі недотепні? Може якраз прийде нам яка щаслива гадка до голови?

— Так, — думаймо!

III.

Думати не було коли, бо надійшла Марійка. Здивувалася, побачивши гостя. Розбіглася була, щоб обійняти тітку, і нараз зупинилася. На її виду малювалося майже дитяче, природне заклопотання.

— Пан доктор, пан професор, — поправилася, — вже вернулися? Так скоро, ми й не сподівалися.

Кріпко стиснув її за руку.

— Так, панно Марійко, я затужив за вами і вернувся, — казав дивлячись в її карі очі і любуючись її безрадістю, що творила такий привабливий контраст з тою весняною свіжістю, якою так і несло від її дівочої появи. Він любив ту гарну й добру дівчину. Вона так живо нагадувала йому

свого батька, а його доброго й незабутнього, та, на жаль, уже покійного ученика, садинокого брата Христини. Він не раз любив жартувати з нею, а вона не знала, як ті жарти приймати, поважно, чи так собі.

— Сідаймо, панно Марійко, ви певно дуже втомлені; веслували, співали, кидали очком.

— О що то, то ні! Я того не вмію.

— Пора навчитись. А нагода є. На приходстві бувають хлопці. Попович навіть гарний собі.

Марійка ще гірше спаленіла.

— Пан доктор не вгадали. Пан Стефан має нареченну.

— Можна відбити, — це також неабияке вдоволення.

— Можливо, не знаю і не хочу знати.

— Ого, то не добре! Панночка, яка не пробує того робити, зраджує, що її серце вже заняте, так дуже заняте, що на других кивнула рукою.

Марійка вигладжувала складки своєї ясно-лілової суконки.

— Пан доктор знущаються наді мною, а я не вмію боронитися, бо пан доктор світовий чоловік, а я селянка.

— Навчимося, панно Марійко, навчимося. На те й життя, щоб навчитися усього. Але ви не гніваєтеся на мене. Правда? Будемо собі добрими приятелями; ми ж давні знайомі. — І знов стиснув її гарячу долоню і тримав її у своїй сильній чоловічій руці, як дрібну тріпотливу пташку.

— А може це не пан Стефан, може я й справді не вгадав, може якийсь другий пташок улетів у золоту клітку.

— Що ви це, пане докторе, завзялись нині на бідну дівчину, — озвалася пані Христина, — дивіться, вона зараз розплачеться.

— Даруйте. Вже не буду. Но — но, не ломіть уст, панно Марійко, а сльози лишіть на пізніше, вони все таки колись припадуться.

Двері від ідальні відчинилися і появився вифрачений Антоні. Він схилив голову і сказав по старому звичаю:

— Чай на столі!

— Просимо, пане докторе, — промовила пані Христина, подаючи гостеві рамя.

— От бачите, панно Марійко, як то зле не мати когось. Тепер самі йдете до столу. (Хотів сказати сама, як сирота, але вчасно вкусився за язик).

— Ви знов? — погрозила йому хазяйка.

— Ні, ні, вже не буду... Але справді, як ми будемо в трійку їсти? Панні Марійці буде скучно з нами старими?

— На це є рада, пішлемо по пана Хмелинського. Антоні, прошу покликати пана Хмелинського і сказати, що чекаємо з чаєм.

Марійка, почувши наказ, збентежилася і була дуже рада, що могла приховати це збентеження, подаючись до кренденсу.

— А ти ж куди? — спитала її тітка.

— Додам четверте накриття, бо Антоні пішов.

Тітка притакнула головою і глянула значуче на доктора.

Доктор зітхнув. „Гей, гей, молоді літа! Ніщо вас у світі не заступить, ні маєтки, ні слава, ніщо!“

**

Увійшов Хмелинський. Молодий, стрункий хлопець, з буйною, русавою чуприною, з мрійливими очима й енергійно викроєними устами. Знати було, що він мрії свої вміє обстоювати енергійно.

Хазяйка познайомила його з доктором.

— Пан Хмелинський, моя права рука в господарстві.

— Пані графиня надто ласкаві для мене.

— Ні, я тільки хочу, щоб доктор знав, хто ви такий..

Сідайте.

Молодий чоловік сів біля панночки дому. По другий бік стола сиділа господиня і доктор.

— Якже ви себе почуваєте в нашій глухій куті? — спитав його доктор.

— Знаменито, пане докторе. Я дуже вдоволений зі свого першого місця.

— Ну, то й гаразд, бо перші кроки бувають звичайно важкі, чоловік розчаровується, — уявляв собі одне, а стрінув інше. Я, бачите, говорю з власного досвіду, бо кілька разів зміняв своє заняття.

— А я свого теперішнього заняття не хотів би кидати до смерти.

— Побачимо, може доля буде до вас прихильнішою, ніж до інших. Вона химерна. До одних ставиться, як до рідних дітей, а з другими поводитьься, мов із пасербами... А за великим містом вам не скучно?

— Ніраз! Я люблю село і люблю землю, хоч своєї не маю.

— Хто її любить, той її дістане. Треба тільки, щоб любов була не плятонічна, а енергійна. Ті, що плятонічно любили землю, впиваючися малярськими ефектами сільського краєвиду і захоплюючись вигодами побуту в панському дворі, потратили і землю і двори, а ті, що енергійно бралися за діло, здобули одне і друге.

— Я так далеко не сягаю думками.

— То зле. Треба великого бажати. Молодий чоловік, що не ставить собі великої цілі, далеко не зайде.

— Хіба ж на малому не можна бути щасливим?

— Малим треба вдоволитися тоді, як велике не вдасться. Та на це маємо час. Гальмується віз з гори, а ви ще лиш виїжджаєте на рівне. Розумієте мене?

— Так, пане докторе, але я обережний чоловік, привик оглядатися на задні колеса. Не хочу бути гошталлером.

— І ним вам не треба бути. Молодий, здоровий, освічений чоловік має право змагати якнайвище. На мою думку, суспільність, до якої маємо щастя чи нещастя належати, сама собі винна, коли нині не здобула того, що здобули інші народи; наша суспільність ставила собі дуже обмежені цілі, не проявила тої сміливої енергії, якою береться долю за гичку. Так, долю треба взяти за гичку, вона як не виїжджений кінь. Іздця, який боїться коня і до нього несміливо закрадається, кінь скине та ще й копитом ударить, а відважний їздець заїде тим самим конем, куди захоче.

— Нас учили вдовольятися малим, проповідували покору, милосердя, самовідречення, а геленістичну радість життя старалися здавити.

— Я в публичних школах не вчив, але гадаю, що мій

педагогічний напрямок ішов би якраз іншими шляхами. Присипте ви горох землю, а він скільчиться і добудеться на верх і дивно дивиться, яку велику грудку землі не раз така слабенька билина потрапить відсунути набік, щоб добутися до повітря і сонця. Категоричний наказ життя сильніший, ніж нам здається, і безкарно поневолювати його не вільно. І пощо? Раз він є, значить, мусить бути.

Чоловік, пан природи, він хоче контролювати навіть закони природи і нагинати їх по своїй волі й уподобі, зате і мститься природа, бо вона все таки сильніша від нас, хоч логіка її інша, ніж наша. А що торкається того, ніби то християнського світогляду, побудованого на аскетизмі, самовідреченні тощо, то він був добрий за часів римської імперії, а не тепер. Його треба там, де буває жадоба влади, поневолювання, насилля, а не серед народів, котрі терплять кривду і повинні боротися з нею.

— А Толстой.

— Це тема, про яку побалакаємо окремо. Я не приклонник учителя з Ясної Поляни. Він великий письменник та не реформатор людства. Тих реформ не переводиться на папері. Спробуйте один день не противитися злу в вашім кружку діяльності, от хочби на цьому фільварку, і побачите, що з того вийде. Зс злом треба боротися!

— А що таке зло? — спитала господиня дому, зустріваючи після довгої мовчанки в розмову.

— Що таке істина? — питався Пилат, вмиваючи руки. Поняття добра і зла, як все на світі, релятивне. Одні шукають правди і не знаходять її, другі не шукають і живуть по правді. Те, що ми нині називаємо правдою, за якийсь час, серед інших умов, може стати брехнею. Але ми живемо в часі і в просторі і мусимо числитися з тим, що є нині і що існує серед нашого оточення. Коли я визискую ближнього, живу з його праці і не порятую його в біді, коли я кривджу вдову, сироту, безборонну людину, живу не по правді.

— А Ніче? — спитала панна Марія.

— Це антідотум на ту м'якість, на те розніження, якому піддавалися ми під впливом так званої християнської культури, антипод Толстого. Поет і філософ, — а Шопенгавер

сказав, що годі бути філософом і поетом, хоч сам він писав непогані вірші.

— Bald wird es Licht, auch in den tiefsten Grunden, — за цитував Хмелинський.

— Як бачу, ви читаєте філософів, — звернулася до нього графиня.

— Як маю зайвий час, читаю радо, — графине.

— І добре робите, мій пане, — сказав доктор. — Філософія, це гімнастика мозку. Руханка, як тепер говорять. Вона виробляє енергію думки, щоб не думати поверхово, а входити в глибину кожного питання. Ніколи не почуває себе чоловік таким легким, таким здібним до всякої праці, як тоді, коли хоч не довгу хвилину перебував у сфері чистої думки, поза релігією, мораллю, політикою, навіть поза антропософією, поза містикою й окультизмом.

— А що ж тоді лишається для філософії? — питала графиня.

— Філософія, — відповів коротко доктор.

— Пан доктор прихильник Канта, — запримітив Хмелинський.

— Так, я високо ціную цього велетня думки і гадаю, що після Христа його подвиг найбільший. Він зрозумів своє завдання життя і сповнив його — показав нам, яка сила її яка власть чистої і незалежної думки. Без нього ви, філософуючи, встряваєте то в математику, то в хемію, навіть в алхімію, то в релігію, то в психологію, б'єтеся як птах у клітці і почуваєте себе приниженим і безрадним, а про читавши уважно його твори, думаєте свobodно, ви дійсно — вінець творіння.

— А невже ж дав він відповідь на всі наші, так звані вічні питання? — спитала нараз графиня.

— Їх ніхто дати не може, бо тоді не було б безконечности. Але він сказав: „Handle aus der Mitte eines Willens der zugleich sich selbst als allgemein gesetzgebend zum Gegenstande haben konnte” і цим він сказав багато. А таких висловів у Канта багато, навіть практичних, бо і йому практичне життя не було чуже; він все таки був німець.

— А мене філософія відриває від життя, — говорила графиня, і її бліді лиця стали покриватися легким румянцем на знак, що переймалася розмовою. — Я радо читаю Шопенгавера, він такий вразливий на музику, малярство, літературу, а все ж таки він робить мене безсильною: пригадайте собі тільки оці його слова: „Klopfte man an die Graber und fragte die Toten, ob sie wieder aufstehen wollen, sie wurden mit dem Kopfe schutteln”. Який розпучливий вислів.

— Але чому? — ласкава пані, — сказав доктор, нахилившись до неї, — чому? Пригадуєте собі його другий вислів: „Konnte man allen Jammer der Welt in eine Wagschale legen und alle Schuld der Welt in die andere, so wurde gewiss die Zunge einstellen”.

Подумаймо над тим і ви, ласкава пані і я, і скажім, чи це неправда? Думка повинна помагати ділу, а не спиняти його. Народи, що вміють інтенсивніше думати, працюють інтенсивніше, доказом Англія й Німеччина. Слов'яни, люди чуття, сентименту, а до думання вони не скорі, хоч мабуть здібні, навіть дуже здібні. Чужа влада, як французька бона панночку, тримала нас осторонь від думки. Православ'є теж своє зробило. А нам треба думати, думати, щоб працювати. Навіть нам, землеробам. Невже ж лови, балі і побут над морем з рулетою, фліртом та іншими додатками ніби то панського життя це одинока пожива для нашого духа? А мудра книжка, а гарна розмова, а сіра година зо своїм „я”, свобідним від питань про векслі, контракти купівлі і продажі, і т. д. — хіба ж воно ніщо? Чоловік, який може жити гарно й добре, а не живе, бере важкий гріх на свою совість, бо що ж тоді мають казати бідні й безталанні, для яких життя одна велика мука? У них песимізм річ оправдана, а в нас він хвороба, хвороба дармоїдів.

— Пане докторе! — озвалася графиня, — як бачу і в вашім словнику не бракує кріпких слів.

— Слова повинні слухати думок, — ласкава пані, а я привик у вашім милім товаристві говорити те, що думаю.

— Я теж. Простіть, що перервала.

— Це не промова, а розмова, свобідний обмін думками, і ми безнастанно одні другим перебиваємо. Мої ж думки,

як можна було запримітити, йдуть до того, щоб вчитися, розвивати силу думки, але не спиняти ні охоти до життя, ні радості, ні стремління до високих цілей і не забувати, що чоловік, який назбирав у своїй голові багато знання, а нічого доброго не зробив, навіть тим знанням з іншими, з менш освіченими, не поділився, подібний до лихваря, який ціле життя збирав дукати, а перед смертю взяв миску сметани, всипав туди свої дукати, з'їв і — помер.

— От і придумали порівняння!

— Я його не придумав, дорога пані, я взяв його з дійсності. Взагалі дійсність від уяви буйніша. Це зробив один із моїх предків, тільки він не був лихвар, а звичайний собі ощадний чоловік.

— І що з ним сталося? — спитав Хмелинський.

— Нічого. Поховали. Аж геть пізніше, багато літ пізніше, знайшли десь у смітті миску з недоїденою сметаною і з кількома дукатами, котрих смерть не дала йому проковтнути. Так, так, ласкава пані, чоловік, це дивний твір, одинокий на світі, як сказав, мабуть Кант, котрого треба виховувати.

„Der Mensch ist das einzige Geschöpf, das erzogen werden mus“, проговорив Хмелинський і спаленів. Прийшло йому на думку, що може собі хтось подумати, немов то він пишеться своїм начитанням.

— Браво! Браво! пане Хмелинський. У вас, як бачу, пам'ять нічого собі! Не закопуйте ж цього таланту, а розвивайте, бо то навіть у буденному нашому житті велика благодать. А тепер, коли наші чарки завдяки Антоні повні, випиймо за виховання будучих людей! — Він підніс свою чарку вгору. Хвилину надумувався, а тоді доторкнувся нею до чарки панни Марії. Марія спаленіла нараз, як рожа. Графиня запримітила це і тільки всміхнулася легко усміхом, яким усміхаються пані на старих портретах.

— А я все ж таки п'ю за здоров'я budouчого гарного, здорового, сильного чоловіка! — повторив доктор і випив чарку до дна. — Не маєте чого, панно Марійко, соромитися такого здоров'я. Молоді все ж таки ближчі до здійснення такого ідеалу, ніж ми.

— Пан доктор нині в особливім настрою, — сказала графиня, — я вас таким давно не бачила.

— Ви вгадали, графине. Нині я себе дуже добре почуваю. Може це радість, що вернувся з-над моря, а може опомини про давно минуле, — не знаю. А до того вечера. Паштетики, печені курчата і струдель з яблуками, — так гостила мене покійна мати, як бувало додому приїду.

— Якраз тому я й казала приготувати таку вечерю нині.

— Дякую дуже, я про це догадувався, ласкава пані. І може якраз тому і був такий щирий у розмові, ніби тоді, коли до свого рідного дому їздив. Пане Хмелинський, вірте мені, що наше життя під крилами церков має в собі якусь окрему арому, я сказав би, навіть окрему культуру і то, навіть, гарну культуру. Відбився я від неї, бо так якось складалося моє життя, та не забув її. Раз добром налите серце ввік не прохолоне!

— Я тільки за роботою забуваю про весь світ, пане докторе. Увечорі як опинюся сам один у своїх чотирьох стінах, то нераз питаюся, що там тепер робиться у нас? Усе хотів би знати.

— І чужого научайтесь, свого не цурайтесь! — це прості, але дуже мудрі слова. Та, на жаль, ми їх маємо на язиці, а не на серці. Коли б не це, то не так виглядала б нині наша справа. Скільки то наших людей, навчаючись чужого, покинули своє, і не тільки покинули, але зробилися ворогами свого власного роду й народу. Плюють у рідну криницю... Та паням ця тема мабуть не цікава, балакаймо про інше... Правда, графине?

— Ні, цим разом, неправда! Ви знали мого батька.

— Як же ні? знав і зберіг про нього якнайкращу пам'ять.

— То тоді відомо вам також, як покійний ставився до цього питання. Він знав, що наш рід теж один з тих, які покинули свій нарід, і це була одна з його життєвих трагедій. Замало актуальний і енергійний не міг зважитися на рішучий крок і сказати: вертаю до своєї віри й національності моїх предків. Але все таки він усіма симпатіями стояв по стороні вашого народу, а до вас, пане докторе, знаєте, як він прихильно відносився, мав більше серця як до інших

молодих людей з товариства! На сина покладав великі надії, сподівався, що син зробить те, до чого йому бракувало відваги. Але, на жаль, покійний брат був іншої вдачі. Жив враженнями дня, політичними питаннями не цікавився. На нім і вимер наш рід, не поправивши похибки предків. Я — пішла за мамою, але симпатії мої, — ви знаєте їх, — не буду говорити.

Доктор замість відповіді взяв руку графині і притиснув її до своїх уст.

Марійка і Хмелинський похилили голови над стіл.

В їдальні зробилося тихо, як у церкві перед „Тебе Бога хвалим!”

**

Нараз загоготіло десь далеко.

— Осінні громи, — сказав доктор.

— Не було громів уліті, так восени гремить, — зауважила графиня.

— І в житті теж так буває. Бурливе літо, а спокійна осінь. У декого навіть надто спокійна, аж скучна.

— Як у вас?

— Як у мене, графине.

— Може вийдемо на веранду послухати тих осінніх громів.

— Антоні, подайте на веранду чай.

І товариство двома двійками вийшло на веранду.

— О, тепер, — казав доктор, звертаючись до панни Марії, — тепер ідемо як слід, — парами.

— Ви знов зачинаєте, докторе! — погрозила йому графиня.

— Вибачте, — відповів доктор, прибираючи покірну поставу.

— Що з вами нині? Я вас не пізнаю.

— Я в гарнім настрою, ось і весь секрет.

Антоні приніс чай, овочі, солодке і бенедиктинку.

— Справжній празник, — жартував доктор. — Ще тільки пташки бракує. Ми собі мусимо колись зробити пташку, „мусимо!”

— Ви будете старим горобцем, — засміялася графиня, і собі попадаючи у веселий настрій.

— Горобці дуже мудрі і бувалі птахи. Вони розжились по цілому світі „вельтбїргери”. І скрізь однакові, скрізь так само цвірінькають і дають собі раду. Не те, що ми. Ми, як тільки переїдемо границю, то зараз починаємо на чужий лад співати, щоб, борони Боже, не догадалися люди, хто ми такі. Стаємо на контурни, нехтуємо національність, традиції, звичаї, все це, мовляв, пусте, ми вже виросли з повищів, ми — поступовці. Вже для нас „Не ходи Грицю” не театр, а маріонетки, вже народня пісня не вдовольє наших високих почувань, уже наша література нікуди не годиться, вже питання нашої самостійности, це пережиток із давніх часів, — одним словом: ми нові люди. Я бував трохи в світі, бачив і чув не одне, а все ж таки, як добре грають „Гриця” або „Наталку Полтавку”, то виходжу з театру як із Солоамської купелі. Воно не тільки наше, але якесь інше, нове, в тім є щось, чого інші театри не мають. А наша народна пісня. Пригадую собі такий момент. Абація, ніч, така ясна, опалева ніч, що ніяк заснути не можна. Сиджу на бальконі одного набережного пенсіонату і гляджу в синяву, „ins Blaue”. Нараз чую, десь від Фіюме, по легких хвилях тихої Адрії пливе до мене наша народня пісня; ніби з нашої Богом забутої Галичини прилетіла за мною і просить, щоб я не забував про неї, — про неї і про все, що діється у нас. Ніби жалується на недолю свого рідного краю. Зразу гадав я, що це прислух якийсь, що несвідома туга занесла мене в країну галюцінацій. Збігаю на беріг, гляджу — човен і кількоро людей, товариство, — плывуть і співають. Мабуть незнайомі земляки з Фіюме, що так само не могли спати, як я, виплили на море й співають. І так мені захотілося тоді побачити їх, повітатися з ними, поговорити нашою рідною мовою, так захотілося, як мало чого в світі. Я приложив долоні до уст і кликав. Але човен завернув і полпив назад до Фіюме. Пісня, ніби птах, відлетіла від мене, — далі і далі, аж розлилася в опавлевій імлі.

А я лишився на березі моря сам, зі скріпленою свідомістю, що своє і рідне, це велика сила, це дорогий скарб,

якого ні нехтувати, ні марнувати, ні промінювати за ніякі цінності у світі не вільно. Нема міжнародного мистецтва, а як є, то воно пустоцвіт. Нема птиці, а є горобці, вірли і солов'ї, нема цвіту, а є лілеї, фіялки, незабудьки, нема збіжжя, а є жито, пшениця, овес. Так є італійська й німецька музика, англійська й німецька література, так є французькі шансони й українські пісні. Націоналізм це не простір і не час, не уявлення, а поняття, це відома нам сила, з якою треба числитися...

— Але ж гремить! — сказав, перериваючи нараз свій виклад.

— Буря надходить від сходу, — запримітила графиня.

— Для нас найбільша небезпека від сходу, — відповів доктор і глянув на небо.

— Дивіться, який контраст. На одній половині неба ще зорі мерехтять, а на другій крімшнтя темрява. Чорно як опівночі в каглі. Але ясна половина маліє, зорі втікають і ховаються. Відвічна боротьба світла і тьми. Остання перемагає. Вона в офензиві.

Перевага за тим, що атакує.

— В ім'я Отця і Сина... — шепотіла Марійка за кожним разом, як блискавка прорізала темряву, а вслід за тим загуркотіли громи.

— Панна Марійка не любить бурі.

— Не люблю. Я люблю погоду.

— Треба звикати до блискавок і громів. Без них не обійдешся в життю. Навіть довга погода набридне. Чоловік хоче зміни. В подружнім життю так само.

— А ви звідки знаєте? — спитала графиня.

— Уявляю собі.

— Які мудрі! Уявляєте собі чужу біду, а своєї боялися. Чому ви не спробували, що таке подружня буря?

— Або я знаю чому? Оттак складалося, що не спробував.

— Пана доктора треба оженити, — заключила панна Марійка і сказала це так якимось по дитячому щиро, що він сердечно розсміявся.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — гуготіло на веранді, ніби хтось кривився з грому.

— Але вам дотеп вдався, панно Марійко, ха-ха-ха! Ми тут скорше віддамо когось, ніж оженемо.

— Кого? Тіточку? — спитала так само щиро Марійка.

Графиня не відповіла сміхом, лиш подумавши хвилину, сказала. „На кожний спосіб тут є хтось молодший від мене”.

Марійка стала ні в сих, ні в тих. Не знала, чи притакнути, чи заперечити, коли б не було нікого з чужих, припала б до тітки і обняла її й цілувала так кріпко, поки тітка не погрозила б, що покличе Антоні на поміч. А так — обернулася і побігла до своїх покоїв.

— Вона там довго не всидить, — сказала графиня. — Потримає голову під подушкою і прибіжить, бо боїться громів. Панна, а така часом, як дитина.

— Так воно й повинно бути, — відповів доктор. — Не знаю, чому люди поспішають бути старими. Не люблю тих панночок, що дуже скоро мудріють.

Ви взагалі мабуть ворог жіночої емансипації.

— Не ворог, а не люблю і — годі. Жінкам треба дати рівні права з мужчинами, але краще було б, коли б вони не потребували користуватися ними. На мою гадку жінка все таки найщасливіша тоді, як має доброго мужа і гарних дітей. Жінка може заступити мужчину в школі і в уряді, але мужчина не заступить жінки в хаті і в родині, як дружину і матір. З малими винятками так воно і є і в цілій природі, у всіх вище розвинутих пород. Основних законів природи не зміниш.

— Але цивілізаційні устрої людина безнастанно змінює.

— Наскільки це не противиться законам біо- і фізіології. Боротьба з природою, це вже діло культури, а не цивілізації. Але одно і друге, яке ж воно слабе супроти розгуканої сили стихії, — о!

Грім з такою силою луснув десь недалеко, що графиня зірвалася на рівні ноги.

— О, Боже! — і закрила очі рукою.

— Не бійтеся, пані. Це він у якусь тополю вдарив, але не запалив її. Та й сила ж яка! Аж вікна задзвеніли. А дерева ніби втікати хочуть, гнуться на всі боки. Страшно

їм, та страх не pomoже. Є такі моменти, коли треба бути фаталістом.

— Не люблю я таких моментів.

На порозі появилася панна Марія.

— Вітаємо! — сказав жартуючи доктор. — Затужили за нами?

— Не затужила, а непривітно самій.

— Найкраще вертаймося до їдальні. Там і так вікна від заходу, поспускаємо заповні й пересидимо бурю. Пощо денервувати себе.

І вони пустилися в покої. Та ще не переступили порога, коли задзвеніли всі щибби, затріщав дах, задрижала земля, зробилося червоно.

Пані скрикнули нервово й несвідомо притулилися до мужчин. Ті більше занесли, ніж запровадили їх до їдальні.

Хмелинський побіг дивитися, де горить. За хвилину вернувся весь мокрий.

— Село горить! Пані дозволять попроситися.

— А ви куди? Там така злива.

— Іду з огневою сторожею рятувати.

Панна Марія підвела очі на стелю.

— Подождіть. Поїдемо разом, — сказав доктор. — Антоні, ви не лишайте пань.

— Слухаю покійно, — відповів старий.

Обидва панове побігли.

IV.

За хвилину заграла трубка і кілька возів покотилося алеєю з двора в село, що лежало якої чверть милі в долині, якою перепливав потік. Вікна палали луною, громи били й били.

Графиня сиділа на старосвітській канапі, панна Марія притулилася до неї.

— Тіточко!

— Що, дитино?

— Такий був гарний вечір і нараз.

— Так часто буває в життю.

Замовкли.

Дощ лив, як з відра. Шиби гуділи, як літаври.

— Тіточко!

— Що, доню?

— Наші панове помокнуть; ще, не дай Боже, станеться що котрому.

— Бог ласкавий, дитино.

І гладила її й тулила до себе, як дитину, а в самої серце билосся, голосно і скоро.

— Тіточко!

— Що?

— Може б і нам поїхати туди?

— Хай трохи перейде дощ, — поїдемо.

— Я пішлю когось до стаєнь, щоб лагодили коней.

— Можеш післати.

Як вийшла, графиня стала нервово ходити від вікна до вікна.

Хотіла пригадати собі якусь молитву і не могла. „Боже, Боже!” шепотіла тремтячими устами. „Яке нещастя, яке горе! Скільки людей буде завтра без стріхи над головою!”

А все ж таки була певна, що найбільше нещастя спіткало її. Туди поїхав він. Чи буде вважати на себе? Чи, рятуючи інших, не наразить на небезпеку себе? Боже, Боже!

— Тіточко, дощ перестає. Їдьмо!

— Тобі так спішно?

— Ні... але...

— То поїдемо.

**

Дощ усе ще як батогами валив по буді повозу.

З позовових ліхтарень, у яких горіли грубі свічки, спливали струмки дощівки. Вітер брав коні за гриви і завертав їх назад. Під копитами й під обручами коліс хрупотіло позбиване галуззя. Каркали ворони і кричали збуджені зо сну птахи. Чути було згар. Вітер заносив від села розпучливі крики людей і рев худоби.

На дзвінниці гудів найбільший дзвін.

Їхали мовчки. Дрижали від мокрого холоду й від наглих вражень.

Перед мостом повіз зупинився. Що лиш тоді почувся шум води. Надходила повінь.

Малий потік, якому люди не давали плисти вільно, хотів помститися на них. Назбирав у горі, недалеко від своїх джерел, багато дощевої води, що позбігалася до нього з усіх сторін, і ніс її в долину. За те, що спиняють його вільний гін, що звужують русло, вбивають палі під мости, кажуть обертати колеса млинські, — залле тепер село. Попідмулює хати й будинки, позриває плоти, повириває дерева з корінням, погуляє собі!

Візник зачепив віжки за ліхтарню і пішов оглянути міст, чи безпечний. Старі спокійні коні, озиралися навкруги й торкали себе головами, ніби радилися, чи пускатися їм у дальшу дорогу, чи ні. З них біла пара і заносило подихом стайні. Нараз стрепенулися і насторожили вуха. Перед мостом заклекотіло, загуготіло і ніби таранами гукнуло об палі. Це вода наднесла якусь колоду і вдарила об міст так сильно, що міст захитався і заскрипів поруччям.

— Прошу ясної пані, я туди не поїду. Міст небезпечний, — сказав старий візник.

— То що тоді? — спитала його графиня.

— Або вернемося назад, або об'їдемо греблю, гребля сильна.

— Їдьмо через греблю!

Візник скочив, взяв віжки і повернув кінцями направо.

Гребля була яких два до три кілометри нижче, перед великим ставом: оббита палями, обсаджена вербами, знімається на кілька метрів понад плесо води.

На другім кінці гудів млин на лотоках. В млині світилося, ніби млин зазиравав направо й наліво, що діється кругом. Їхали в напрямі світла.

— Скорше! Скорше! — наглила графиня, і візник потряс віжками, принаглюючи коней до бігу.

Переїхали греблю, минули млин і в'їхали в село.

Село, збуджене нагло зо сну, не знало, що робити. Люди

безрадно кричали, бігали, виносили скрині із світлиць, виганяли із стаєнь худобу.

Діти кричали попід небеса, маленькі трималися маминих спідниць, більші крутилися попід ногами.

Їх відганяли, загрожували ремінцями, казали пильнувати хат.

— Дорогу там! Ану, зробіть дорогу! Бачите повіз їде. Графиня...

Розступалися, мовкли і за хвилину починалася та сама біганина, той самий безрадний крик: „Давай, неси, лиши, бодай би тебе!”

Грім ударив у хату найбільшого багача, що мешкав коло коршми при майдані, майже по середині села, де стояв також громадський шпихлір.

— Це його пан Біг скарав за нашу кривду, — казали бідні, що брали в нього збіжжя на відробок на передновку.

— А його таки не вбило.

— Богачеві дідько дитину колише.

— Кажуть перун коминном влетів, по хаті покрутився і вікном вискочив у стріху. А багач на постелі лежав. Навіть його не обсмалило.

— Де б там! Багач! Бідного серед поля найде і вб'є, як пес за ним ганяє.

— Ніби торік Горпину під копою не вбив...

— А дитина в подолку лежала й нічого.

— Дітей Мати Божа пильнує...

Балачки йшли, а хата горіла. Її не хотіли гасити, бо то від грому. Не годиться. Сам Пан Біг запалив. Пан Біг знає, що робить.

Гасили двірські парубки. Доктор і молодий Хмелинський порядкували. Пожежа не перекидалася на інші будинки, бо стріхи були мокрі наскрізь. За те в середині хати горіло, як в огненній печі.

— А не знав, чи гроші не згоріли...

— Не бійтеся. Він душу лишив би, а гроші виніс. Багач!

— Люди набік! — гукнув Хмелинський, бо бачив, що стовпи перегоріли і стеля ось-ось завалиться.

Люди розскочилися, хата затріщала, заломилася, присіла і полум'я бухнуло під хмари.

— Ой! Ой! Ой! — залунало кругом і кожний біг дивитися, чи не понесло клаптів горючої соломи і тліючих трісок на його стріху. Але іскри, як падучі зорі, сичали, меркли, гасли, бо грубо зернистий дощ не переставав.

— Дощ найпевніше гасить, — зауважив хтось.

— Якби на вас чекати, то село вигоріло б до тла. Дурний народ. Такого пошукати! — відповів якийсь із двірських парубків, що гасили пожежу.

— А ти певно з другого світа, — що? Панського розуму набрався...

Хмелинський, побачивши повіз, підбіг до пань.

— Небезпека минула. Хата догоряє, як свічка. Я тут залишу двох-трьох людей, а з рештою наших парубків біжу над потік. Кажуть кілька господарств залило. Повінь, якої старі люди не пам'ятають, — говорив витираючи лице. Виглядав, як коміяр. Цілий був покритий сажею, одяг понадтлівав.

— А вам що на руці? — спитала нараз панна Марійка.

— На руці? — і він лиш тепер побачив кров на своїх пальцях.

— Де дрова рубають, там тріски летять. Дрібниця.

— Але ж так не можна, руку треба обмити й перев'язати. Правда, тіточко, так не можна?

Хмелинський боронився, але його силоміць завели в хату і пані оглянули й чистою хустинкою перев'язали руку.

— Дякую дуже, а тепер я біжу до роботи.

— Візьміть і мене з собою! Правда, тіточко? — мені можна піти з паном Хмелинським?

— Підемо в трійку.

— І пані, не зважаючи на розмішене людськими ногами болото, пустилися в напрямі вулиці, якою перепливав потік. потік.

Двоє парубків присвічували дорогу. З повозових ліхтарень вискакували смуги червонястого світла і скакали по стежках, а між деревами гуляли фантастичні тіні.

Повінь шуміла. Ніби буря кинулася в потік і плила його

руслом, ніби під її натиском вода розливалася ширше й ширше. Вже залила дорогу, позривала плоти, вбігає на подвір'я, хоче дістатися до хат.

Вулиця у вузькім парові, обидва береги потоку отінені вербами, — темно. Тільки з хат, крізь маленькі вікна падають тоненькі пасма мерехтливого світла з нафтяних лямпочок-блимачок... Тим страшніший ворог, що його не видно...

Доктор післав до двора за смолоскипами.

— Вже йдуть! Але ж світять... Ставайте з ними тут... Тут щось пливе, якась худобина... Гаврилове теля... Люди, рятуйте теля!

І люди дрючками та кочергами хочуть витягнути теля, що захлистується водою і помукує безрадно.

— А там, он, скриню несе. Присяй боже, скриню! А на скрині щось сидить... собачка! Тю! тю! дурне! а ходи ж бо тут... Застрашилося, — бо як же, щоб пес та не переплив води!

— Навіть звірина, як перестрашиться, то розум утраить.

Довкола однієї верби зробився вир-крутіж. Що попаде туди, крутиться, як колесо в млині. Попав пліт, його обмотало кругом верби верба зробилася груба-груба, як хлоп, що повбирав на себе всі кожухи з цілого села. Крутіж ширшає, спиняє все, що тільки вода наднесе, дерево, сіно, якісь корита, лавки, — робиться запора. Вона спинює воду, котра розливається все ширше й ширше. Вербам вже тільки голови видно.

Доктор каже усунути запору. Сам робить початок. Під його сильними руками тріщить пліт, подаються накопичені коли й колоди.

Якийсь пень вдарив його в ногу, мало не звалив у воду, та це не спинило його, а додало ще більшого завзяття. Він хоче побороти сліпу розгнуздану стихію. Дивиться на повінь, як на ворога, як на збунтованого темного раба, котрий нищить свідому, пильну працю людини.

Хмелинський бігає уздовж другого берега й наказує. Сам нічого робити не може, бо в нього хора рука.

— Пане докторе, на бік! Якусь шіпчину несе. Вона вдається об вербу! — гукає на другий беріг Хмелинський.

— Люди на бік! — приказує доктор.

Парубки й сміливіші з селян вискакують з води і дивляться, як будинок надпливає, хитається й попадає в крутіж.

„Ге-еп!” — і вдарився об запору. Тріск, ломання, плюск, вода піднялася вгору, але запора не подалася, тільки шіпчина зачала вертитися біля верби. Гуляла, поки не зачелилася й не стала. А тоді чотири стіни розпрямилися і зробилися як високий пліт, яким вода обкрутила вербу. Верба ще гірше обдулася й бовваніла, як чорний, фантастичний оборіг.

— Пане Хмелинський! — гукав доктор на другий беріг, аж луна відбивалася від ліса, — кажіть там на вашім березі вирити глибокий рів, щоб спустити воду!

Повиносили рискалі і все, що могло, копало, слухаючи наказів „молодого пана”.

**
*

— Ой! ой! ой! — ось коліску несе! Може з дитиною! — закричали жінки.

Один з парубків виліз на найвищу вербу й похилив смолоскип над водою.

— Дитина! — гукнув до перестрашених людей.

„Дитина! Дитина!” лунало з уст до уст. „Люди, рятуйте дитину! Туди її, туди! Зачіпіть коцюбою, до нашого берега наганяйте, бо там крутіж! Як удариться об вербу, то пропала невинна душа. Дитина!”

Але ні кочерги ні дручки не досягали до коліски, вона хиталася як шкаралуща на розгуканих хвилях і летіла на певну загибіль.

Хмелинський подивився на безрадну товпу. І, не надумуючись довго, скинув із себе плащ і скочив у воду.

Голосне „Ах!” як гострий ніж перерізало шум потоку і — панна Марія повалилася на землю...

— — — — —
Коли розкрила очі, побачила над собою тітку й доктора. Освітлені смолоскипами виглядали дивно й фантастично.

Дощ не йшов. Зорі несміливо вискакували на небо. Повінь опадала.

Запір усунено, глибоким, свіжо прокопаним ровом спливала вода в долину. Небезпека минула.

— Він де? — питала Марія, впиваючи свої очі в графиню.

Графиня догадалася, що мова про Хмелинського і відповіла.

— В дворі. Від'їхав нашими кіньми. Вони незабаром вернуться по нас.

— А дитина?

— Вирятував дитину.

— Славити Бога, — прошептала і знову замкнула повіки.

Її віднесли до повозу, й повіз вільним кроком поторохтів у напрямі палати. Треба було їхати уважно, бо вода повимулювала рови. Мало греблі не перервало. Мельник зо своїми ввесь час ставив опір грізному ворогові.

— Можна їхати безпечно, — казав, заглядаючи на шлюзах до повозу. — Хай Мати Божа заплатить пані графині і пану докторові і ясній панночці, що не були байдужі до людської біди.

Старий сивобородий дідусь підняв руку вгору й над повозом у повітрі зробив великий хрест, — один, другий і третій.

Повіз покотився по греблі...

— — — — —
**

Як Марію хотіли зносити з повозу, вона сказала.

— Не треба! Вже перейшло. Піду сама.

Соромилася, що не витримала проби і що так скоро піддалася безсиллю. Яка ж вона слаба! А він?.. І цей „він” став рости перед її очима такий високий, сміливий, хоробрий. — гарний!

-- Панич де? — спитала Антона. (Хмелинського називали в палаті паничем).

-- В гостинних покоях, у лівому крилі.

-- Як йому?

-- Ми його поклали до ліжка.

— Так? — і забуваючи про те, що годиться, а що ні, хотіла бігти туди. Але надійшла тітка.

— Марійко, уважай, ти хвора! — і взяла її під руку.

— Пан Хмеилнський хворий. Що йому? — і тривожно дивилася в очі тітки, ніби хотіла з них вичитати відповідь.

— Доктор казав, що нічого небезпечного. Він молодий і здоровий. Не турбуйся, уважай на себе. Перш за все переберися від ніг до голови. Я те саме зроблю. Ми ж промокли до нитки. Іди!

І вони розійшлися до своїх покоїв.

Марійка перебралася скоро. Вибігла до передпокою і стрінула Антона. Цей біг до гостинних кімнат. Пішла за ним. Але перед дверми, за котрими лежав Хмелинський, спинилася. Щось її тягнуло туди, а якийсь невідомий голос говорив: „не годиться!“... Чому?

Тому, що таке придумали люди, які не мають іншої роботи, лиш вигадують форми? Голос совісти сильніший від усяких „добрих тонів“, а він говорить, хорого відвідати. Хай знає, що йому не байдужі.

Якраз вийшов Антоні.

— Є там хто?

— Був пан доктор, але пішов до нашої аптечки по ліки...

Увійшла.

**

Хмелинський, побачивши панну Марію, збентежився, хотів піднятися на ліжку.

— Лежіть! Я тільки на хвилину прибігла, щоб довідатися, як вам? — і подала йому руку. — Дякую вам, пане Хмелинський!

Не знав, що їй відповісти.

— Нема за що, — сказав по народньому і кріпко стиснув її малі, довгі пальці.

— Ви хорі? Рука, чи може ще що гірше? Що казав доктор?

— Нічого мені не буде. Не турбуйтеся мною. Налився трохи води, полежу, відпочину і піду до роботи. Я тільки

боявся за вас, панно Маріє. Навіщо ви трудилися в такий дощ? Ви до того не звикли.

— Але я хочу привикати до всього. Не хочу бути лялькою, — я людина.

І на це не знайшов відповіді, лиш підвів очі і глянув на Марію. Вона спаленіла.

— Бажаю вам скорого одужання. До побачення, пане Хмелинський!

— Спасибі, що були ласкаві відвідати мене, пані!

**

Тітка все ще перебиралася. Це в неї, звичайно, досить довго тривало. Марія не знала, що з собою робити. Тих кілька годин, так неподібних до спокійного і регулярного життя в дворі, яке хвилина за хвилиною пересипалося, мов пісок у клепсидрі, вивели її з рівноваги. Почувала втому, не могла встояти на ногах, живчик бив приспішено і кров напливала до голови.

— Що мені? Невже ж я хора? О, Боже! Того тільки треба, щоб і мене поклали до ліжка. Буде шпиталь. Ні, ні! Треба запанувати над собою. Не треба піддаватися так легко.

Надійшов доктор.

— Пане докторе, що Хмелинському?

— Найгірше вже минуло.

— Найгірше?

— Так. Він був у великій небезпеці, — під водою. Ви того не бачили, знепритомніли, Було це, бачите, так... Але сядьмо собі. Я втомився, а ви мабуть теж.

Сіли і доктор розказував, а Марія слухала, не зводячи з нього очей.

— Я був, як знаєте, на одному, а ви на другому боці. Я силкувався усунути забору коло цієї верби, знаєте?

— Знаю, — кажіть!

— Хмелинський з людьми копав рів, щоб вода мала вплив. Ми один другого й не бачили, бо було темно. При смолоскипах маячили тільки якісь тіні на другому боці. Аж почувся крик: „Колиска, дитина, рятуйте бідну дитину!” Заки ми побачили ту колиску, він, не надумуючися, скочив

і почав боротися з хвилями. Як знаєте, одна рука в його була ранена, до того повінь несла раз-у-раз то дошки, то колоди, всячину. Момент був грізний. На щастя надбіг з приходства Стефан. Вони там коло себе мали багато роботи та, почувши, що тут, де були ми, найгірша небезпека, бо зробилася запора, яку треба усунути, щоб вода спливала, а не розливалася по боках, прибігли до нас. Стефан поміг Хмелинському з тою нещасливою колискою викараскатися на берег. Заки я перебрів ріку, він лежав на городі, недалеко від вас. Мені, як лікареві, довелось і вас і його приводити до пам'яті. Та славити Бога, що на тім скінчилося, бо могло бути гірше, куди гірше!

— Боже, Боже! — шептала гарячково Марія. — Так несподівано все те сталося, так неправдоподібно, ніби в якій повісті.

— Нещастя, звичайно, заскакує нас з нечев'я, як злодій, який входить у хату не в білий день, а в темну ніч. Перед ним, як перед вломником, нема певних замків, треба боронити своєї власности, та й тільки. Життя кожного з нас це одна повість, більше, або менше цікава, котру пише судьба своїм незримим пером. Так, ланно Марійко, так... Але що я бачу, — у вас горячка, жар. Дайте мені руку!

Взяв руку і числив удари живчика.

— Гу-ум! Вам треба зараз таки кластися до ліжка. Ви не звикли до таких зусиль, не переживали такої небезпеки. Вже й так година четверта. Ходіть! — і він, як слухняну дитину, запровадив її до спальні.

— Вважайте! Не далі, як за десять хвилин, щоб ви мені лежали накриті по самий носик. А не забудьте примкнути лівої повіки, як будете засипляти, — жартував з нею, як не раз жартують лікарі з хорими дітьми. — Ми з тіткою зайдемо до вас, подивитися чи панна Марія чемна, чи не чемна.

— Пане докторе! — сказала Марія, подивилася на доктора ніби з докором, а ніби з вдякою і пішла до себе.

А він стояв з годинником у руці і нахмурился бр'юви.

„Вісімдесят на хвилину, то недобре!”

**
**

— Чого так задумалися, пане докторе? — спитала графиня, входячи у їдальню. Була переодягнена і відсвіжена.

— Покажіть мені свою руку! — відповів доктор.

Вона випрямила долоню й засміялася.

— Я хотів сказати, дайте мені руку?

— Ого!

— Не „ого”, я мушу переконатися, чи не маєте гарячки.

Хочу сповнити обов'язок лікаря.

— Гарячки не маю, але як вам на тім залежить, — прошу!

Доктор добру хвилину потримав її руку.

— Дякую. У вас гарячки дійсно нема, але в тамтих...

— В Марійки також?

— Панна Марія має прискішений живчик, я їй казав зараз кластися до ліжка.

Графиня збентежилася.

— Пане докторе, ради Бога ходім до неї!

— Але ж розуміється, підемо, тільки не турбуйтеся, не треба тратити рівноваги духа, ми ж не молоденькі.

— Гадаєте, що це привілей молодости любити...

— І бути любленим, — доповнив доктор. — Ні, я так не гадаю, але в нашій віці любов прибирає розважні форми. Підемо!

Панна Марія лежала накрита дійсно по самий носик і мала замкнену не тільки ліву повіку, але обидві. Спала.

Доктор хвилину наслухував, який має віддих.

— Віддих прискорений. Але не будім її. Сон найкращий лікар, особливо в молодих людей.

І вони тихесенько замкнули за собою двері.

— А тепер, пане докторе, подайте мені свою руку, — сказала всміхаючись графиня.

— Слухаю послушно.

Потримала і заявила рішучо:

— Вам треба зараз кластися до ліжка. Антоні принесе вам гарячого вина з корінням. У вас мабуть інфлюенца.

— Не здали іспиту, ласкава пані. Зголоситися за рік... у мене живчик нормальний.

— А все ж таки вам треба йти спати.

— На спання у мене часу не бракує. Я мушу заглянути покищо на приходство, чи там усе в порядку. Вони теж напрацювалися багато. Стефан показався не менше хоробрим від Хмелинського, а тепер вода зимна, повітря теж; на таку купіль, як вони брали, не пора.

— Чекайте ж! Вип'ємо гарячого чаю, а тимчасом візник запряже коні.

— Мій візник готовий, бо я мав намір їхати додому.

— Як то, тепер, серед ночі та ще після такої зливи? Може позривані мости. Ні, я вас ніяк не пущу. А до того, вам треба оглянути Марійку. Я така неспокійна. Це ж ціла моя родина, більше нікого не маю.

— Ваша правда, пані. Я тільки скочу на приходство і зараз вертаюсь. Будьте певні, що здоров'я панни Марії і мені близько лежить на серці. Це ніби моя внучка, одинока, бо другої не маю, — так сказати духова внучка, донька мого ученика. Отже, до побачення! Як повернуся, щоб ви спали, бо як ні, — то поїду додому й не покажуся.

— Того я не боюся.

— Не будьте такі певні, ласкава пані. Ми також маємо свої примхи, ми старі кавалери.

І вибіг, як молодець.

**
*

Графиня сіла на своє улюблене місце і вдивилася — в лямпу. Від неї падало червонаве світло на портрети предків; горді, безжурні, самовдоволені.

І чомусь тії предки здалися їй далекими, ніби чужими. Чомусь почувала вона себе ближчою до доктора, про Марійку навіть не згадуючи, до Хмелинського, до Стефана з приходства, навіть до тої вирятованої дитини в колисці. Чому? — питала себе, і на думку прийшло їй, що це робить життя.

Спільне нещастя, спільна небезпека, яку вони пережили нині, зблизила їх до неї. Чи так не краще? Невже ж люди не близькі собі, невсе ж усіх їх не чекає те саме, скорша, або пізніша смерть, невсе ж не мусять вони боротися з природою і з долею своєю за кожную хвилину існування?

Чого ж тоді відчужуватися, копати рови всіляких упреждень, клясових та інших різниць? Коли не маємо відваги послухати Христа, котрий казав „роздай майно своє і ступай за мною”, то по крайній мірі будуймо якісь містки над тими ровами, щоб одні наближалися до других, бо краще так, ніж щоб ті рови мали наповнитися трупами, по яких покривджені, як оця повинь нині, кинуться на своїх кривдників, байдуже чи на дійсних, чи тільки на уявних. Краще, краще! Щоб тільки не було запізно!

І вона рішила зараз таки завтра видати з своїх лісів скільки треба буде дерева на відбудову знищеного вогнем і водою села, рішила пустити худобу пошкодованих на двірське пасовисько, дати сіно на зимівлю і зерно на обсів, бо інакше не мала б спокою, бо невже ж може бути спокійним той, у кого неспокійна совість?

Дитиною займеться зокрема. Пішла її до школи, вивінує, хто зна, що виросте з тої дитини, може якраз якийсь великий чоловік, більший від усіх тих самовпевнених і гордих панів і пань, що так здивовано дивляться на неї з портретів. Не пізнають її? Цураються? Може готують проклін на її голову? Нехай! Проклін життя сильніший від проклону смерти, а вони вмерли фізично й морально, — крім... її батька.

Глянула на батьків портрет і здавалося їй, що він усміхається, читаючи її думки, що киває головою до неї: „так, так”... Добрий, добрий батько, тільки слабкий, може тому, що надто добрий. Добрі, інтелігентні люди звичайно м'які, зам'які, щоб рішитися на якийсь бій, хоч би навіть із своїм оточенням, у якому вони грають першу роль. Для святого опокію зрікаються власного щастя, бо нема більш щасливих людей, як ті, котрим судилося свої добрі наміри перевести в діло. І таких добрих людей кругом неї було так багато, добрих і м'яких, нерішучих, — які бояться навіть своїх власних жінок. Через те й діється не так, як треба, а що воно так, нема ніякого сумніву.

Ми ж напливовий елемент, — думала собі графиня, — ми острів на чужім океані, надійде повинь і цей острів змете.

А повінь все таки колись надійде, бо хмари збираються не від нині і буря надтягає від сходу, так, як нині.

Буря приходить некликано і несподівано, вночі.

І буйна уява графині почала малювати страшні картини тої близької бурі.

До кого ж вона притулиться тоді? Розгукана стихія забуває про все. Пригадала собі, як було під час мазурської різни.

„Як же це? — питався один дідич своїх селян, — ви будете мене різати, а я ж був для вас такий добрий?” — „Ні, відповіли селяни, — ми вас різати не будемо. Це зроблять люди з другого села”.

Страшно! Господи, як страшно! Треба щось робити, треба усунути причину катаклізму. Але як?..

Почула себе безрадною і не приготованою до діла... Аж прийшов їй на гадку доктор. Побалакає з доктором. Він теж інтелігент і теж людина м'яка, він теж не вмів у рішучий момент зважитися на рішучий крок, але ж все таки він мужчина!...

Ось тобі еманципація, — подумала і всміхнулася гірко. Природи не переконаєш, вона самовладна...

За тими думками забула про Марійку.

Пригадала собі, як побачила доктора.

**
*

— Як же там на приходстві?

— Нічого, все в порядку. Журяться тільки, що повінь наробила багато шкоди. Забрала отаву і стирту парохової пшениці. Це для них велика шкода.

— Матеріяльна.

Доктор покивав головою.

— Добре кажете, пані. Моральна повінь робить куди більші шкоди. Але ви мене не послухали, не пішли спати, я гніваюся на вас. Іду собі геть! Бувайте здорові!

— Ні, ні, ні! — і посадила його за стіл, на котрім Антоні приладив чай і перекуску.

— Пийте, пане докторе, пийте, бо ви так спрацювалися

нині, перемокли, може перестудилися, я боюся, щоб і ви не розхорувалися — не дай Боже!

— Яюсь воно буде, ласкава пані, скрипливе колесо довго їздить.

— Це добра приказка та її склали не про вас. Ви на таке колесо ніяк неподібні. Скорше кажіть, що й найсильніший обруч, як об камінь стукне, то може розірватися.

Але я побіжу послухати, чи спить наша Марійка.

Це слово „наша” сказала мимохить, не подумавши, і опаленіла.

— Добре, графине, гляньте, чи спить наша Марійка, а я послушний вашому наказові вип'ю три чашки чаю, одну за здоров'я панни Марії, другу за Хмелинського, третю за ваше.

— Як вернусь, вип'ємо четверту.

За хвилину вернулаь.

— Спить. Бачиться мені, що й віддих не такий вже короткий.

— От бачите, яюсь воно буде.

— Мусить бути. А тепер вип'ємо за ваше здоров'я, — і налила дві чарки старого, угорського вина.

Випив до дна.

— Мадяри — народ з темпераментом. Таке й їх вино.

— Так випийте ще одну, — і не питаючи налила знов.

— А як вино піде мені в голову і я загуляю чардаша?

— Гуляйте. Я й так не бачила, як ви гуляєте, чи гарно.

— Підждіть до весілля панни Марії, маю сміливість запросити вас до першого кадрили.

— Перший кадрил ь вільний, впишіться, — і подала йому дві долоні, стулені ніби корнет. Взяв їх і накрив своїми.

— А тепер що?

— Ось бачите, який ви народ! З вами навіть пожартувати годі.

— Досить з нами жартувала доля... Але пізня година... Вже починає світати. Пора вам на спочинок. Добраніч, графине!

— Добраніч, пане докторе!

— Добраніч!

***

Хвилину дивився за нею, як переходила через кілька покоїв, що бігли один за другим, як у двірських палатах.

„Чому я з нею не говорив так колись?” — спитав себе...

При дверях до передпокою стояв зі свічником Антоні.

— Ви на мене ждете?

— Так, пане докторе, — і вклонився.

— Підемо!

Антоні відчинив двері, пропустив доктора, замкнув, повернув ключ у замку, а тоді перебіг йому дорогу і по різьблених, данцігських сходах повів гостя на перший поверх.

Дубові сходи, встелені високо стриженням хідником, поскрипували злегка під важкуватою ногою доктора. Тримуючися гладкого поруччя, гадав собі: „Скільки разів збігав я по цих самих сходах. І як легко бігав, не так, як нині. Не вгору вже мені спинатися, не вгору!”

Антоні відчинив перші двері при сходах і поставив свічник на стіл.

— Чи засвітити лямпу?

— Не треба.

— Може пан доктор що прикажуть?

— Ні, Антоні. Я в цім покою, як у себе в хаті.

— Так. Пан доктор мешкали тут колись. Літ тому двадцять чотири, з цього покою останній раз виніс я валізу пана доктора до повозу.

— Не забули?

— Добрий слуга добрих панів ніколи не забуває.

Доктор поклепав старого по рамені.

— Антоні, я ніколи не був вашим паном.

— У тім бо то й штука, прошу пана доктора, штука не вдавати пана, а бути паном. Це не кожний вміє. Інший дивиться на чоловіка згори, як на худобину, наказує, кричить, а його ніхто не шанує, другий і слова не скаже, а чоловік рад би відгадати його думки. Є пани й пани, прошу пана доктора.

— Можливо. Добраніч вам, Антоні. І вам час на спочинок.

— Доброї ночі, покірно бажаю панові докторові.
Вийшов.

Доктор відичнив вікно. Зимне, очищене бурею повітря охолодило його. Дихнув повними грудьми. А-а!

Як добре і гарно. Так якимось, ніби молодий, такий, як тридцять літ тому без малого. За два-три роки буде тридцять літ, коли він перший раз переступив поріг цього покою. Як воно було?... І він став згадувати. Пригадав собі день, годину, навіть коні, котрими приїхав, і свого ученика гімназиста і першу розмову з графом і гордий погляд графині, яка зміряла його від ніг до голови. Та ще пригадав собі молоденьку дівчинку в оксамитній короткій суконці і в лякованих черевичках. Мала розпущене волосся і кремову стяжку. Це була Христина. Господи, як той час скоро минає! Графа, графині і їх сина нема. Його донька вже більша, ніж була тоді Христина. А Христина, а він?

Махнув рукою і ліг спати.

Христина навмисне казала йому постелити в цій кімнаті, щоб пригадав собі колишні часи... Гей, жінки, жінки, який ви хитрий народ!

Перед очима палахкотів пожар, у голові шумів розгуканий потік, хиталася на ньому колиска, хтось кинувся у воду, — Ах!... і тяжкі повіки накрили його втомлені очі... Вода шумить, шумить, шумить, — колиска хитається, хитається, хитається... Заснув.

V.

Збудило його сонце, бо забув зачинити вікно. В кімнаті було зимно і свіжо. Твердо спав.

Перша думка, котра тепер година? Підвівся і глянув. Восьма, пора вставати. Потягнув за вишивану тасьму над ліжком і прибіг Антоні.

— Я вже приладив панові докторові купіль. Петро привіз білизну й одяг з Підбереззя.

— Як же там? Казав?

— Нічого злого, прошу пана доктора. Там не було такої великої зливи.

— Ну, то гаразд. А хорі?

— Панночка ще сплять, а паннич Хмелинський збудився був, хотів збиратися і йти, але я сказав, що не дам убрання, він обернувся до стіни і знову заснув.

— То ви, як бачу, вмієте коло хорих ходити, — жартував доктор.

— Трохи вмію, — відповів усміхаючись Антоні.

„Цей один — подумав собі доктор, — не старіється. Яким я його застав, таким він і до нині лишився. Дивна порода ці старі льокаї. Ніби служать, а властиво вони господарюють у хаті...”

Викупався, вбрався і випив снідання. Графиня ще спала... Чому їй кажуть — графиня? Вона ж лиш графянка. Та цей титул не підходив би до її віку. Графянка, це панна Марія... Марія хора... Треба зайти до неї.

Застукав до дверей. Почув дрижачий голос „прошу” й увійшов.

— Простіть, приходжу, як лікар, не як приятель дому. Хорий мусить слухати лікаря — правда?

— Сумна правда, пане докторе.

Оглянув і зміряв температуру. Незамітно струснув живе срібло в термометрі, щоб не побачила, що така висока гарячка. Стурбувався, але не показував того по собі. Вдавав, що нема нічого небезпечного.

— А все ж таки з ліжечка не будемо нині вставати, — казав до неї.

— А як я встану?

— То я поїду собі геть. Хай вас другі лікарі лікують.

— Ви такі гострі?

— Ні. Але я не люблю неслухняних дітей.

— Пане докторе!

— Чим можу служити, пані?

— Я не буду вставати...

— А?! Так я тоді підвечір знов до вас приїду. Щоб вам

не було скучно, скажемо присунути стіл до вашого ліжка, з'їмо вечерю і будемо собі сидіти в трійку, поки не заснете.

— А пан Хмелинський?

— Пан Хмелинський лежить у гостинних покоях в лівому крилі. А втім, — що вас обходить пан Хмелинський?

Хотіла щось відповісти, але доктор показав рукою на уста, щоб мовчала.

— Як устанемо, тоді будемо балакати, а тепер ковдра по самий носик, очка примкнути і лежати тихо.

Всипав порошок до склянки, розмішав і підніс їй до уст.

Випила і скривилася.

— Трохи не добре, гірке, але помічне. До побачення, пані!

**

З Хмелинським балакав інакше. Оглянув його, обслу- хав і сказав:

— Пане Хмелинський, ви мужчина, не потребую ховати перед вами правди. У вас буде, мабуть, запалення легенів. Вас на агрономії вчили не тільки ветеринарії, але дещо й медицини, на всякий спосіб ви знаєте, що таке запалення легенів... Ну, отже! Це хвороба, якої легковажити не вільно. Уважайте! Я зараз пішлю по свого льокая. Він у мене, ніби асистент. Уміє ходити коло хорих. До помочі додамо тутеш- нього молодого огородника Це також досить інтелігентний хлопець. Будуть змінятися, один вдень, а другий вночі. Вам треба тільки слухати і довіряти, — зробимо все, щоб були здорові... Але ж ви, пане Хмелинський, ризикант... — додав, похитуючи головою.

— Де ходить про людське життя.

— Але на війні, то ви вбивали б людей?

— Ворогів, — мабуть що так.

— Ну, бачите, яка нерозгадана загадка людина... Ле- жить же. Поки приїде мій „асистент“, коло вас посидить Антоні.

І подзвонив до старого слуги.

**

З графинею мав найгірший клопіт. Вона так любила

свою братаницю, так упала над нею і нараз таке нещастя. Не могла простити собі, що поїхала до пожежі. Треба було відмовити, вияснити, сказати — ні! і на тім край.

— Ласкава пані! — потішав її доктор. — Від лиха не втечеш. Людина не дорогоцінний камінь, який можна сховати під сьома замками. Читали ви староукраїнську повість про Варлаама і Йоасафа? Ні... Шкода.

І він коротенько розказав їй, як то прегарного царевича примістили в відокремленій палаті серед пишного саду, щоб він бачив тільки красу і здоров'я, а не бачив ні бідних, ні немічних, ні старих. А все ж таки він побачив недолю людську і зробився аскетом.

— І найдорожчої людини годі нам захвати перед задрим оком долі. Є якась невідома сила, куди сильніша від нас. Покищо нема причини попадати в розпуку. Не так люди хорують і видужують. Панна Марійка, не так то вже слабосила, як вам здається, а медицина все ж таки має деякі способи, щоб поборювати недугу. Це мабуть та нова хвороба, інфлюєнца. Сама вона не така то небезпечна. Будемо вважати, щоб не вдарила не легені, а серце в панни Марії нормальне, воно витримає гарячку. І гарячку ми обнизимо, — на те, я вже маю способи. Заспокійтеся, пані, і вірте мені, як своєму найкращому приятелеві.

— Дякую вам, пане докторе, а що довіряю, то ви мабуть самі знаєте.

— Чую ще, пані, і то не від нині.

— Не від нині? — кажете.

— А вже ж, що не від нині, та каюсь, що не довірив чуттю. Нинішній чоловік легковажить чуття, а признає розум і тільки розум, — живемо в добі реалізму, чи там раціоналізму, а на світі є чимало такого, що треба відчувати. Як природописник, а пізніше, як медик, я звик був дивитися на кожне питання, як на дослідний об'єкт, аналізувати, провірювати, зіставляти і т. д. А між тим є такі речі, котрих ні під мікроскоп не покладеш, ні хемічно на складники не розкладеш. Хочеш любоватися квіткою, так дивись на неї,

як вона собі в городі, чи на полі росте, дивися і захоплюйся, а не обривай пелюстка за пелюстком; забудь про Лінея, про Конта, Дарвіна і Ляпляса, лиши очам своїм волю, — очам і серцю. От що, дорога пані! Та ми ще колись побалакаємо на цю тему.

— Як будете кінчати свою повість.

— А чи пригадуєте ви, пані, що я вам учора казав, коли ви хотіли, щоб я нині надвечір знов до вас приїхав і кінчив свою повість?

— Пригадую.

— Отже бачите. Я не можу собі нічого наперед укласти, бо вийде, якраз щось іншого. Ви казали, що нині під вечір до вас приїду, сядемо на веранді, жовті листки будуть облітати з дерев і разом із ними будуть кластися вам під ноги мої слова.

— Я трохи інакше сказала.

— Але я так зрозумів. А тимчасом нам нині не до таких оповідань, у нас нині важніше діло й інші турботи. Одним словом, не так склалося, як ждалося. І ціле моє життя не так складалося, як бажалося.

— Гадаєте, що зо мною було інакше?

— Так тоді ми товариші недолі.

— А може краще сказати співвинники її.

— Ваша правда.

— Потішмося, що є більш нещасливі від нас.

— Фізично.

— І морально, бо в душі ми осталися давніми.

Замовкли . . .

Осіннє сонце всміхнулося до них своїм сумовитим усміхом.

**
*

Доктор перед полуднем їхав додому.

Відібрав пошту, відповів на важніші листи, вислухав звіту свого управителя, заглянув на фільварок, обійшов стайні і під вечір вертав до своєї сусідки, а краще сказати, до хорих.

Відчужився від власної хати, від маєтку, котрий також

важкою працею здобув, щоб на старі літа мати власний дах над головою.

Тепер всі його думки і всі бажання були коло хорих. Він і давніше, ще як військовий лікар і як фрегатний хірург, вештаючись по цілім світі надто близько брав собі до серця терпіння своїх пацієнтів. Прямо хорував разом з ними. І це було його нещастя. Не міг дивитися на хворобу, як на окремий об'єкт, поза хорим, не міг ставитися холодно до свого діла. А так не йде. Це ж денервує й обезсилює людину. Добре, що повелось йому в досить молодім віці покинути практику й осісти на власнім маєтку, але як він виглядав би був, коли б так до нині мусів бігати від одного недужого до другого, заробляючи в той спосіб на життя?

— Бр-р-р! Аж мороз пішов йому поза плечі. А інші мусять, — і тих інших багато, — і то не тільки між лікарями, але скрізь. Скрізь повно розчарування, повно жертв боротьби за хліб насущний.

Тут загадав своїх товаришів шкільних. Найспосібніші й найкращі з них бідують, то як священники по голодішках, то як гімназіяльні професори по провінціональних містах, вибилися лиш ті, що мали плечі, які було кому підсадити по суспільній драбині, щоб дістатися нагору. Марнота. Один спустився на актора й помер на деліріюм тременс, другий хотів добувати літературну славу і скінчив сухотами, — сумно в нас! Чому ж в інших народів не так? Чому?...

Доктор задумався. Одинока відповідь, яка прийшла йому на гадку це було — трагедія народу — раба, без держави, навіть без традицій державних.

Ах, коли б так можна завернути життя, хоч десять-п'ятнадцять літ назад, знав би він що робити, як жити, як щасливим бути і ущасливлювати інших. А так? А так треба робити що можна й потішатися думкою, що підрастає молоде покоління, сміливіше, відважніше від нас, хоч би, як оцей Хмелинський.

**
*

Доктор казав заїздити своїм коням, брав віжки в руки і гонив аж коні пінилися, мов би їх хто вимив. Антоні від-

чиняв в'їздову браму до палати, і візок пана доктора ставав перед головними дверми.

— Як там наші хворі? — питався старого лакея.

Цей подавав останню температуру, казав, як спали вночі і який апетит. Ніколи не помилявся і не помішав чисел.

Невже ж він мав щось інше на думці.

І звичайно з тими самими докорами стричав доктор графиню.

— Як можна виходити аж униз? Тепер пізня осінь, холодно, ще простудитесь, ласкава пані! Невже ж я не виїду до вас нагору? Як ще раз не послухаєте, то знаєте, що я зроблю?

— Що?

— Заїду на фільварок іншим в'їздом так, що навіть не будете знати коли.

— А я поставлю сторожа на вежі і той мені дасть знати, що ви над'їжджаєте.

— То я не приїду.

Ляжав, але приїжджав. Бувало й так, що від ліжок недужих цілими ночами не відступав. Кликав навіть двох лікарів із столиці, — для власного спокою. Але вони ствердили тільки його діагнозу, — інфлюенца і запалення легенів.

Діло було не легке.

**
*

Як став злітати перший сніжок, у палаті запанував сумний настрій. Перший сніг тільки на молодих весело впливає, обіцяє їм лід, санки, бої кулями сніговими, старшим він каже, що треба сидіти в хаті і згадувати, — згадувати про весну і про літо, яке вже не поверне.

Густі, білі платки вкривають пройдену дорогу. І невідомо, чому приходять на думку цвинтар і обсніжені хрести і мимохіть шепочуть уста: „як їм там зимно!”

**
*

VI.

Сперта на рамя тітки йшла панна Марія зі спальні до наріжного покою, в якому було багато світла.

— Але не сідай при вікні! — казала графиня, — я тобі висуну фотель на середину покою і будеш дивитися на світ. Вже другий місяць, як ти не бачила його.

— П'ять неділь, тіточко, а мені здається, що вже рік.

Графиня посадила її у вигідний фотель, обтулила теплим шалем і поцілувала в чоло.

— Добре, що ти вже здорова. Може тобі яку книжку з бібліотеки принести? Кажу яку?

— Дякую, тіточко, я буду дивитися на парк. Там тепер так біло, спокійно.

— Біла барва не веселить ока, томить його. Завтра я тебе поведу до зимового городу. Там гарно, зелено; наші пальми добре тримаються цієї зими.

— Підемо, тіточко, а нині я посиджу тут.

— Гарно. А може тобі заграти? Заграю тобі вальси Шопена, ти їх колись любила.

— І тепер я їх люблю і послухаю. Може музика прожене з моєї голови цей шум повені, який мені безнастанно грає. Це доводить мене до розпуки.

— Старайся забути, — порадила графиня і пішла до третього покою, в якому стояв фортеп'ян.

Панна Марія глянула крізь вікно. На дубах і липах лежали білі плахти снігу. Ворони, зриваючися з гілляк, струшували їх і сніг летів, розсипаючись як пух. Ставка посеред парку не прометено. Ніхто не совгався на нім. Крізь безлисті дерева видно було білі поля, а там селянські хати, обтулені закатами, ніби їм зимно. „Може й зимно? — подумала собі панна Марія. — А в нас такі великі ліси...”

Здалеку долітали відгуки ціпів. Селяни молотили збіжжя: луп-цуп-цуп! луп-цуп-цуп!...

„Мабуть не легка річ молотити збіжжя; цілий день махай ціпом і ковтай порохи... Бідні люди!”

Графиня грала гез-дур вальс Шопена.

„Як можна щось таке гарне написати?” — думала

собі Марійка. — „Таке жваве, граціозне, а все ж таки сумне. Не дешевий смуток! Не такий, що як жебрак простягає руку і несе на показ свої рани, а такий, що рососою на пишно розцвілій квітці тремтить”.

Графиня вдарила декілька імпровізованих акордів, пов'язала їх пасажами і з-під її пальців поплила українська думка на місцевий народний мотив. Була це інша, не така мистецька, до найтоншого кружева подібна музика, але й вона щиро промовляла до душі.

„Гарно моя тіточка грає! А при людях ніколи не хоче грати. Це її вечірня розмова з самотою. Така музика для мене найкраща, — музика душі, а не вигімнастикованих пальців”.

Ще кілька акордів і пісня, як нитка, нараз урвалася.

„Певно хтось увійшов. Може приїхав доктор... Говорять... це він”...

І графянка худими долонями поправила своє волосся і повернулася до дверей, крізь котрі входив доктор з графинею.

„Як він посивів за час моєї недуги! Ніби зима і його припорошила снігом”, — прийшло їй на думку.

— Як же панна Марія почуває себе нині?” — питався доктор, беручи її руку і довго тримаючи в своїй, ніби хотів пізнати, як б'є її живчик.

— Гарно почуваю себе, дякуючи вам, пане докторе.

— Богові, а не мені, Богові і вашій молодості, пані! Але, правда? — Так нам дивно тепер, ніби ми на якомусь другому світі, ніби довго їхали кораблем і приплили до берега, який колись нам снівся.

— Ви це гарно сказали. Я дійсно маю таке враження, ніби земля хитається підо мною і боюся, що все, що тільки бачу, нараз розплинеться в імлі. Боюся того і плакати хочу.

— Недуга розніжила вас, пані. Графиня так упала перед вами...

— А ви, ні?

— Що, я! Я навіть тихо ходити не вмю, — як медвідь. Але жінка, як кого любить, то ангелом над ним літає.

— Чому не скажете — скрадаєтеся як кішка, це ближче підходило б до вашого медведя, — перебила йому графиня.

— Ви знаєте, що я з вами широко говорю, кажу те, що чую. Для добрих жінок іншого порівняння не маю.

— Ви вперше не вміли говорити таких „компліментів”.

— Ах, пані, я взагалі був маломовний і це мій великий гріх... А вертаючись до панни Марії, я мушу сказати, що бачу велику зміну, — на краще. Коли так далі піде, то в мясниці будемо гуляти.

— Жартуєте, пане докторе, мені ще цілий світ перед очима гуляє, часом мені так якось, ніби я до весни не доживу.

— Сентименти, панно Маріє, сентименти! Вертер і Квітчина „Маруся”. Я, графине, від нині буду приписувати не тільки ліки, але й книжки, котрі тепер вільно панні Марії читати.

— Невже це така важна річ?

— Певно, що важна. Добре написана книжка має на читача великий вплив, підбадьорює його, або пригноблює. Не вірете, але за моїх студентських часів через Достоевського „Беси” однієї осени в однім місті дев'ятеро молодих людей відібрало собі життя. Остання жертва — це була молоденька студентка, одинока донька багатого купця з Одеси, яка разом зо мною ходила на філософію. В неї і знайшли цей нещасливий примірник „Бесів”, що в спадщині переходив від одного самогубця до другого. Я тую книжку взяв до себе, попрочитував нотатки на маргінесах і — спалив.

— А в нашій бібліотеці є ті „Беси”? — опитала панна Марія.

— Мабуть нема, бо покійний граф не любив творів Достоевського. Цінив його, як знаменитого аналітика, але казав нераз, що такі книжки заженуть молоде покоління кудись до біса. Я також тої гадки, що на таким ґрунті не вродиться здорове зерно.

— Я читала його „Тиху” — сказала графиня, — і вона мені дуже подобалася, хоч також дуже сумна, аж страшна. Він знаменито аналізує душу людську.

— Як анатом. Витягає кожну жилку, кожний нерв, і цей препарат лишає читачеві: „роби собі, що хочеш!” А між тим твори, на яких дійсно образувалося людство, з природи речі синтетичні. Візьміть Гомера, Данте, Шекспіра, Гете, Сервантеса, візьміть Гоголеві „Мертві душі” це ж такі будівлі як піраміди, Акрополь, як Форум Романум, церква св. Петра і як дом у Кельні. Виростають з непохитної підстави, знімаються вгору, уявляють собою якусь ідею, мають свій питомий вигляд, дають естетичне вдоволення, запліднюють уяву, заохочують людей до праці, до життя, до творення, кріплять, а не обезсилюють духа. Навіть малий розмірами твір, статуета, вірш, мініатюрне оповідання, можуть мати великий і корисний вплив на розвиток людей і навпаки великі, талановито написані книги можуть ширити хаос, бентежити, витручувати з рівноваги і гнати на зустріч якійсь величезній катастрофі...

Але ми відбігли від теми. Я хотів сказати, що панна Марія потребує тепер теплої і ясної атмосфери, для її душі треба не бурі, а погоди, щоб вона набрала нових сил до нового життя.

— Як гадаєте, пане докторе, чи не виїхати б нам кудись? — спитала графиня. — Нові краєвиди, нові люди, нові враження, я сама пам'ятаю, як мені колись такий виїзд поміг.

— Тепер неможливо. Зима. Їзда саньми, а даліше нашими погано ogrіваними залізницями, це не для панни Марії. Почекаємо до весни. Як усталиться погода поїдемо собі над море. Бачили ви Адрію?

— Ні, пане докторе, я бачила Балтійське море і Атлантийський океан.

— Адрія зробить на вас гарне враження. Уявіть собі. Їдете пустим, диким Карсом. Ніби велика пожежа перейшла туди і спалила всі дерева, квіти, траву, ніби Бог забув про ці гори. Нараз перед вами немов безконечні лани незабудьок зацвіли, ніби вам хтось під ноги кинув — це Адрія. Аж душа радується, прегарне море.

А коли, вертаючись з полудня, від берегів гарячої Африки побачите Рів'єру, то з радости сльози вам до очей

підступають, — така дивна краса! Такі враження переживав я ще тоді, як до Японії їздив. Такої сили квіток і такої гри барв я ніде в світі не бачив. Не диво, що японці так ніжно рисують і вишивають, що в них таке тонке почуття ліній і тонів. Це країна квітів і дітей.

— І гейш, — додала півжартом графиня.

— Де їх нема? Лише скрізь їх називають інакше і скрізь вони інші, ці явні і масковані гейші.

— А гарні вони? — питала панна Марія.

— Для нас, арійців, монголи погані, і я ніколи не був вразливий на чари японських красунь. А все ж таки треба признати, що в рухах, у зворотах голови, в виразі обличчя у них є своя граціозність, є щось таке, чого в нас не побачиш. Чимало гарного й цікавого на світі, та щоб побачити все те, треба мати не тільки гроші, але й здоров'я. Мусимо бути здоровими, панно Марійко, бо навіть птахи, відлітаючи в вирій, лишають своїх хорих пірнатих ближніх в наших зимних краях. То ж подбаймо, щоб ми були здорові і щоб могли поїхати в світ; правда панно Марійко?

— Правда, пане докторе. Але не гадайте собі, що я рвуся в чужі краї, що скучаю за ними. Мені і тут добре, навіть дуже добре з моєю тіточкою і — з вами. Люблю землю, на якій зросла, людей, до яких привикла і душею прилипла. Світ такий гарний!

— Особливо коли комусь літ 18 і цей світ лежить перед ним, як нерозказана казка. Та на нині — досить. Ваш перший гостинний виступ у палаті, ваша подорож зі спальні до наріжного покою вдалися вам знаменито. А тепер пора на відпочинок. Проведемо вас, пані!

І вони в трійку подались до покоїв панни Марії.

Марійку мучило одне питання, як тепер Хмелинському. Вона не мала відваги спитатися в доктора. Уявляла собі, що він скаже: „Не турбуйтеся ним, уважайте на себе”, — так, як сказав тої страшної ночі.

Зважилася раз спитати Антоні. Але Антоні відповів так якось коротко, ніби хотів збутися немилого питання.

Найкраще побалакати б з тіточкою. Та на це панні Марії

бракувало відваги. Струсіна звичка ховати голову в пісок! Як чоловік має якусь журу, якийсь сумнів, то криється з дня на день. А доктор казав раз, що це дуже й дуже недобре, що воно спричинює розстрій нервів, людина боїться того „чогось”, як немилого й небезпечного гостя. Так витворюється цей афект, що не раз буває початком гістерії. Хорій криється з ним перед іншими й перед самим собою, оббрихує лікаря і залазить у щораз гіршу недугу. Краще не знати того всього, а жити, як живуть птахи і цвіти: . . .

А хто знає, як вони живуть, чи нема в них своєї жури, якої й не догадуються люди? Життя це мережка з темних і ясних кольорів, з радости і смутку. . .

В душі панни Марії являвся і ріс, ріс до велетенських розмірів, страхітливий сумнів: чи не ховають перед нею щось недобре, щось погане, чого вона боялася по імені назвати, — що сталося з Хмелинським? . . .

І що таке Хмелинський? . . . молодий чоловік, яких на світі мільйони.

Зразу не звертала на нього ніякої уваги. Агроном в тітчиних маєтках. Приходив, здавав звіти, часом тітка запросила його на чай. Посидів, побалакав і йшов. Був скупий у словах, дуже вважливий в рухах, — чемний, але гордий. Такий інакший, як усі офіціялісти. Ніби казав: „я вас шаную, шануйте і ви мене, хоч я їй служу у вас. Але я не слуга, я собі пан; ваш маєток земля, а мої знання”. Пізніше стали балакати, стрічалися на приходстві, проводили довгі години на розмові і на товариських забавах. Привикала до нього.

Є люди, котрі при першій стрічі вражають нас своєю красою, розумом, даром слова. Яка гарна людина! — кажемо собі. А стрічаємось частіше, так та краса чомусь байдужіє, нагадує статую мармурову, — холодом від неї віє. І розум ніби позичений і мова як музика, гарна, але давно відома, все та сама. А буває, стрінеш чоловіка і він зразу не зробить на тебе ніякого враження, — от такий собі, як тисячі інших. Нічим не помітний. Та як побачиш його вдруге, втретє, як побалакаєш, як переживеш разом яку годину-дві то й подумаєш: „От гарна людина! І чому я не

бачив такого перше”? Все щось нового відкриваєш в його зовнішній появі і в його вдачі, щось цікавого, щось, що незримими нитками притягає вас до себе.

Таким був Хмелинський.

Він зробився для панни Марії близьким і необхідним. Без нього було б порожньо на світі. Пишна палата, гарні коні, розкішний парк, усе воно гарне, коли є хтось, з ким можеш поділитися своїм враженням. І вперше зрозуміла вона, що любов тітки їй уже не вистачає. Поки не занедужала не розуміла того, важка недуга, оце перебування над берегом пропасті навчило її інакше дивитися на світ, — ніби з другого берега.

**
*

Тітка сказала їй якось: „Старайся забути?” Чому вона це сказала? Що, а може — кого має вона забути? Невже ж його? А коли дійсно його, так чому? Невже ж... Боже, як той Черемош шумить, як страшно переходити попід обвислу скелю, хочеш поспішити, бігти, а ноги не слухають тебе... ніби щось прикувало їх до дороги, — стоїш...

Марія рішилася за всяку ціну почути правду. Нехай та правда буде гірка, жаклива, але хай вона розвіє сумнів, який не дає їй жити.

— Герміно, — сказала до сестри милосердя, яку опровადили з міста, щоб доглядала Марію. — Маю до вас прохання.

— Що ясна панночка прикажуть?

— Подайте мені прибори до писання, — чорнила не треба, лиш листовий папір і олівець. Так. Спасибі! Присуньте до мене столик... Дякую вам. Прийдете за хвилину.

Герміна не ходила, а пересувалася як тїнь, не говорила, а віддихала словами. Очі за мрякою, на устах нерозгадана риса, не знати чи усміху, чи болю. Мабуть важко було б змалювати її портрет.

Вийшла.

Панна Марія надумувалася хвилину. „Невже ж годиться так робити? Що скаже тітка, коли довідається про це?... Мусить... Це диктує її інстинкт життя.

„Пане Хмелинський! Я вернулась з дороги в невідомий світ. Подайте вістку про себе... Марія.”

Почула, як кров напливала до голови, як у кінчиках пальців ніби мурашки грали. Нагадалася якась повість Фейлета чи Мірбо...

Чекала на Герміну. Вона певно в передпокої, треба тільки дати знак і прийде. Стукнула олівцем до стола... Як їй це сказати?

— Герміно, прошу цю записку передати панові Хмелинському, але до рук власних. Розумієте?

— Слухаю ясної панночки.

Марія зітхнула... Підважила скелю. Вона впаде... Щоб лиш скорше, щоб скорше! Нехай буде, що хоче... Серце билосся, перед очима літали білі платки, то знов чорні птахи, то ніби вітром відірвані листки червоних рож... Яке ж це життя довге!

Хтось іде... Тітчина хода... Того тільки треба.

— Як же себе почуваш, дитино?... У тебе нині знов гарячка... О Боже!

І з острахом дивилась їй в очі.

— Ні, тіточко. Герміна міряла температуру. Було 37, так як і вчора. Не турбуйтеся. Я собі щось думала і знервувалася трохи.

— Ти старайся не думати про нічого злого. Такі думки лиши нам. Та й про що ж тобі думати, Марійко? Слава Богу, що перебула недугу, а як є здоров'я, то все добре буде!

— Чи дійсно все? Невже ж достатки, вигоди, навіть розкішне, пишне життя дають добро?

— Певно, що ні. Добро треба носити в серці... Але киньмо такі поважні теми. Це доктор любить усякі міркування. Він старший, бувалий чоловік, йому це до лиця. Але тобі треба не міркуючи жити, у тебе ще лиш весна. А яка це весна без радості, без забави і втіхи? Мушу я повезти тебе в світ.

— О ні, ні, тіточко, ні! Ще час, ще час мені до того, як ви кажете, світа. Мене до нього не тягне. Салони, модні одяги, гарні влєсливі слова, — і зависть, і облуда, і брехня.

Є такі, що без того жити не можуть, а я задихаюся в такій атмосфері, не люблю її, ненавижу, не хочу!

Графиня здивувалася, бо її братаниця ніколи не горячилася так у розмові. „Подразнення в наслідок перебутої недуги”, подумала собі.

— Заспокійся! Я тебе не силую. Не хочеш, так будемо собі сидіти тут, як селюшки. Поїдемо над море і вернемося назад. Мені вже і так нічого більше не треба. Я свою молодість пережила.

Марійка притулилася до неї.

— Пережила я не одне, дитино. З життям у піжмурки гралась, — лови щастя, як зав'язані очі! Але я *не нарікаю*. Все таки гарно було.

— Тіточко!

— Що, Марійко?

— Я недобра, я невдячна, я...

— Що це тобі, дитино, — ти жартуєш!

— Ні, ні, я не жартую, я таки дійсно недобра, але я вам того нині не можу сказати.

— І не кажи, бо я й слухати не хочу. Заспокійся, незабаром доктор приїде. Не хочу, щоб він тебе такою побачив. Він так дбає про тебе, так любить тебе.

— Мене? Любить?... Краще когось другого любив би!

— Марійко!

— Тіточко! — і вони притулилися до себе, забуваючи про різницю віку і становища, а пам'ятаючи, що вони жінки, котрим сталася, а то й може статися ще якась велика, невіджалована, й ненадолужена кривда.

VII.

Антоні глянув з третього покою і подався назад.

— Прошу отця декана до бібліотеки. Пані графиня за хвилину будуть готові. Переодягаються...

Декан увійшов до великої, квадратної салі обставленої палісандровими шафами, в яких за мосяжними решітками стояли старанно поукладані книжки. Шафи доходили

до половини стін. На шафах різьби, над різьбами портрети. Посередині великий килим, на ньому стіл теж килимом накритий, на столі ілюстровані часописи, а кругом стола великі, вигідні фотелі. Одні двері вели на ошклену веранду, повну пальм і тропічних рослин, другі до біл'ярдової залі, а треті до робітні покійного графа.

У великім, кахлевім коминку горів огонь і червоні відблиски скакали по золочених хребтах книжок. З двох високих, вітражових вікон падали на килими пастелеві світляні ефекти.

Декан добре знав тую затишну кімнату, бо не раз пересиджував тут з покійним графом на розмові. Граф цікавився життям села й повіту, тишився просвітним поступом народу й жалів, що не має нагоди побачити якогось національного свята в столиці. А коли декан казав йому, що це так легко, бо треба тільки зважитися і поїхати, то покійний кивав головою й зітхаючи шепотів: „Ах, отче, отче, ви навіть не знаєте, як воно важко! Та ж мене заклjučували б свої й чужі ворони, сказали б прямо: граф здичавів на старі літа, коли не щось гірше. Ні, ні, це не на мої сили. Такі перевороти мусимо лишити молодшим. Вони це зроблять, — наші діти. Так як нині є, довго не може бути.

Декан пригадав собі покійного графа і його надії на сина, пригадав собі, що з тих надій нічого не вийшло, і йому зробилося сумно. Милий Боже! Скільки добра, скільки тепла і світла могли б, ніби від якогось соняшного вогнища бити від цієї ось кімнати, а так вона замкнена в собі, мовчазлива, німа. Книжки стоять як стояли, килими линяють, золочені рами на образах снідиють і який кому з того хосен? Все, як було літ тому тридцять, а може й п'ятдесят, тільки графа не стало. Невже ж за других літ тридцять не зміниться нічого?

Розхилилися занавіси в дверях від біл'ярдової залі і увійшли графиня й Марія.

Декан устав, графиня підійшла до нього й подала руку. За нею панна Марія.

— Давно ми не бачилися, отче, — сказала графиня.

— Я не смів турбувати паню графиню, — відповів декан.

— Як ви це кажете — не смів! Невже ж я дала яку-небудь причину до цієї неслівливости?

— Ні, але я знав, що панна Марія хора і тому не являвся. Поява священика в хаті, де лежить тяжко недужий, небажана річ, — нервує. Пані не знають може, що за священиком кидають солому, як стрінуть його в дорозі.

— Що ви кажете, отче?

— Так, це залишки старих забобонів, проти яких виступали наші письменники ще в давніх княжих часах.

— Я цього не знала. Взагалі нас учать багато дечого, без чого легко можна обійтися, а забувають зазнайти з життям наших попередників на землі, яка нас виплекала. Це не добре, бо таким чином ми ніколи не зростемося органічно з тутешнім народом, заєдно останемося напливовим елементом серед чужої стихії, на нас буде дивитися нарід, як на чужих, як на ворогів, хоч вірте мені, отче декане, ми не ставимося ворожо до оточення, навпаки, раді б йому щось доброго зробити, тільки не знаємо як.

— Пані графиня говорять про те, в чому я певний. Але пані графиня належать до винятків і то до дуже нечисленних винятків.

— Можливо. Я так мало стрічаюся з сусідами, що перестала їх розуміти. Може я їх ніколи й не розуміла, може я для них така чужа й далека, як був покійний мій батько. Ви не знаєте, що він терпів за те, що інакше дивився на світ, ніж люди з так званої нашої сфери. Це вже належить до історії і тому я вам можу сказати. Тоді, як ви, отче, кандидували на посла, а вашим противником був граф Б., мій батько стояв на тому, що мандат з сільської курії належить вам, як кандидатові від селянства, а граф Б. як хоче, хай послує від великої посілости. На батька напірали, щоб він у своїх маєтках відомими вам способами здобував голоси для графа. Батько відмовився рішуче. У нас, як знаєте, не купували голосів за дрова, за даровий випас худоби, за право риболовлі і т. д. Того батькові не забули, чекали тільки нагоди, щоб відплатити йому за це. Нагода наверну-

лася на похоронах одного достойника в столиці, на котрі мусів приїхати також покійний мій батько, бо це був наш свояк. Постановлено не подати йому руки, коли він увійде до залі, в якій зібралася вся аристократія, щоб заявити своє співчуття вдові і дітям покійника. Але батько довідався про цей намір і коли увійшов до залі, вклонився тільки на право й на ліво, але до нікого не підходив і в той опосіб оминув афронт.

— Вічная пам'ять праведному покійникові, — сказав декан, устаючи з місця і звертаючись до дверей, що вели до робітні покійного графа. — Пані графиня дозволять мені за два-три тижні відправити службу Божу за душу графа в своїй домашній каплиці.

— Ключі від каплиці до вашого приказу, отче. Господарайте, як у своїй церкві. Я певна, що ваша молитва буде батькові моєму люба.

Декан не знав, що відповісти, і всі троє мовчали хвилину, не попадаючи, щоб перейти до іншої теми.

Панна Марія то паленіла, то блідла; поважний тон розмови графині зі священником настроював і її поважно, зневолював до поракунків із собою. Тітка така добра, а як вона відплачує їй за це? Пише таємні листи. Невже ж не краще щиро поговорити з нею, признатися, що любить Хмелинського і дріжить за його життя?.. Ні, ні, того вона не зробить, це переходить її слабкі сили! Колись. Перше мусить в'яснитися між нею і ним, Хмелинським. Може для братаниці графині, в якій він — офіціалістом?..

Марія аж горіла з цікавості, чи її записка дійшла до рук адресата і що він відповів. А тут треба сидіти, бо декан прийшов відвідати її, як видужанку, що до здоров'я повертає. Її думки перервав отець декан.

— Панна Марія, славити Бога, приходить до здоров'я. Прошу прийняти від мене і від моїх бажання скорого і повного одужання.

— Дякую отцеві деканові і поручаю себе його молитвам. Що ж на приходстві чувати? Як маєтсья пані добродійка, як молоді пані і панове?

— Спасибі. У нас тепер тихо. Молодь роз'їхалася до шкіл, тільки старша донька розважає нас. Але й вона дуже занята: вишиває, шиє всяку всячину, бо літом сподіваємося весілля в нашій хаті.

— Всього найкращого майбутньому подружжю! — сказала графиня, подаючи гостеві руку. — Широ тішуся, що до ваших порогів наближається веселий гість, Гіменей. Для нас, старих, це бажана хвилина. Символ безсмертності людського роду. Знаєте, отче, мені дуже подобається, що ваші священнічі доми так тісно зв'язані з життям народу. Священик вінчає своїх парохіян і веде до аналоя також своїх власних дітей. Він біля престола слуга Божий, а в хаті такий самий чоловік, як його вірні. Не потребує кривити душею, не потребує вбивати в собі вроджених людських почувань, не потребує бути облудником.

— Так, графине. Наш обряд гарний і коли священник гідно і достойно виконує своє завдання, він може вважати себе щасливим, як мало хто.

— Ваше священство сповнило велику культурну місію, воно має історичні заслуги.

— Котрих люди ніяк не хочуть признавати.

— Признання в нас самих.

— І в добрих наслідках нашої праці, графине.

Панна Марія сиділа, як на шпильках. Вона хотіла встати, сказати, що їй зле і піти до своїх покоїв, щоб довідатися, що сталася з її запискою, але не хотіла тривожити графиню. Це було б не гарно з її боку.

— Підемо на гору, — сказала графиня, — Отець декан з'їдять підвечірок з нами. Добре?

— Як графиня прикажуть.

— Я прошу. Мабуть і доктор уже приїхав. Він між четвертою і п'ятою буває в нас, бо тепер темніє скоро.

Подзвонила. Прийшов Антоні.

— Чи вже світиться в малій їдальні?

— Так, ясна пані!

— А тепло там?

— Тепло, — і підвечірок готовий.

— Просимо!

**

Всі троє через більярдovu залю вийшли до входових хоромів. При сходах на перший поверх стояв різьблений лицар і в руці тримав великий свічник, у якому горіло кілька свічок. Шолом, меч, грізний лицарський погляд очей і — така нікчемна служба, як освічувати сходи!

— Мене дратує цей добродій, — говорила графиня. — Він до всього здібний тільки не до ширення світла. Але мусить стояти за кару й робити тепер те, чого не робив перше.

— Жорстока кара, — відповів декан, — добре що він з дуба, а не живий.

— О, до живих, — жартувала графиня, — до живих я не мала б такої відваги. Але й оцей дубовий лицар дратує мене, і я давно казала б його пустити на волю, коли б він не був так тісно зв'язаний з цілими сходами, а сходи ці, мистецький твір великої ціни. До того, я не люблю змін. Нехай буде так, як було за батька і за діда, особливо за батька, про якого кожний спомин для мене дорогий.

Озвалися дзвінки, хтось заїхав перед палату і за хвилину появився доктор. Струшував сніг з вусів і з навислих бровів.

— Але ж сипле, сипле сніг, — казав вітаючись з графинею і стискаючи кріпко руку декана. — А з панною Марією я не вітаюся.

— Чому?

— Бо вона нечемна, не вважає на себе. Як тільки вчула дзвінки, то повинна була догадатися, що то я приїхав і втікати від мене, як від зарази, бо я з холоду.

— Як ви говорите, пане докторе? — аж скрикнула графиня.

— По-докторському, ласкава пані, — і засміявся. — По-докторському!

Панна Марія скористала з нагоди.

— Слухаю вас. Ліпше пізно, як зовсім ні, — і пустилася по сходах нагору.

— Тільки не так скоро, не так скоро, пані! — кричав за нею доктор, а вона бігла, — щоб скоріше побачити Герміну. Герміна чекала на неї в спальні. Витягнула з рукава лист і дала Марії.

Марії затряслися руки.

— Дякую вам!

Герміна зникла, як тінь.

Панна Марія підійшла до вікна і стала читати. Букви скакали чардаша. Насилу спинила цей дикий танець.

„Щиро вітаю Вас, Ласкава Пані, з далекої і непевної дороги”.

Марія прочитала ще раз і ще раз, немов хотіла впевнитися, чи це його письмо. Складала й розкладала коротку записку, чула, як шелестів папір, від якого пахло якимись ліками, віддавало немилим їй йодом, чи хлороформом...

Значиться, це дійсність, не хороблива уява, значиться він живе, може писати, свідомий того, що пише! Боже! Боже!

І вона гарячою головою припала до зимного стола й розплакалася плачем, як весняний дощ...

Сипався густий, тихий сніг і перед вікнами, як у театрі, згори аж додола спускалася біла занавіса. За цією занавісою творилося щось невідоме, приготівлялася вічна драма життя, а перед нею було, тільки одне, спокійне чекання.

Обірвалася круча, каміння скотилося в бурхливі хвилі Черемошу, — сумніву вже нема... „Він живе!”

За спиною Марії, як тінь, появилася Герміна й ніби дихаючи словами, прошепотіла:

— Пані графиня просять ясну панночку до малої їдальні, якщо ясна панночка не почувать утоми.

— Добре, Герміно, добре. Прошу сказати тітці, що я за хвилину прийду; за хвилину, тільки переодягнуся. — А потім, не підводячи на неї очей додала: — дякую Герміні.

Герміна шезла, як тінь.

**
*

Панна Марія встала, поправила волосся, глянула в дзеркало й усміхнулася: „Треба вбрати ясну суконку, ту, що найбільше люблю”.

Біля спальні була маленька кімнатка, ціла обставлена білими шафами. Посередині стояло велике дзеркало в білих рамах і вигідний шезлонг. Убиральня панни Марії.

Увійшла й відсунула двері від однієї шафи, від другої, третьої. „Ні, не ця, не ця!” — Доторкалася пальцями своїх одягів, гладила шовк і вовну і не могла рішитися, що вдягати на себе. Нервувалася. „Ця!” — сказала нараз рішучо і добула гладеньку вовняну суконку, ясно-голубу, обшиту золотим, грубим шовковим брокатом.

„Скоро, скоро, бо там тітка чекає. Може неспокійна за мене... Так!” Ще один кид великих очей у чисте дзеркало, і вибігла з убиральні. Почувала себе сильною, свіжою, здоровою.

Щасливо перебула кризу...

**
*

Графиня, доктор і декан сиділи в малій їдальні, ясно освіченій і обставленій листовими квітами, що серед зими нагадували про літо і про далекі, теплі краї.

Марія увійшла енергійною ходою, ніби й вона прилетіла з тих далеких країв.

Доктор аж здивувався.

— Тепер дозвольте, пані, привітатися з вами, — сказав устаючи й підходячи їй на зустріч.

— Чому лише тепер?

— А тому, бо ви тепер чемні. Виглядаєте гарно й свіжо, як повинна виглядати молода панночка. Вам дуже добре в цих красках — в голубім і золотім; небо, пшениця і полева царівна.

— Компліменти?

— Ні, щира правда. Я що лиш нині можу назвати вас реконвалесценткою, чи там видужанкою, бо бачу, що ви видужали. А вчора, — ні я не буду згадувати, як ви виглядали вчора... Бр-р-р! — і він скривився, ніби проковтнув щось гірке.

— Але й пан доктор, нині в іншій настрою, не такий похнюплений, як учора.

— Радується моряк, побачивши береги суші, а писець,

дописавши останню сторінку своєї книжки, так радується також і лікар, дивлячись на недужого, який подужав.

— Це ніби з писанія.

— З нашої старої літератури, котрої ми не вміємо цінити.

— Бо не знаємо, — сказала графиня, — а не знаємо, бо панове не ласкаві відчинити її скарбів перед нами. Ми тут, Марійко, якраз балакали про те, як то багато можна б дечого доброго зробити в нас, а ми не робимо, бо не знаємо, як взятися до тієї роботи. По законах безвладдя котимося кудись у невідоме, ніби ми не люди, а колоди, як сказав великий український поет, гнилі колоди... Сідай і будь четвертою в тім діалогічнім преферансі, якщо тебе не томить така поважна розмова. Але перше підкріпись, а це вже річ Антоні.

Антоні сповняв своє діло прегарно. Він просто вгадував думки кожного з товариства, знав що подати, в якій чашці, кільки і як придобрити.

— Отець декан порушили дуже цікаве питання, а саме, який у нас треба б висунути принцип, національний чи територіяльний. Так на вашу гадку, отче, національність одне діло, а державність друге.

— Так, бо майже нема держави, в котрій не було б так званих меншостей національних. Мудра держава знає, що віра і національне почуття з усіма його виявленнями на зверх, це святая-святих, це „*nolli me tangere*” народів, і вона не доторкається до них. Тим самим витворюється прихильний державний настрій, як ось діється з німцями в Сполучених Державах Америки або з італійцями в Швейцарії. А що творилося у нас?.. Лишаю на боці селян, бо вони майже скрізь менше або більше були залежні від своїх дідичів, але цей загальний згіршливий погляд на наш народ, на його мову, віру й культуру, як на щось нижче й гірше, як на предмет, на якому можна виладовувати свою енергію аж до винародовлення, до цілковитого винищення включно. Винародовлювалися тисячі, а мільйони лежали як цілина, на котрій Немезіс історична засівала зерно пімсти й відплати. Меншості росли у більшість, державний інтерес слаб і зникав. Надійшла катастрофа.

— А направити тієї помилки не можна? — спитала графиня.

— Не гадаю. Масові гріхи, це не гріхи одиниці. Юрба совісти не має, вона не знає, що таке сповідь, покаяння і покута.

— Що ж тоді робити? — спитала далі графиня.

— Будувати нове життя на інших основах, — відповів доктор, ніби він хорому приписував нові ліки.

— Нове життя й на нових основах, — повторила графиня. — Легко сказати та не легко зробити.

— Не святі горшки ліплять! — відповів декан. — Не діло людей, а люди діло роблять. Треба тільки охоти й відваги, треба омівливости.

— Розумію. Але візьмим приклад. Хочу я збудувати економію, лісничівку чи що там. Так звиваю архітекта, він виготовляє плян і кошторис, я його одобрюю, беру собі підприємця, або сама проваджу будівлю і ось місяць чи там рік, і мій будинок готовий. А скажіть ви мені, будь ласка, як братися до будування цього нового життя?

— Плян виготовлюють політичні й суспільні ідеологи, одобрює історичний момент, будують продукційні і збройні сили народу.

— Продукційні?

— Так: цебто рільники, промисловці, купці, все, що в нинішнім капіталістичнім устрої витворює капітал.

— А збройні?

— Хто хоче вдарити пса, патик знайде, — каже народне прислів'я. Перша річ собі сказати, чого я хочу, я і тисячі подібних до мене. Чи хочу будувати обору для худоби, чи нову, вигіднішу від старої, хату.

— Приймім, що воно вже сказане.

— Тоді діло до половини готове. Але не гадайте, графине, що це так легко сказати. Це мусить бути категоричний імператив, це мусить бути непереможне бажання, це мусить бути ціль, до якої йдеться без вагання, — здобути, або не бути!

— Приймім, що і воно вже сказане.

— Тоді, як кажу, діло до половини готове, — стояв при своєму доктор.

— Як же так? — питалася графиня. — Я вас не розумію. Від бажання до виконання, як від дійсності до мрії.

— А невже ж сильне збірне бажання це не дійсна, не реальна сила, яка в сприятливий момент може чуда творити? Невже ж матеріальні засоби не стають в руках тієї сили, як меч у руках доброго вождя, долото в долоні різьбаря, камінь у службі архітекта?

— Починаю вас розуміти, докторе. Ви кладете головну вагу на свідоме, збірне хотіння.

— Свідоме й мудре, зразу гуртка, далі кругів, а тоді широких мас народу.

— А якщо ті маси чогось другого бажають?

— Тоді приходить катастрофа. Замість державного будівництва, соціяльна боротьба, хаос і перемога ворогів, як фінал.

— Мені причувається цей фінал, панове. Він повний дисонансів, він... страшний!

— Але невже ж гадаєте, лаокава пані, — говорив запалюючись доктор, — що як затулити вуха, то того фіналу не буде чути? В історії є своя логіка, є невблаганна конечність. За помилкою йдуть помилки чим раз більші й гірші, за несповнення обов'язків — кара. Скажім собі щиро: невже ж ми сповняємо як слід свої обов'язки супроти цієї землі, яка нас живить і тулить до себе, як мати дитину до лона?... Нам треба тій землі бажати добра й щастя, треба на ній будувати нову, гарну хату, забуваючи про те, якої ми віри й національності, — оце й є той територіяльний принцип, про який почав говорити декан. Треба нам слухати мови землі. Хто її любить, той легко зрозуміє тую мову і ще легше піде за нею, хто воском затулює вуха приолижує оцей грізний фінал, якого ви так боїтеся, графине. Я також не дивлюся ясно в будучність, як ревматик відчуває зміну погоди, так мій ум має вражіння надходячої бурі.

— Не страште мене, пане докторе. Я вже не раз хотіла балакати з вами на цю тему. Числю на вас, як на доброго сусіда.

— Тут не так про нас діло, як про тих, що дістануть наше насліддя. Оце й кладе на нас тим більший обов'язок не закладати рук, а робити хто що може, робити хоч якусь частину, чого не зробили попередники наші.

— Направляти те, що вони поспували, — додала зітхаючи графиня. — Але, дозвольте, панове, поставити реальне питання. Народ хоче землі, правда?

— Авже ж що правда. Котрий народ її не хоче? А все ж таки, подивіться, у німців аграрне питання одно з менше пекучих. Там селянські наділи невеликі, а лицарські маєтки з замками, величезними лісами й тисячами моргів землі, — які! Але селянин має настільки упорядковане господарство, земля дає йому стільки приходу, культура настільки поширена і для всіх доступна, що там великі земельні власники не дрижать за своє горло.

— Крук крукові не вибере око, — запримітила графиня.

— Отож то й біда, що про нас і того не можна сказати. На нас дивляться як на круків, а загал, це голуби невинні. До всіх наших занедбань на економічному полі приходиться ще й оцей китайський мур іншої віри й національності. Ми цей мур пильно латаємо і вибілюємо, щоб кожний здалека бачив, що ми щось друге й інше, як ті, серед яких поставила нас доля. Це може важко помститися на нас. Дуже важко, бо історія злобна і мстива, вона не знає що таке милосердя, що Христовий заповіт всепрощення.

— А що ж тоді нам з вами робити, пане докторе?

— Стояти на територіяльнім принципі. Земля, на якій живемо, це наша земля, ми хочемо не тільки соки з неї тягнути, але добром відплачувати за добро. Держава, яку будуватимуть на цій землі, це буде наша держава. Закотимо рукави і станемо разом з іншими до праці. Якщо треба буде віддати дещо з нашого стану посідання, віддамо для загального, отже й для нашого добра. Тоді на нас будуть дивитися не як на ворогів, а як на своїх людей і не будемо почувати себе, мов на вулкані. Це моя гадка, ласкава пані графине.

Графиня важко зітхнула й подивилася на свою брата-

ницю, яка до розмови не встрявала, але слухала кожне слово уважно й дивним дивом, не жахалася тих чорних перспектив, що відчинялися з вікон теплого, тропічними квітами обставленого покою.

„Він живе, — чого ж боятися їй? Що таке земля, ху-доба, машини, палати, коли нема когось, кого любиш і з ким можеш те все поділити?“ „Роздай маєток і за мною йди!...“

— Отче декане! — звернулася графиня до пароха. — Незалежно від нашої нинішньої розмови я хотіла на пам'ятку видужання Марійки оснувати якусь фундацію, може шпиталь у наших повітовім місті. Загляньте в найближчих днях до мене і в трійку, себто з вами і з паном доктором побалакаємо про це. Марійка ще молода, щоб цікавитись такими питаннями.

— Ні, тіточко, вони для мене якраз дуже цікаві, куди цікавіші від так званого „світа“.

— Коли так, тоді побалакаємо в чвірку. Та ще прошу вас, отче декане, не забувайте про мене в місцевій просвітній роботі. Числіть мене в захоронці, в читальні, в селянській спілці, скрізь, як члена, який буде точно і совісно платити свої членські вкладки.

Доктор усміхнувся:

— Відповідно до платоспівності, правда?

— Це розуміється само собою, відповідно до платоспівності і то згори.

— А може якраз з долини? Може це буде тільки вирівнювання давніх залеглостей? — жартував доктор.

— Можливо... Як звав, так завав, аби що дав... правда панове?

— І пані графиня знають наші прислів'я, — дивувався декан.

— Дещо знаю. Тільки мало, дуже мало. Але в мене є охота до науки, і я розумію, що треба вчитися до смерті. Числю на панів, як на добрих професорів, а панове можуть бути переконані, що учениця з мене така ж понятлива, як і пильна.

**
*

Декан розпрощався, доктор відпровадив його до входових дверей.

— Прегарна людина та наша графиня, — казав декан, стискаючи теплу докторову руку. — Ніхто не повірив би, що такі ідеальні жінки криються за оцими зимними мурами мармурових палат.

— Найкращі квіти цвітуть незримо, — відповів доктор.

— І яка вона гарна собою, хоч не молода! — захоплювався декан.

— Das Schöne ist das Symbol des sittlich-Guten, — це дійсно можна сказати про графиню.

Ще раз стиснули собі руки, і Антоні з ліхтарнею в руці відпровадив декана до залубень. Задзвонили дзвінки, залубні заскреготіли по каміннім під'їзді, скотилися у сніг і посунулися копною дорогою в село.

Доктор спинився перед дубовим лицарем на сходах. „Чоловіче! як бачу, ти не дурно світив”, — і ніби молодець побіг у ліве крило, де лежав Хмелинський.

VIII.

— Пане Хмелинський, — говорив доктор пильно оглянувши недужого, — у вас нині знову вища температура. Невже ж ви вставали?

— Ні, пане докторе. Я додержую ваших приписів.

— А дієта?

— Тримаю.

— Не розумію, що воно таке. Гу-ум! Може вас що збентежило? Читали часописи?

— Читав одну, але так — біг пєс через овес. Нічого цікавого для мене.

— А листа якого не мали?

Хмелинський замнявся. Не любив брехати, але тут мусів.

— Листа? Ні, нині мені почта не привезла нічого.

— Що ж ви робили?

— Думав.

— Ага! Пане Хмелинський, я знаю, що ви не належите

до тої породи людей, яка звільнена від обов'язку думати...

— Як пан доктор це розуміють?

— На всякий спосіб це так, щоб вас образити. Було це раз при правничому іспиті. Професор питає кандидата: від яких обов'язків був звільнений шляхтич? Кандидат вичислив. На те другий професор, відомий зо свого дотепу, встає й каже: „Мій пане! Шляхтич ще був звільнений від чогось і то від дуже важкого, ну! ну!”

Кандидат не може собі пригадати. Комісія теж... знак питання... „Від обов'язку думати”, — каже дотепний професор... Отже пане Хмелинський, хоч ви і з шляхетського роду, але від обов'язку думати вас ніхто не звільнив, я це знаю. Тільки ж, ради Бога, і над думками мусить бути контролю. На те ви мужчина, а не істерична жінка, яка возьме собі якусь думку до голови і доти носить її з нею, доки її не занесуть, знаєте куди; — ну, отже!... — Нараз змінюючи голос спитав: — Хочете жити?

— Хочу, пане докторе!

— Хочете бути здоровим?

— Так.

— Хочете енергійно працювати й добитись чогось у світі?

— Розуміється.

— Так думайте ви тільки над тим, як би вам найскорше видужати й вернутись до сил. А будете здорові, тоді й на всілякі турботи прийде свій час. Бо скажіть мені, що може зробити чоловік, якому випустили воду з легенів, який, так сказати, одною ногою стояв на другім світі і який буквально рухатися не може?

— Так, пане докторе. Але є такі питання, яких позбутися не можна.

— Приміром...

— Приміром, як я віддячуся пані графині і вам за ваш труд, за знання, за той дорогий час, який ви витратили для мене?

— Ха, ха, ха! і такі то ваші турботи, пане Хмелинський! Якщо ви дійсно інших не маєте, то можете сміло назвати

себе самотнім безтурботним чоловіком на світі. Мій пане! Невже ж ви не бачите, що графиня і я можемо дозволити собі на те, щоб безкорисно й безвідплатно сповнити один з християнських обов'язків, від якого нас також ніхто не звільнив. Тямите Самаритянина із Святого Письма? Він піклувався незнайомим, якого стрінув на дорозі, а ви ж, так сказати, свій чоловік, — для мене зокрема, ви земляк, добродію, а це теж щось повинно значити!

— А все ж таки, пане докторе, молодий чоловік не повинен затягати довгів, яких сплатити не може.

— Хто вам сказав, що ви цього, ніби довгу, не можете сплатити?

— Супроти вас і графині ніколи.

— Ми всі супроти себе в довгах. „Що робиш одному з них — мені зробиш”. Будете здорові, розживетеся, так і нагода буде, і то не раз, комусь щось доброго зробити. В той спосіб вирівняєте рахунок. Не стане нас, а ви будете творити добро, якого може ми не могли, не хотіли, чи не вміли зробити. Не думайте, що я лікар і тому мушу вже матеріялістично дивитися на світ. Були дуже великі філософи, які вірили в невидимі сили і в невідоме нам життя. Я теж вірю, коли ви, пане Хмелинський, станете діяльним, гарним чоловіком, то мені буде прощений може не один і то важкий гріх. Невідомий суддя скаже: „Ти допоміг йому побороти недугу і він тепер творить добро! . . . От що, пане Хмелинський.

— Спасибі вам, пане докторе, — сказав хорий, простягаючи свою суху білу руку. — Ви додаєте мені охоти до життя. Я бачу, що є ще добрі люди на світі.

— Є куди ліпші від мене, мої ви любі! Є прегарні душі, але така вже вдача людська, що помічає злих, а не добачує добрих. Коли б ми добро і зло клали заодно на вагу, то не було б стільки кривди на світі. Чоловік вроджений прокуратор, а адвокатам платять за оборону. По тамтой бік Збруча їх навіть звуть брехунцями, нібито, хто боронить, той бреше. † пригадайте собі, як воно буває в нашій товариській житті: поки обжаловують когось, поти розмова

жива й інтерна, а нехай лише хто стане боронити обжалованого, та ще й неприємного, то зараз цікавість слабне, розмова вривається і переходить на іншу тему; що, ні?

— Так, пане докторе. Я це помічав не раз, а все ж таки прикро подумати, що під одним дахом з тобою живуть люди, які стільки доброго тобі роблять, а ти не можеш їм ніяк відплатитися, бо ти — бідак.

— Пане Хмелинський! Прошу вас, не кажіть чогось такого, бо цим ви кривдите мене і думаю, що так само й графиню. Невже ж вона не відчуває тягару, який на неї вкладає її багатство? Одідичене багатство, а не добуте власним трудом! Невже ж у тім її заслуга, що вона багата? Хіба настільки, що не втратила маєтку. А що до мене, то будьте певні, що я у ваших літах був бідніший від вас. Ви вже рішилися, з якої печі хліб їсти, і, як самі кажете, вдоволені тим хлібом, другого й не гадаєте шукати. Я, як це вам може відомо, зразу готовився на професора, потім пішов на приватного вчителя, а щойно геть пізніше став лікарем. Уявіть собі, скільки праці й енергії поклав я, заки добився того, що нині маю. Та й не тільки те. Крім боротьби за матеріальне існування переживав я важку моральну драму, переживав її сам один, з ніким не поділяючи свого горя.

Він замовк і потер чоло рукою. Видно було, що спомин цих переживань ще й нині бентежив його, виштовхував з рівноваги того так спокійного назверх і ніби вдоволеного собою чоловіка.

— Ніхто не віда, як хто обіда, — відповів зітхаючи Хмелинський.

Доктор подивився на нього довго-довго, ніби хотів заглянути йому в саме серце. Нараз узяв його руку, стиснув і промовив: — Молодий товаришу не долі!... *Sapienti sat!*

Повернувся і вийшов. Але за хвилину вернувся. Став біля ліжка, лівою рукою сперся на стіл, а праву, простягнувши перед себе, казав: — Вам треба бути здоровим, для себе і може ще для когось, зрозуміли?

Хмелинський глянув здивовано на нього.

— Тут нема нічого дивного, — говорив далі доктор. —

Вам треба бути здоровим, і тільки! Гоніть від себе чорні думки, не тратьте віри й надії. Щастя не падає в розчинений рот, як дозріла сливка. Його треба добути! Кажу вам рішуче. Якщо до тижня температура усталиться, то дозволю вам встати. Панна Марія вже ходить. Нині виглядала так гарно, що я й не сподівався. Розмовляла з нами досить довго і на поважні теми. Себто, — говорила мало, але слухала уважно, а це також свідчить, що сили її поправилися... Уважайте ж! Доброї вам ночі, пане Хмелинський!

Хорій чув, як доктор по сходах ішов на долину... Не поспішав... Мабуть думав ідучи... Невже ж він догадується чогось?

**

Зима кріпшала з дня на день.

Упали великі сніги, а потім потиснули морози. Найстарші люди не тямали такої зими: навіть „солодка бабуся” — ні.

„Солодка бабуся” це була найстарша людина на всю округу. „Солодка” тому, бо вже нічого робити не могла, тільки цукор рубала. Вона ще покійного пана на руках носила, вона вибавила Христинцю.

„Кільки вам літ?” — питали бабусю, а вона: — „Або я відданиця, щоб мені літа рахувати?” Не знала. Навіть у метриках її імені не було, бо як родилася, то ще тоді людей в метрики не втягали. Не було.

„Але ж бо раз зима!” — шепотіла бабуся. — „Така зима була ще за великої війни, як Наполіон тікав”.

„А то що за чорт цей Наполіон, бабусе?”

„Не чорт, а генерал. Він усе був на полі та й на полі, тому й прозвали його Наполіон. Покійний наш пан, дідо графіні, ходили з ним на Москву. З відмороженими ногами вернулися, — така зима була”.

„А може й тепер яка війна випаде, що?”

„Ні, тепер війни не буде, бо Наполіона нема. Тепер люди і без війни воюють. Не вміє народ по Божому жити, ой не вміє!”

„А на що показує така зима, бабусю, як ви думаєте?”

— Або я знаю на що? Буде багато весіль, дітей народиться багато, самі хлопці.

— Ого! Як хлопці, то війна.

— Як підростуть, то може й будуть воювати, а тепер ні.

І бабуся йшла до комірки рубати цукор, а в дворі вірили, що буде весілля. Чекали тільки, що якийсь панич до панночки приїде, якийсь великий панич, бо вона за кого будь не піде.

Але панич не їхав.

**
*

Графська палата робилася, як казковий двір. Грубий сніг прикрив парк, понасаджував деревам білі шапки, капелюхи, кучми й ковпаки на голови, геть поприсипував і позарівнював стежки й стежечки, якими літом люди ходили, і тільки по тім, що дими з коминів сивими стрічками до неба снувалися, видно було, що тут жили люди. А вночі по світлі, що било з вікон на білі сніги. Тільки дорогу від в'їздової брами до під'їзду двірського промітувано щодня, бо приїздив доктор. А більше ніхто до палати не навідувався.

Пани-сусіди трималися здалеку від графині. Про неї ходили найвсілякіші чутки. Говорили, що вона покинула костел, а вписалася десь за границею до вільномулярської ложі, що вона дуже дивний якийсь заповіт зробила, а дехто натякав на те, що ніби то вона давно з своїм доктором повінчалася, але теж десь за границею, щоб люди не знали.

Як же пішла чутка про те, що панна Марія і Хмелинський занедужали однієї днини при рятуванні села, то кругом як запалило. „Хто бачив, щоб на двох молодих людей якась хвороба як на команду напала!” Це дурному казати. Топилися... Несчаслива любов... і т. д. Їх витягнули і поклали до ліжок... То все поганій вплив доктора! Він ліберал, масон, революціонер. По цілім світі волочився, а на старі літа до нашого берега причалив, щоб наших деморалізувати”.

І цей Хмелинський теж якась непевна штука. Хто чував, щоб молодий агроном, себто офіціяліст, мешкав у палаті

і щоб коло нього сама графиня ходила. Вона сиділа при його постелі, подавала ліки, навіть — (тут шепталось до уха), — навіть сама компреси змінjala. Уявіть собі: — компреси!

Згіршення росло. Панночкам заборонялось балакати на ту тему.

Ще на одно чекали.

У графських лісах зимою, коло Різдва, відбувалися великі лови. Тривали вони кілька днів. З'їздилося ціле товариство і зблизька і здалека. Навіть із столиці знатні люди, цивільні і військові відвідували тоді графські маетки. Ліси були чудові! Тисячі моргів старої дубини, — звірини гук!

Чи будуть цього року лови? — питалися цікаві. А про лови ні слуху ні духу.

І фантастичні вісті повисали над графською палатою як романтична авреоля. Хора панночка, тяжко недужий агроном, доктор масон, здивачіла графиня і т. д.

Появилася навіть чутка про духи.

Говорили собі, що один старий лісничий бачив щось таке, що йому на кілька годин мову відібрало, — посивів.

Вертався з засідки. Дув страшний вітер і снігом заносило сліди. Довго блукав, бо вчепився його блуд. Коло півночі добився до графського парку, а що був сильно втомлений, то присів на сходах каплиці, щоб відпочити. В каплиці, як відомо, лежать у цинових саркофагах предки нинішньої графині, останній поміж ними покійний граф. Він казав поховати себе у звичайному вбранню і в звичайній дубовій домовині. Люди з „товариства” нероз подавали собі з уст до уст, що ця демократизація не подобалася тіням забутих предків, що вони сухими вінками кидають опівночі на графа-апостата. Але те, що побачив лісничий, переходить усяке „людське поняття”. Як на вежі в палаті годинник вдарив пів до дванадцятої, в каплиці почувся гомін. До вікон стали товктися сови, лилики літали кругом і чіплялися ярх свічок на престолах. Вітер розвівав хоругви, зривав з престолів покривала і як вітрилами вимахував ними. Мало того. Підняв угору турецький килим, що вкривав ступені вели-

кого престола, і як листок паперу пігнав його під склепіння, а потім зо злістю і з завзяттям, якого „людськими словами” годі передати, кинув на дубову домовину.

Бідному лісничому волосся на голові дубом стало. Він забув про стрільбу, забув про свою здобич мисливську, зірвався й хотів тікати, але ноги в нього були як колоди, ніби хтось олив'яні кулі поприкріплював до них. Не міг рушитися з місця. Припав лицем до мосяжних ґрат, що були в важких дубових дверях від капиці, і дивився, дивився, аж йому очі наверх вилазили.

Віка саркофагів знімалися вгору, одно по другім і підносилися з них воєводи, каштеляни, старости, генерали, всі у саєтах, у горностаях, у військових парадних уніформах і йшли походом грізним, аж мороз пробіг поза плечі, йшли до дубової домовини останнього графа.

Оточили її, як ворог оточує твердиню й гукали: „вставай”!

Віко не рушилося з місця.

„Вставай...!”

Так тричі.

А тоді причепилися всі, підняли віко, кинули його геть, аж кам'яна підлога затряслася, і з домовини встав граф.

„Чого вам треба? Яким правом перериваєте мій спокійний сон?”

„Кличемо тебе на суд!”

„Всі ми станемо на страшному суді і всім нам буде кара, або нагорода вічна”.

„Не лустимо тебе на суд таким, який ти тепер”.

„Який же я тепер?”

„Не такий як ми. Де твоє вбрання достойне, де твої почесні відзнаки, де докази, що ти кість від кости нашої і кров від крові?”

„На моїй одежі нема людської кривди, на ній не поприкіпала кров, не поприсихали сльози. Так я перед Господом моїм стану.”

„То йди собі від нас! Іди на цвинтар, де біднота лежить, ти не під міру нам! Іди, іди, іди!”

І вони простягли свої великі, сухі пальці з блискучими перстнями в напрямі дверей, просто в лице нещасливого лісничого й гукали: „Геть нам, геть нам з очей!”

А граф стояв і згідливо дивився на них. Ніби рішиться не міг, чи послухати їх і йти, чи не послухати і кластися назад на своє місце. Як нерішучий був за життя, таким лишився й тепер.

А кармазини, горностаї й пишні військові уніформи метушилися, — чуприни їжилися, брови нависали, з очей сипалися іскри. Бог знає до чого б дійшло, але вдарила дванадцята година, заспівали півні на „третяках”¹⁾ і всі вони розбіглися, як на команду вояки. Кожний скочив до своєї скрині, затріснув віко за собою і — ні чичирк!

Скатерті поклалися на престоли, великий турецький килим устелив собою сходи, лелики й сови вилетіли розбитим вікном у бані й тільки місяць заглядав у капліцю, ніби довідався про цей суд і прийшов робити порядок. Місяць — сторож нічний . . .

Лісничим щось кинуло зі сходів і він упав на сніг. Але почув нову силу в ногах і в цілім тілі. Встав, вигріб рушницю із снігу, позбирав свою здобич ловецьку й пішов на лісничівку.

Він був удовець, мав тільки якусь господиню. Вона встала й хотіла йому зробити гарячого чаю з вином, питалася, де він так довго був, а він як німий, тільки рукою показував на уста й бубонів, у-у-у . . .

На другий день, як випив добру чарку горілки із свяченим зіллям, то й мову йому привернуло. Тільки, як про ту капліцю говорити, то христиться й бубонить, як німий у-у-у!

Він і до нині про цей страшний суд у капліці нікому слова не сказав. Це розповідала його господиня. Чула раз, як він через сон балакав. Руками вимахував, очима завертав, такий був грізний, що не дай Боже! Зовсім до себе неподібний . . .

**

---

1) Мешкання для жонатих двірських форналів.

Коли декан став у каплиці що другу п'ятницю правити Службу Божу, то ніхто вже й не сумнівався, що лісничий не висав собі цілої тієї пригоди з мізинного пальця.

— Службу Божу правлять; хочуть ублагати Господа Бога, щоб мир зіслав між усопших.

Легенда йшла з уст до уст, як лісова пожежа. Ніхто не спиняв її і не було як спинити, бо щораз нові докази прибували.

Коли декан першу службу правив, то нараз чомусь усі свічки погасли. Қазали, що вітер відчинив вікно.

— Знаємо, знаємо, який це вітер! З другого світа.

І в тім покої, де помер граф, також щось світло гасить. До опівночі ні, а як виб'є годинник дванадцять, то на свічку, ніби ковальським мішком хтось подув... Фу! — і вже темно. А хочеш знову засвітити, то під софою щось чорне ворухиться і скімлить як пес.

Людська злоба діставала щораз нову поживу... В палаті про ті гутірки не знали. Антоні був за мудрий, щоб такі дурниці переповідати. Герміна своїм звичаєм снувалася як тінь і не балакала, а дихала словами. Докторові ніхто не смів би навіть натякнути на якісь сплетні, і палата жила своїм тихим, від світа відокремленим життям.

IX.

По двох місяцях важкої недуги Хмелинський піднявся з ліжка.

Боже ти мій, як дивно!

Ніби з далекої дороги вернувся, такий утомлений, так йому в голові шумить, так якось все хитається довкола.

Ходив, ніби моряк, що довго суші не бачив. Колихався, як маятник у старосвітському годиннику в більярдовій залі.

Соромився свого безсилля, — він же мужчина! Уявляв собі, як милосердно будуть дивитися на нього графиня, панна Марія, навіть старий Антоні. Милосердя не любив, — воно принижує.

В рахунку життя милосердя це плюс, або мінус; плюс для тих, що творять милосердні вчинки, мінус для тих, що їх приймають.

Краще не приймати.

Два дні не виходив із своєї спальні. Привикав до руху; то ходив від дверей до вікна, то клався і відпочивав. Щоб не тратити часу, пробував дещо читати. Не йшло. Очима перебігав рядки, але поверху, змісту не розумів. По два-три рази читав ту саму сторінку і не знав, що у ній написано.

Пам'ятав поради доктора й гонив від себе чорні думки. Та вони лізли йому в голову, як надвечір настирливі мухи... Він на службі, а служби не робить і хто зна, коли її робити буде. Так не можна. Це ж милостиня, милостиня від добрих людей, — а все ж таки милостиня! Що собі про нього погадає панна Марія?

Тут спинявся. Здавалося йому, що на саму згадку про це ім'я ніби сонце заглядало в вікна, ніби надходила весна... Чому?... Невже ж він, неville ж він її любить?... Це не можливо, це прямо трагічно; треба ту шовкову нитку якнайскорше порвати, щоб вона не обснувала його, як павук... Рвати, рвати!... Але ж це болить, ах ще й як болить!

А може й вона, може й вона не байдужа до нього?... Щось такого!... Вона добра до всіх і до нього, вона вже такої вдачі, але думати про якусь особливу прихильність, це смішно! Що він таке? Звичайний собі агроном, офіціяліст в добрах ясновельможної графині, які згодом перейдуть на власність панни Марії.

Неville ж він такий гарний собою, щоб голову закрутити графянці?

Мимохіть глянув у дзеркало і гірко всміхнувся.

Був марний, блідий, з синіми підковами під очима. Ні, ні, це ж манія великості, це прямо якесь „гохштаплерство“, якого він сам перед собою соромиться...!

***

Хтось застукав до дверей...

Увійшов доктор.

— А-а! Вітаю вас, пане Хмелинський, з поворотом до

здоровля... З нинішнім днем замикаємо наш приватний шпиталь, а приступаємо до будівлі публичної лічниці в місті.

— Не розумію вас, пане докторе.

— Нема що розуміти. Панна Марія і ви вже здворі, а графиня засновує в місті лічницю для незаможних хворих. От бачите, нема нічого злого, щоб на добре не вийшло. Повінь і недуга панни Марії, ну й ваша, поклали наріжний камінь під будівлю, за яку буде нас усіх благословити цілий повіт, а може і сусідні.

— Графиню і вас, пане докторе, а я тут ні при чім.

— То ще не знати. Може й ви свою пайку дасте.

— Жартуєте, пане докторе!

— Чому? Невже ж ми знаємо, що буде завтра? Ви молоді, молодих доля любить, ви ще можете бути великим паном. Тямите, що я вам раз казав. Не будемо вдруге того самого говорити.

— А поки що я заліз у такі борги, що голова пухне.

— Ви знову ту саму пісеньку співаєте?

— Мушу.

— Вам не вільно.

— Я не жебрак, щоб на ласці в добрих людей жити.

— Ви непоправні. Невже ж я вам про ту ласку цілої довгої проповіді не говорив?

— Так. І я ту проповідь добре собі запам'ятав.

— Отже?

— Отже — совість не дає мені спокою... Пане докторе, дайте мені який лік, щоб мені найскорше вернутись до сил і щоб я негайно міг взятися до праці. Маєток графині великий. Я знаю, що за час моєї недуги не одно занедбано і це не дає мені спокою.

— Коли б я мав такі ліки, то будьте переконані, що дав би вам без вашої просьби. Та, на жаль, поворот сил залежить не від лікаря, а від природи, я можу тільки допомогти природі в її процесі, і це я роблю. Але ще раз кажу вам, що такими тривожними гадками ви нівечите всі мої старання, і якщо не запануєте над собою, то не нарікайте на мене! Вертатись до праці я вам рішуче не дозволяю. Це

пісня майбутнього. Ви мусите скріпити свій організм настільки, щоб недуга не повторилася. Розумієте мене? А що до заряду маєтками графині, то можете бути спокійні; я не вчений агроном, але досвідчений господар, і я пильно стежу, щоб за час вашої недуги не сталося тут щось небажаного, я, так сказати, як умію і як можу, заступаю вас.

— Ще й ця жертва, пане докторе!

— Ах, жертва, жертва! Пощо робити трагедію? Сильний, здоровий, як ведмідь мужчина, сидить собі без діла і скучає, — чому ж він не має зжухити трохи зайвої енергії на користь своєї сусідки? Роблю це радо і з великим вдовolenням, бо я егоїст-самолюб.

— Дай Боже якнайбільше таких самолюбів, — відповів Хмелинський.

— Гадаєте ні? Усі ми егоїсти, і навіть, коли добре робимо, то лиш тому, бо це нам приємно. Коли ви скакали в воду, то ясна річ, вам не було приємно, але десь там глибоко, в підсвідомості, як іскорка в догасаючій огні, жевріла безконтрольна гадка, що вам це треба зробити, бо ви мужчина. бо на вас дивляться люди, бо як ви витягнете дитину, то на вас будуть показувати пальцем, як на сміливого, хороброго чоловіка. Що? Вгадав? Заперечте мені!

— Не знаю, пане докторе, можливо. Я не аналізував себе.

— Самоаналізування це процес дозрілого віку. В молодості робимо не одне відрухово, — але ті відрухи все ж таки мають якусь підставу й та підстава, здебільшого то...

Хмелинський видивився на доктора.

— То...? — підносячи брови.

— То — жінка! — відповів рішуче доктор.

Хмелинський облився легеньким румянцем.

— Молодий чоловік паленіє... так воно й повинно бути. Я вам оказав тільки те, чого ви не хотіли самі собі сказати.

Доктор погладив Хмелинського по худорлявій руці.

— Сама колись дівувала, тее лихо знаю, — тямите, як гарно сказав це Шевченко в „Тополи”. А в „Заспіві”, — він каже: „одна сльоза з очей карих і пан над панамі”. Так,

пане Хмелинський, за ту одну сльозу, не болю, а радости, ми боремося на війні, працюємо в часі миру, творимо, здобуваємо маєтки і славу, все, все для неї, наскільки ми, розумієтесь, нормальні люди, а не дегенерати.

— А старці?

— Ви мабуть хотіли сказати старі, бо старий і старець — це не все одно. Може бути чоловік старий літами, а молодий духом, як наш Мазепа, і навпаки. Навіть у старих зберігається цей життєвий інстинкт; Гете, приміром, до пізньої старости любив товариство гарних жінок і вони були одним з важніших поштовхів у його творчості.

— Тоді ми не егоїсти, пане докторе.

— Якже ні? Ідемо за голосом природи, котрий веде нас до гарних почувань, дає нам вдоволення, побуджує нас куди краще від усіх морфін і кокаїн.

Хмелинський похилив голову й задумався. Йому прийшов на думку цей короткий лист, який він дістав перед двома тижнями від панни Марії, і він у душі притакнув докторові. Цей лист був йому дорожчий від усіх скарбів світу. Коли б там була дописка: „кинь агрономію, іди і вчися астрономії!”, — він послухав би цього приказу і може відкрив би якусь планету, щоб її назвати „Марія”.

— Хто мовчить, той не противиться, — сказав по хвилині доктор.

— Годі мені, молодому, протиставити себе вашому досвідові, — пане докторе. — Може колись побалакаємо на цю тему.

— Не треба. Замість роздумувати над життям, краще жити, особливо як кому літ 24. Я тільки хотів вас заохотити до життя, хотів вказати на одну з його найсильніших опонук. Не противтеся їй, бо вона не зло, а добро, — розумієте мене?... А тепер може ми трохи пройдемося

— У мене є до вас, пане докторе, прохання. Ходім до моєї хати:

— Добре. Але чи там тепло?... Спитаємо Антоні.

І доктор подзвонив.

— Антоні, чи в мешканні панича палено нині?

— Ми там не переставали палити, щоб не вкралася вогкість. А від кількох днів, то таки добре палимо, бо сподіваємося, що панич перейдуть туди.

— То подайте нам хутра й шапки. Калош не треба, правда?

— Пощо? Це ж в офіцині, ідеться критим хідником.

Доктор взяв Хмелинського під руки, і вони пішли.

**

Мешкання Хмелинського складалося з трьох покоїв. В однім була робітня, в другім світлиця, а в третім спальня. Урядження невибагливе, але гарне й чисте. Нічого зайвого, нічого, щоб сварилося з собою і з оточенням.

Хмелинський попросив доктора сісти, відчинив шафку в стіні і добув гарні сигари. Доктор сів на шкіряну канапу й пускав дим кружальцями.

— Кавалерське помешкання, — казав. — Наскучило воно мені! Все є, крім найважливішого, крім — жінки. Нехай вас Бог боронить, щоб ви до таких мешкань привикали!

— Чому?

— Бо це не нормально. Всякий целібат є ненормальний, і я, як лікар, противлюся йому.

— *Medice...* — почав Хмелинський.

— *Cura te ipsum*, — докінчив доктор. — Знаю, знаю, але ви не знаєте мого життя і — не треба вам знати. Власне тому не раджу вам ступати на ті шляхи, якими я ходив, — вони пусті. Перейдеш величезний шмат дороги, оглянешся і, — нікого не лишив за собою. Тільки всього, що траву потолочив..., а то й ряст...

Зітхнув. Нараз устав і підійшов до оскляної шафи.

— Що я бачу? Ви й мінералогією цікавитесь.

— Так трохи. Розсліджував тутешнє наслоєння землі, шукав, так сказати, закопаних скарбів.

— Ну, і знайшли?

— Знайшов дещо. Ось приміром кілька кілометрів від палати є каолін. Цілий досить великий горб, з одного боку вкритий лісом, а з другого — пустий. Його видно з вікна. Оцей!

— Показав докторові верх горба, що знімався за парком на виднокрузі подібний до голови велетня. Ліс стирчав як чуприна, велика каменяка нагадувала шіс, а дві ями, з яких люди з сусіднього села вибирали глину, скидалися на очі.

— Я розсліджував ту гору й знайшов ортокляз, граніт, гнейс, сієніт, порфір і т. д. ті самі складники, що в Майсені, першорядна порцелянова глина. Панові докторові певно відомо, що колись українські фабрики порцеляни здобули собі добре заслужену славу, а їх вироби належать нині до найдорожчих у світі. Наш каолін довозили аж до Петербургу, до славної царської фабрики порцелянових виробів. Гадаю, що може вже на другий рік, якщо графиня одобрить мій плян, зложимо тут фабрику порцеляни. Ось мої передвступні праці, прошу розглянути ласкаво.

І він подав докторові окрему теку, в якій були обчислення грубости каолінових покладів, кошторис фабричних будинків, млина і т. д. Все ще не викінчене, тільки в начерках, але начерки були виразні й ясні, вони свідчили про бистрий розум того, що робив проект.

— Побудуємо вузькоторівку, бо і так ми задалеко від залізниці. Одноразовий вклад буде, що правда, досить високий, але вартість цілого маєтку збільшиться, а на вивозі ощадимо стільки, що вложений капітал даватиме коло 14 процентів річно. Я вже і лінію намітив, — ось вона, — і він добув спорий аркуш рисункового паперу, на котрім червоним атраментом була зазначена проєктована залізниця.

— Шлях іде майже виключно двірськими полями і лугами, так що не треба примусового вивласнювання; ті відтинки селянських нивок, котрих я не міг оминати, набудемо заздалегідь шляхом купівлі, або корисною для селян заміною за двірський ґрунт.

Доктор розглядав пляни й на його виду малювалися не тільки цікавість, але і вдоволення.

— Так. То гарно. То дуже цікаво. Над тим треба подумати. Я вас колись попрошу, але не нині, щоб ви позичили мені ці проєкти додому. Але вже й тепер бачу, що

це не „фантастичні мрії”. . . А чим ви гадаєте гнати фабричні машини?

— Водою, — відповів Хмелинський. — Оцей потік, з котрим ми мали стільки клопоту, робить за селом велику петлю. Я ще не встиг поробити потрібних геодезичних вимірів. Але навіть з нашої вежі видно, що петля та має яких три тисячі метрів довжини і що вона біжить з гори вниз, виключно двірською землею. Якщо ми викопавемо канал і потік замість луком пустимо тятивою, то він з трьох тисяч метрів скоротиться може на яких 500 до 600 метрів, — можна уявити собі, як сили набере тоді його спад.

— А що на те скаже громада? — спитав доктор.

— Розширимо й поглибимо став, побудуємо нові відповідні шлюзи й вода попливе селом з тою самою силою, що нині. До того, гадаю, що треба раз і в селі зробити якийсь лад з тим потоком, щоб він двічі в рік не робив собі таких диких м'ясниць.

— Хочете помститися на ньому за свою кривду . . . — сказав доктор.

— Помщусь, — відповів коротко Хмелинський.

— Ну, то й гаразд! — заключив доктор, складаючи назад дрібно записані папери. — Будемо будувати, копати, регулювати, одним словом творити щось нове. А тепер дозвольте сказати вам, пане Хмелинський, що ви дуже дивний чоловік. Журитесь своїми довгами, не можете спати, бо графиня турбувалася вами в часі вашої хвороби, а я бачу, що ви куди більше турбувалися й турбуєтеся її маєтками, і що вона тисячі разів більше на вас заробить, ніж утратила. От що!

Він глянув на годинник.

— Ого, го! Це вже так пізно! На нас чекають з підвечірком. Ходім!

І вони пішли до палати.

**
*

— Графиня казала просити панів до голубої залі, — говорив Антоні, знімаючи хутра з доктора і з Хмелинського.

— Добре, Антоні, підемо до голубої залі. Я вже забув, де вона є. Ага. Найкраща дорога бічними сходами на другий поверх... Прошу, пане Хмелинський.

— Голубою називається вона від голубих шовкових обоїв, — пояснював доктор Хмелинському. — Вона має свою історію. Тут покійна графиня, мати пані Христини, посперечалася з мужем і з тої залі від'їхала від нього... — він спинився на хвилину, вийшовши на перший поверх, і відсапнув. — Старість не радість, пане Хмелинський. — говорив, клепаючи його по плечах. — Та заля була кілька літ зачинена, стояла так, як того ранку, коли її покинула графиня. Тут мало що не кожний pokій має свою історію. Мене дивує, чому якраз там просять нас наші пані.

(„Наші пані”, — сказав він якось особливо, довірочно).

— Маю враження, що пані Христина хоче попроганяти всі немилі спомини з палати, хоче провітрити її. Ось ми вже на місці. Прошу! — і відчинив двері.

Але Хмелинський пустив його вперед.

— Церемонії, мій пане, — говорив доктор, переступаючи низький, ледве помітний поріг.

Заля була невелика, але дуже привітна. Ціла стіна від парку виглядала як одне велике вікно. Біла стеля з посрібленими стюками, шовкові голубі обої, двері теж із срібними прикрасами. На стінах малюнки ala Watteau. Парк і двірське товариство. На однім гуляють гавота, на другім бавляться „цюцюбабки”, на третім концерт під статуєю Діяни. Меблі в залі були білі, голубим полинялим шовком криті, з різьбами посрібленими де-не-де. Перед каналією круглий стіл, накритий прегарною японською серветією і живі білі квіти. Багато їх, багато, — як на іменини.

— Що ж це за свято? — питався доктор, сідаючи біля графині.

— Ви такі недогадливі, мій пане, — відповіла графиня. — Витаємо в нашій найтіснішій гуртку наших видужанців.

— Нехай нам здорові будуть! — сказав доктор, випиваючи чарку французького коньяку. — За ваше здоров'я, панно Марійко, і за ваше, пане Хмелинський!

— За здоров'я не п'ється коньяк, — запримітила графиня.

— Тут не в напиту сила, а в щирому бажанні, — відповів доктор, — а що я широко бажаю, то видно з того, що п'ю те, що є під рукою. Етикета, бон-тон, савоарвів і т. д., а щирість, то, звичайно, далекі собі поняття.

І вони чоломкнулися чарками. Панна Марія була рум'яна, як троянда, на Хмелинського рефлекс падав від неї.

— О, так, то я люблю, — говорив доктор, попадаючи в добрий настрій, — виглядаєте тепер, як люди. А недавно тому: кахи, ох та ах! — аж згадати погано. Пам'ятайте ж, щоб мені того більше не було! Це ви, молоді, повинні доглядати нас, старих, а не навпаки. Правда, графине?

— Я протестую, — сказала панна Марія, — Тіточка не стара, а ви також десятюх молодих загнали б у козячий ріг, пане докторе.

— Хотів би я, панно Маріє, хотів би, але чую, що моя пісенька вже відспівана. Треба слухати, як її другі співають... Знаєте, пані, — звернувся нараз до графині, — ми мали цікаву розмову з паном Хмелинським. Пане Хмелинський, можна сказати яку?

— Прошу дуже, — відповів Хмелинський, — хоч це ще лиш пісня майбутнього.

І доктор розказав про пляни й задуми молодого агронома.

Графиня дуже зацікавилася ними; випитувалася про всілякі подробиці, задавала питання, яких обидва панове не сподівалися від неї почути. Видно не даром сиділа на ріллі, навчилася неодного і мабуть читала теж дещо.

— Що я чую! — дивувся доктор, — графиня знають, як поставлена аграрна проблема у німців і в англійців і як там рілля зв'язана з промислом. Це для мене новість!

— А що ж ви гадали, що я мальована пані. Якби я нічого не тямилася в тім ділі, то може давно приневолена була б покинути ці покої й десь у місті з останків урятованого

капіталу доживала б віку. Пана Хмелинського що лиш недавно післав мені щасливий випадок.

Хмелинський поклонився графині.

— Пані графиня, дійсно приневолюють мене паленіти, а це по хоробі річ не легка. Я буду прямо щасливий, якщо мої наміри покажуться в дійсності такими добрими, якими я оце бачу їх у своїй уяві.

— Сподіваємося, що воно так і буде. Я розгляну ваші проекти, але вже заздалегідь знаю, що як дві мужеські голови притакнули, то мій жіночий розум також не зважиться сказати „ні”. Фонди знайдуться. Через те, що ми кілька років живемо собі тихо й відірвано від світу, в нас призбиралося дещо готівки, котру я радо вложу в таке діло. Вивозити за границю те, що добулося в краю — на мій погляд не гарно. Це просто грабунок”.

— А наш виїзд до моря? — спитався доктор.

— Це така дрібниця, що про неї і згадувати не варто. В Німеччині навіть швець, який цілий рік гірко працює, дає собі літом один місяць відпочинку, бере тисячу марок в кишеню і їде за границю, щоб як вони кажуть, „відсвіжитися”. Ми також не багато більше витратимо, бо як знаєте, я не люблю вдавати великої пані.

— Тому не любите, — завважив доктор, — бо ви нею є.

— Ні. Я тепер почуваю себе людиною і на тім край. Людиною з ласки долі багатішою від інших, але якраз тому зобов'язаною щось доброго робити. Я дуже рада, що через проекти пана Хмелинського наші робітники дістануть добрі заробітки і взагалі тутешній добробут піднесеться. Ми вже про те подбаємо, панове, правда?

Тут Антоні заповів отця декана.

— Просіть до нас, до товариства, — сказала графиня і за хвилину появився декан.

Графиня привітала його словами: — Маємо тріумфірат

— Який . . . ? — спитали панове.

— Доктор, отець декан і пан Хмелинський. Бачу, як мое бабське царство зацвіте, коли керма перейде в руки таких мужів.

— Нічого не розумію, — здвигав раменами декан.

Йому розповіли в чому справа.

— Нехай Бог благословить щасливі починання, — казав врадуваний пан-отець. — Нове життя, нова доба. Це славно, дуже славно! Але що скаже моя читальня, захоронка, молочарська спілка і т. д.?

— Вони не потерплять на тім, — потішала його графиня. — Я вже казала отцю деканові, щоб мене скрізь уважали членом, дійсним, або основателем, який дуже совісно буде сповняти свої обов'язки членські.

А доктор жартуючи додав: — В розмірах, які відповідають платеспособності графині, і не кладучи меж добродійности, як писалося колись в запрошеннях на добродійні вечірки.

— Доктор знову починає жартувати. Насміхається з нас, але як ми змовимося і візьмемося до нього.

— Не треба, ласкава пані. З мене досить насміялася доля.

— Ах, який бідний! — жалувала його графиня. — Як змарнів, зчорнів, правда?

— На лиці ні, але в душі, ласкава пані.

— Доктори не вірять у душу, — відповіла графиня.

І почалася розмова на ту, ніколи не вичерпну тему, яка зацікавлює навіть невіруючих людей. Матеріальний бік людського існування, все те, що можна побачити, почути, чого можна диткнутися своїми пальцями, не заспокоює чоловіка, його тягне до себе невідоме і незриме, він рад би у безконечність розширити свій горизонт.

Доктор казав: „Як природник, я бачу світ, мов щось суцільне, логічно зв'язане з собою. Все, що існує має свою причину, сповняє якість завдання на світі. Чоловік не побувся ще свого колишнього антропоцентричного погляду, — йому здається, що все існує для нього і він на всі явища глядить з погляду користи або шкідливості для себе. Що корисне, те й добре, а що шкідливе, те зле. А воно так не є. Природа турбується усіма своїми дітьми, а не лише чоловіком.”

— Чоловік — вінець творіння, — запримітила графиня.

— І це так лиш йому здається, — перечив доктор. — В неоднім перевищують нас звірята, навіть малі, такі нікчемні в порівнянні з нами. Ми горді своїми силачами, а подивіться, які тягарі двигает мурашка, ми тішимося, що так скоро поборюємо простір, а гляньмо, яку дорогу відбувають комахи, ми пишаємося, особливо пані, своїми багатими одягами, а нема такого вбрання, яке своїми красками й узорами могло б рівнятися з крилами не то мотилів, а й малесеньких, на око сірих нужденних дрібнотворів. Цікаво прослідити життя хоч би отих тараканів, чи як їх там звуть, що цілими стадами плодяться в наших кухнях, у найтісніших щілинах і шкалубинах. Які в них товариські форми і звичаї, як вони стрічаються, вітаються, як виявляють свою радість, своє вдоволення і невдоволення з життя, з того для нас так нікчемного існування.

— Говорите, пане докторе, ніби під впливом св. Францішка з Асичу, — запримітила графиня.

— Ні, пані, я говорю з власного досвіду, хоч знаю про цього святця. Природа велика, багата і премудра цариця, царство її безконечне, і хоч би ми тисячі літ жили, не встигнемо його основно пізнати.

— Так, так, — говорив похитуючи сивою головою декан, — чоловікові здається, що він дуже мудрий, а він стільки знає, що муха, шклянкою накрита.

— Знання наше росте з дня на день. Все щось нового здобуваємо від природи. І тому треба нам думати, вчитися, працювати, треба великого хотіти.

— Задивлені в велике, тратимо з ока мале, але важне для нас, бо з дрібниць складається наше життя, — говорила графиня.

— В тім бо то й штука годити одно з другим. Чоловік, що бачить тільки дрібниці, стає дрібничковим, задивлений у велике — губиться в ньому. Але генії вмiли годити одне з другим. Кажуть, що Бісмарк вибирав і купував панчохи для своєї жінки, а Гете, як переходив з робітні до гостей у сальоні, то забував про свої досліди наукові й був дуже коректним „сальоновим паном”... Це дає нам культура.

— Культура, культура! — зітхала графиня. — А невже ж вона дійсно дає щастя людині? Може наші предки в десятих або двадцятих поколіннях були щасливіші від нас? Не спішилися так, як ми. Що нам з культури, коли люди марніють, слабнуть, скорше вмирають.

— І це не згідно з правдою. Можливо, що перше було більше довговічних старців, але загальний, пересічний вік людини росте разом з ростом культури. Людей менше родиться, але розмірно менше вмирає, особливо маленьких дітей. Тому то нам і треба особливу увагу присвятити народній гігієні. Треба наших селянок навчити, як плекати дітей. Нам тільки здається, що колись були великі люди, самі великани-лицарі, а подивімся по музеях, яка там нераз маленька збруя. Я бачив одяги старого Фріца. Це ж ніби для десятилітнього хлопчика шиті. А Наполеон, а Євгеній з Савоїв!

— Маленькі тілом, а великі духом, — зауважив отець декан.

— Будьмо великі духом, а тіло лишім нашій природі, — кінчив доктор.

— Ви, як лікар, не повинні того казати, — запримітила графиня.

— Пані зле мене зрозуміли. Я є за культурою тіла.

— Геленіст.

— Так, геленіст, але головну вагу все таки кладім на розвиток духа, бо культура тіла річ куди легша від духової культури. Наш нарід, маючи таку добру землю, дуже скоро може здобути добрі умови для свого матеріяльного існування, а створити цінності ідеальні, — річ куди трудніша.

— Пане докторе, — відозвався Хмелинський, — не забувайте, як нужденно живуть наші селяни. Як вони мешкають, сплять, їдять, — це ж страшно, це нужда, це зоологічне, а не людське життя. Нужда!

— Швеція в часах Карла XII ще гірше нуждувала, а подивіться ви, як живе нині шведський селянин! Скажіть мені чому?

— Бо Швеція мала Карла XII, мала й має свою державу,
— відповів Хмелинський.

— Свою власну державу, — повторили за ним доктор і декан і в голубому покою зробилося нараз так тихо, що можна було чути, як муха летить, коли б там літали мухи.

— Ангел понад хатою перелетів, — сказав декан, перебиваючи мовчанку.

— Офіцер довги платить, — додав жартуючи доктор.

— Доктор настрій псує, — завважила графиня.

— Навмисне, — відповів доктор, — щоб ми не розангелилися надто, бо це не добре. Як будеш солодкий, то люди тебе злижуть... Це я особливо до вас говорю, панно Марійко.

— Панна Марія, — говорив декан, — мусить придбати когось, щоб мух від неї гонив.

— Стереженого Бог стереже, — заключила графиня. — Чому ти така мовчазна, Марійко?

— Слухаю що говорять інші й думаю.

— Над чим?

— Над тим, що треба мати свій власний світогляд, свої життєві принципи.

— *Leben und leben lassen*, це один з перших, особливо для нас, що маємо більше від інших. А того ми не робили і звідси не мало лиха на світі. Наші предки будували пишні палати, а їх ближні мешкали в хатах нужденніших від двірських хлівів. Я не дивуюся, що стільки ненависти, стільки злоти назбиралося під стріхами тих хат. Отче декане і ви, пане Хмелинський! Поможіть мені поправити в будучності те, що попсувала минувшина. Я маю щирю охоту. Я її одідичила по моїм покійнім батькові. Але я бездарна жінка, я потребую вашої доброї ради, бо гадаю, що доктора навіть просити не треба.

— Добре гадаєте, графине, — відповів доктор, цілуючи її в руку. — Це вже і за отця декана і за пана Хмелинського, правда панове?

— Так, пане докторе, так ласкава пані, — відповіли тамті.

**
*

Нараз доктор повернувся назад себе, встав і надавив укритий гудзик в стіні.

— Перепрошую! — сказав і вийшов парাপетовими дверми.

Панна Марія здивувалася, бо вона в голубім покою не бувала й не знала про ті двері. Здивувалася також графиня, не догадуючись, чому доктор вийшов.

— Що такого? — спитала його, коли за маленьку хвилину вернувся.

— Нічого цікавого. Як у Гамлеті.

— Це б то?

— Миші за вашими шовковими обоями, ласкава пані.

— Хочете сказати, що нас підслухують.

— Мабуть.

— Хто такий?

— А хто ж найбільш цікавий?

— Жінка?... Невже ж панна Герміна?

— Можливо. Та це не важно. Глупота людська, більш нічого.

— Не глупота, пане докторе, а злоба, — злоба, — повторила схвильована графиня.

— Коли ж вона скінчиться? Так було за мого батька, так починається тепер.

— Я довіряю панам, знаю, що те, що тепер скажу, останется між нами. Так знайте, панове, що мого батька хотіли зробити умово хворим і впускали оттаких саме мишей, як оця в палату. Йому пропадали важні листи з замкнених шаф, його секретні розмови доходили до відома небажаних людей, усе, що сталося в нас у палаті, знали не лиш сусіди, але й далекі „доми” і не одно, вилетівши з-під нашого даху горобцем, верталосся в тиждень-два волом. Батько нервувався, гнівався навіть на Антоні, який був привязаний до нас і вірний, прямо, простіть за порівняння, як пес. Можете уявити собі, що робиться з чоловіком, який навіть у своїй хаті не почуває себе безпечним.

— Попадає у стан, що нагадує манію переслідування, — підхопив доктор.

— Так, — притакнула графиня. — А їм того тільки й треба було, бо така манія, як відомо, є одним із проявів важкої умової хвороби. Батько не мав нікого, з ким міг би побалакати про те й порадитися. Вас, пане докторе, тоді вже не було.

— Знаю, пані, — поки я тут був, — миші не товклися в палаті. Я грав роллю кота, — і засміявся.

Всміхнулися всі, бо доктор на кота не скидався і таке порівняння виглядало карикатурою й неприродно.

— Але по вашім від'їзді почались оті містерії. Як я вернулася з заграниці, панувала в нашій хаті атмосфера, у якій дійсно можна було вийти з рівноваги. В батькових покоях навіть появилися страхи. Уявіть собі. Спите і нараз вас будить якийсь тріск і ломіт. Зриваєтесь з просоння і бачите, що фотелі рухаються, як живі, столик з карафкою паде, дзеркало зсувається із стіни і таке інше. А над головою вам грає якась пекельна музика, щось герцює, товчеться, скребе. Батько спав з револьвером під подушкою, та до кого мав стріляти? До фотелів і до образів?

— Чому ж покійний граф не перенісся до інших покоїв? — спитав декан.

— Він це і зробив пізніше. Зразу не хотів. Знаєте, — соромно признатися мужчині, що боїться. Але гадаєте, що за ним і страхи не перенеслися? Де він спав, там і творилися оці містерії. Батько марнів. Сусіди милосердилися над ним, радили їхати до санаторії. Родина поза батьковими плечима постановила робити заходи, щоб маєток наш неремініти в майорат, а батька примусово посадити в санаторії для умово недужих.

— Жаль, що мене тоді не було, — сказав доктор і порушився, аж крісло заскрипіло.

— Я собі нераз це гадала, пане докторе, чому вас нема, але ніхто тоді не знав, де ви поділися і про вас теж ходили всілякі слухи. Казали, що ви згинули під час окупації в Боснії і що навіть тіла вашого не знайшли, другі доповідали, що ви поїхали до Каліфорнії, доробилися великого маєтку й оженилися з якоюсь французенкою, яка просто знущається над вами, чого то я не чула про вас?

— І ви вірили, пані?

— Не вірила! — відповіла графиня, — але це до речі не належить, кажу, що робили з моїм добрим батьком.

— Нехай з Богом спочиває, — сказав, знімаючи очі вгору декан. — Я навіть не догадувався, що покійник так тяжко покутував за свої добрі вчиники й наміри.

— Так, так, отче. У нас нелегко бути добрим, ох не легко! Це тільки здається, що легко бути паном, а вдійсності бути добрим і чесним паном, це завдання дуже важке.

— Як же скінчилося з тими духами? — питав зацікавлений доктор.

— Комічно, але могла вийти ціла трагедія, бо батько дійсно був такий знервований, що робив враження ненормальної людини. Прямо втікав від людей, не хотів з ніким говорити, всіх підозрівав. Цей добрий, лагідний, милосердний чоловік ставав мізантропом. Але знаєте, у нас був генеральний дорадник правний у столиці. Старий і досвідчений адвокат. Людина безумовно чесна й прихильна до нас. До нього звернувся батько. За його порадою і при його правній допомозі батько поділив маєток, половину дістав покійний брат, цебто ключ П..., а другу, з цією палатою, я. Сталося це несподівано, по всіх приписах правним, навіть за свідцтвом лікарських поваг, так, що зрушити цього запису не могла ніяка сила. Мало того. Вірний дорадник приїхав з батьком, ніби то на відпочинок до нас і замість льокаля привіз з собою детектива.

— Як у кримінальнім романі!

— Дійсно, отче декане, мені здавалося, що я не переживаю всього того, а читаю кримінальний роман.

— Ну і що далі? — питав доктор.

— Зроблено дуже просто. Батькова спальня була тоді тут, де ми тепер сидимо...

Присутні переглянулися. На обличчі панни Марії помітне було зворушення.

— Панна Марія не буде нині спати, — сказав усміхаючись доктор. — При дітях про страхи не говориться.

— Пане докторе! Я розгніваюся на вас! — грозила Марія.

— А я вас перепрошу; я це вмію; правда?

— Скажемо, що так.

— Отже? . . . Але не жартуймо. Панна Марія може спати спокійно. Все добре, що добре кінчиться. А сподіваюся, що й оповідання графині буде мати добрий кінець.

— Ви вгадали, докторе, — притакнула графиня і говорила далі. — Було це так. Батько спав тут, — і вона показала рукою на стіну, під якою стояла канапа. — Головою до цього захованого гудзика. Детектив примістився за парпетовими дверми, але так, що ніхто, буквально ніхто в палаті про це не знав. Вночі батько потиснув за гудзик, двері тихенько відчинилися і вони перемінялися ролями, детектив положився на ліжко, а батько пішов за стінку. Цієї ночі все вияснилося, бо детектив не був знервований і спокійно, навіть не світлячи лямпи, при яснім місячнім світлі слідив за страхами. На рано сказав до батька: „Ол райт! маємо їх . . .”

Тут графиня замовкла. Видно було, що це оповідання не приходило їй легко. Все таки розкривала вона родинну тайну, доторкалася рани, яка так довго боліла її дорогого батька і — її. І ніхто не наважувався перебивати тієї мовчанки. Доктор теж мовчки налив лікеру і всі піднесли чарки до уст.

Графиня усміхнулася.

— На погибель страхам! — сказав шепотом доктор.

— Яко ісчезаєт дим да ісчезнут, — додав декан. Навіть графиня випила свою чарку і то скорше, як звичайно, і говорила далі.

— На другу ніч все було знаменито підготовлене. До заговору проти страхів втягнуто також Антоні. Батько вірив йому безумовно, хоч детектив не довіряв нікому. На даний знак Антоні мав замкнути всі двері, що вели з цього крила на коридор так, щоб духи не втекли. І вони дійсно не втекли . . .

Коло півночі, детектив тихенько встав з ліжка і попід стіну, як кіт, всунувся до другого покою. В одній руці мав дзвінок, у другій револьвер. Несподівано, дійсно як дух,

явився він перед духами. Ті хотіли тікати. Але він задзвонив і двері замкнулися на ключ, одні, другі, треті.

„Хто рушиться з місця — стріляю! — крикнїв детектив, спрямовуючи дуло револьвера в напрямі духів.

У відповідь почулося голосне „Єзус Марія!“ — і один з духів повалився на землю. Прибіг батько й Антоні і зімлілого духа віднесли на його ліжко.

— Хто це був? — спитали всі нараз, перебиваючи графиню.

— Хто?... Тутешні... — відповіла вона коротко.

Більше не хотіла казати.

**
*

Немила мовчанка запанувала в голубім сальоні. Щось загадкове й таємне снувалося попід білою стелею, повзло по шовкових обоях, туїлося під фотелями і під кнапою... Духи!

— Ось воно як! — зітхнув доктор. — Жаль покійного графа! Такий, можна сказати, ідеальний чоловік, а чорні духи так нікчемно поводитися з ним. А все із-за маєтку. Хотіли приборати його в свої руки.

— Так, — говорила дрижачим голосом графиня. — Жалували того трохи гроша, що батько роздавав на добродійні цілі. Були злі на нього, що жив не так, як інші великі пани, носився з наміром вернутись до віри й народности предків.

— Нікчемні! — сказала панна Марія і зжахнулася, бо, мабуть, чи не перший раз у житті вжила такого гострого слова.

— Підлі! — повторив доктор.

— *De mortuis nil nisi bene*, — почувся низький, басовий голос декана. Він бачив, що графиню немило вражають слова обурення, що вони їй болять, і тому рад був спрямувати розмову на інші шляхи. Але доктор, чи не зрозумів його наміру, чи може навмисне задавав питання на ту саму тему. Хотів знати, як ті духи страшили графа.

— Дуже просто, — розповідала графиня. — Вони прив'язували шнурки до ніг фотелів і столів. Ті шнурки

пустили попід дивани, аж до другого покою. Декілька шнурків тримало одне, декілька друге в руці. Як батько згасив лампу, починали тягнути за шнурки. Фотелі і столи були на колісцях і їздили.

— А дзеркало?

— З дзеркалом була ще простіша штука. Зрушили так, причепили шнурок і пустили його попід занавісу, а потім попри паркет. Треба було тільки потягнути і дзеркало зсувалося зі стіни, як живе. Так само перевертався столик, на якому була карафка з водою.

— А гуркіт угорі, на другім поверсі?

— Там, як знаєте, є мисливські покої, вистелені шкірами диків і ведмедів. Якраз у тім покої, що був над ліжком батька, лежала серед паркету шкіра дикого вола, груба й суха, як луб. На неї клали джелі, якісь панцирі старосвітські і іншу бутафорію. Можете собі уявити той гармідер, який робила шкіра, коли її один дух тягнув за шнурок до одного покою, а потім другий до другого, і так на переміну. А до того додайте ніч, багато не замешканих покоїв, великий парк кругом палати, сови і пугачі на вежах і таке інше. Все воно впливає на людину, особливо на знервовану, яка бачить, що кругом неї діється щось загадкове, щезають листи, невідомими дорогами вилітають секретні розмови на десятки миль кругом і так далі.

— А чому ж граф відразу не старався здемаскувати духів?

— Як?

— А хоч би примістивши вірніших з офіціалістів у сусідніх покоях, щоб не спати одному.

— Це легко сказати. Але ви знаєте, як ми боїмося скандалів. Батько не хотів робити себе смішним. То одне. А друге — він знав, що це була би вода на млин його ворогів, один доказ більше, що він хорий, що йому ввижаються духи.

— А графиня?

— Нехай з Богом спочиває, — відповіла поправляючи нервово свою сукню, що було знаком її невдоволення.

В голубім сальоні не було годинника. Нараз подзвонило десять, — ніби куранти заграли десь під землею. Це доктор носив старосвітський годинник, який видзвонював години.

— Так пізно? — здивувалася графиня.

— Скоро минув нам вечір, — промовив декан. — Прошу вибачення, що забрав так багато часу.

— Часу нам не бракує, отче, — відповів доктор.

— Але панна Марія по тяжкій недузї, повинна перед десятою йти спати.

— Ваша правда. Вставаймо!

І товариство стало прощатися.

— Так, так, мої панове! — говорила графиня. — Наші палати тільки здалеку такі розкішні і гарні. А коли приглянутися ближче, то не все золото, що блищить... Мабуть і птах почуває себе краще на сухій гільці, ніж у золоченій клітці... Затям це собі, Марійко!

— Я, тіточко, і сама те гадала.

— Але мене, — казала всміхаючись графиня, — мене духи не відстрашать. Я маю досвід, я собі з ними дам раду... Добраніч, отче, до побачення, докторе!

XI.

Графиня збудилася скорше як звичайно.

В спальні було дуже ясно, бо цілу ніч падав сніг. На деревах лежали грубі білі клапті, як би хто вати понакладав на галуззя. Особливо гарно виглядали сосни, смереки, кипариси і туї всякої породи, котрих чимало росло в графським парку.

Яркий, білий сніг і темна зелень чатиння творили пре-гарний контраст, тим кращий, що небо було чисте, синє, як над морем. Брав мороз.

Графиня почувала себе свіжою і сильною, ніби молодою. Мала охоту до праці і — до боротьби. Хотіла поставити на своїм, побідити ворога і тішитися тією побідою — за себе і за батька. Пригадала собі вчорашній вечір і при-году з Герміною.

„Панна Герміна... така солодка і тиха... Ходить, як тінь, говорить, ніби віддихає словами і... підслухує. Кому вірити нині? Підслухує не із звичайної цікавості, бо що такого цікавого може вона почути з наших розмов? Тут є якась система, Герміна служить комусь... Але кому...?”

І графиня, за сніданням, ввесь час думала над тим. Врешті пригадала собі, що як відвідував хору Марійку граф А... братанич покійного батька, цеб-то її первий брат, то виявилось, що він знає Герміну. Служила в його знайомих у столиці, навіть хвалив її, що вірна, пильна й інтелігентна, сирота з доброго дому. Після якоїсь родинної катастрофи стала сестрою милосердя і доглядала хорих в аристократичних родинях.

От що! Братанич покійного батька вважає себе останнім спадкоємцем їх родового імені. Він протуляв свій маєток, оженився з багатою якось йому не поталанило і не без того, щоб він не чекав на спадщину по своїй кузині, цебто по Христині. Можливо що якісь невідомі для неї пляни снуються по його недотепній, але хитрій голові. Можливо, що обсновує її сіткою інтриг, як колись обсновували батька.

Порвати це павутиння, вичистити хату, щоб було ясно і свіжо, щоб не видно було ніде й одної порошинки.

Подзвонила і увійшов Антоні.

— Прошу покликати мені панну Герміну!

Герміна увійшла, як звичайно, без шелесту, як дух і стала покійно біля дверей. Сподівалася немилої розмови, уявляла собі, що почує закиди, може навіть вибух гніву, за те, що сталося вчора і в голові уклала собі, що і як має відповідати.

Тимчасом графиня спокійно, з легкою усмішкою на устах, в котрій можна було рівно добачувати вдоволення як також і глум сказала:

— Панно Герміно! Ви добре і точно, дуже навіть добре, сповнили свій обов'язок. Панна Марія видужала і з нинішнім днем ви вільні, можете своє знання і досвід присвятити комусь другому, хто більше від неї, потребує вашого до-

гляду: Мій касієр виплатить вам гонорар, а тут, прошу, прийміть це від мене, як подарунок.

Графиня подала їй кілька нових дукатів.

Герміна зробила великі очі. Того вона рішучо не сподівалася.

Ніби надумуючись, чи брати, чи ні, прийняла подарунок з рук графині. Хотіла поцілувати її в руку, але почула коротке: „не треба!”

Це ще більше збентежило її.

— Пані графиня гадають може, що я...

— Ні, панно Герміно, я нічого не гадаю, я знаю, що ви своє діло зробили і звільняю вас з нинішнім днем.

— Прошу, пані графині, те, що сталося вчора, то було тільки одне неміле непорозуміння, припадок.

— Що таке?

— А те, що пан доктор, застали мене за парапетовими дверми. Мені причулося, що ясна панночка кличуть мене і я бігла туди, але не сміючи ввійти, надслухувала, чи мене дійсно кличуть, чи лише так мені здавалося.

— Панно Герміно, ви даром виправдуєтеся. У всім, що говорите повно суперечностей. Ви ж знаєте, що при столі обслуговує нас Антоні, це одне, а друге, скажіть будь ласка, хто вам сказав про ті тайні двері, про котрі, крім мене, пана доктора й Антоні, ніхто не знає. Чому ви, коли вам дійсно причулося, що панночка вас кличе, не бігли звичайними дверми і, як це ви зайшли в тайний кабінет?... Не хочете сказати правди? Отже, бачите, пощо дальша розмова... Бувайте здорові, панно Герміно і бажаю вам, щоб ви ніколи не потребували шукати бічних дверей, коли головні стоять перед вами отвором.

Графиня відчинила бюро і взялася переглядати якісь листи.

Нагло Герміна припала до її ніг і залилася сльозами.

— Пані графиня такі добрі, такі добрі, як ангел. Мені жаль відходити з таким гріхом на своїм сумлінні. Я дівчина несна, з доброго дому, але бідна, жертва несподіваної і непередбаченої родинної катастрофи. Прошу не гніватися

на мене, прошу вибачити мені. Я все скажу, я не затаю ані одного слова, щоб тільки не відходити з цього дому, як пес, котрий приблукався і котрого женуть за ворота.

Графиня піднесла її.

— Панно Герміно! Я не бажаю, я навіть не хочу знати хто і чому намовив вас на таке діло. Це його річ. Зло не скриється довго. Я і без вас довідаюся про все, а як ні, то і так обійдеться. Видно, не треба було мені знати. До вас окремого жалю не маю. Діявол навіть Єву до злого вчинку намовив. Це буває. Можете відійти спокійно. Я нікому не скажу, що діялося вчора. Воно останеться як ще одна тайна цієї палати. Але числю, що ви, маючи чесний хліб у руках, не схочете більше зловживати довір'я добрих людей і не станете послухним і сліпим знаряддям у руках чорних духів.

— Цілую руки ясної пані! — сказала крізь сльози Герміна.

— Бувайте здорові і ще раз дякую вам, що так пильно доглядали моєї братаниці. Бувайте здорові!

Герміна, витираючи сльози, вийшла.

**
*

Графиня стала нервово ходити по покою.

Їй жаль було дівчини з доброго, наглим нещастям зруйнованого дому. Може вона дійсно в душі і ненайгірша, може в неї м'яке, вразливе серце, може її граф Адольф обіцяв щось таке, що засліпило її і пхнуло на злу дорогу? Це ж так невинно виглядає — слухати про що говориться в сальонах і підслухане передавати йому. Не даром же й говорять, що стіни вуха мають. О, граф Адольф до всього спосібний!

І Христина, немов живим побачила перед собою того пана, свого стрийного, чи там першого брата, Адольфа. Його й так звали звичайно, граф Адольф. Високий, стрункий, як всі мужчини в їх роді, трохи згорблений і передчасно лисий. Казав, що це від газу, бо забагато по ночах сидів, — над книжками. Сам із себе омівся, бо книжки знав хіба з обкладинок. Трохи загикувався. Сміялися з нього, що представлявся: граф А-а-адольф...

Невеликий маєток, який одідичив по своїм батькові, а її стрію, задовжив до тої міри, що властиво нічого йому й не осталося. Один з посесорів узяв за довги ліси й землю, Адольфові лишилася лиш палата, парк, город і трохи сіножатій, на котрих він пас свою стаднину. Казав, що не має часу бавитися ріллею, бо його місія, це поправляти кінську расу. На ту тему він був мистець у розмовах.

На конях дійсно дещо розумівся, і належав навіть до джокей-клубу. Але це дорога приємність і граф Адольф дурих себе і других тим поправляванням кінської раси, а на ділі жив з дня на день і снував якісь пляни, про які ніхто не знав. Коли з ним було круто, і коли сидження, мов пустельник у великім а пустім замку наскучило, а виїхати за границю, або хоч би до столиці не було за що, тоді — відвідував родину.

Це був його одинокий, геніяльний винахід.

Відбувалося воно так. Який тиждень перед виїздом кликав свого одинокого льокає і сповіщав, що „виїжджаємо в довшу подорож”. Казав, щоб повіз був в порядку, щоб коні добре виглядали, щоб упряж на них світилася і щоб гардероба не мала ніяких хиб.

Старий візник Пилип мив повіз, малював, лякував, зашивав подушки, мастив тівшорки, чорнив коням копита, лускав з батога, а льокає тріпав, чистив, зашивав і прасував графські одяги і по довгих, надзвичайних зусиллях граф вибирався в дорогу.

В ногах сидів гордий і самовпевнений пудель пана графа, Сатурн, котрий вмів танцювати польку, брав їжу тільки з лівої руки і читав газету, цебто ставав на задніх лапах, у передні брав часопис і — вив.

Сатурн був дійсно симпатичний собака і його мабуть радніше вітали від його пана, особливо діти, бо з дітьми Сатурн умі вособливо чемно й гарно поводитися, дуже їх любив.

Адольф приїздив до котрогось із свояків, розтаборювався, проживав тиждень-два, це залежало від того, як його гостили, а потім нагло давав приказ своїй „службі” збира-

тися і їхати далі, кажучи, що й так він дуже засидівся і що кличуть його важні діла, які не „терплять проволоки”. Заки об'їхав свояків, минуло два-три місяці. Бувало й так, що з об'їздки не вертався голіруч. Грав дуже добре віста, бриджа, преферанса, макао, словом усі гри, які існували в світі, а що грав уважно, так звичайно вставав від стола не без успіху, особливо від дамського лябета з „чаруючими кузинками”.

При грі вмів жартувати, смішити товариство і в деяких домах, його дісно радо вітали, а ще в пізну осінь, коли нема що довгими вечорами робити.

В інших дворах, де економія не дуже то процвітала, гостили дорогого свояка чим хата багата і надскакували коло нього, бо боялися, щоб не сказав якого зайвого слова на тему руїни й упадку, парцеляції, ліцитації і подібних немилих слів.

Такі об'їздки називав граф Адольф підтримуванням родинних зв'язків і традицій, котрим, на його гадку, демократія і буржуазія починає не на жарти грозити.

Це були вороги, з котрими він вважав своїм обов'язком боротися, не зважаючи на втрату дорогого часу і своїх, власних, особистих інтересів.

„Кожний чоловік, казав граф Адольф, має якесь призначення на світі. Моє призначення боронити від упадку не тільки наш славний рід, але взагалі аристократію. Суспільство без аристократії дичіє, зводиться на ніщо і коли так далі піде, як тепер діється, то перед людством відчиняються дуже сумні горизонти.”

І граф Адольф боровся як Дон Кіхот з вітряками.

До Паньковець граф Адольф заглянув недавно, як довідався про недугу Марійки, але був тільки годинку, так сказати, офіційально. На довшу гостину не приїжджав уже два роки.

Невже ж він махнув рукою на своє родове гніздо? Невже ж він на кузинку Христину дивився як на душу, котра зійшла з правої дороги і котрої вже не навернеш?

Ні. Христина була впевнена, що граф Адольф снує якісь

пляни, з котрими скривається, поки не буде мати всіх потрібних ниток у своїх руках. Тоді й явиться... Побачимо...

**

Цей момент не був бажаний для неї. Не можна сказати, щоб ненавиділа свого першого брата, самотнього свояка по батькові мужеського роду. Декілька днів могла радо провести в його товаристві. Все таки перший брат, все таки нагадував не одне з недавнього минулого. До того приїздив звичайно з повною торбою всяких новин, яких вона не знала, бо відчужилася від своїх. Цікаво почути, як живуть люди. Але довгий побут під одним дахом з тим оборонцем родинних традицій, з тим „лицарем чистоти вищої раси” надокучав їй. До якоїсь міри нагадував про звиродніння: нудьгою і смутком віяло від нього! — Скучні люди нагадують опілля восени, коли збіжжя звезене, нове ще не зійшло і тільки ворони над нивами літають і каркають.

В Христини є теж маєток на такім опіллі і вона навіть не заглядає туди. Бідні люди, котрі там живуть, без ліса, без ріки, не знаючи, що таке краса природи, що білий цвіт садів весною, і що осінні шуми дерев...

Але чому вона так довго про цього Адольфа думає? Невже ж ті думки накликала Герміна?

Христина вірила в якийсь бездротовий телеграф між людськими душами, у вплив людини на людину, навіть на дуже велике віддалення. Може Адольф якраз тепер думає про Паньківці, про неї і про Марійку, може збирається їхати до них, а може вже й їде?

Побачимо...

**

— Чи можна? — спитала нараз панна Марія, заглядаючи крізь відхилені двері.

— Розуміється! — відповіла графиня, врадувана, що замість Герміни і замість думок про Адольфа побачила веселе, добре, щире личко своєї братаниці.

Марійка привіталася з нею.

— Тіточка нині так рано при праці, а я спала і спала, сама не знаю, звідки стільки сну в мене береться.

— Приходиш до здоров'я і маєш чисту совість.

— Перше так, а друге ні!

— Невже ж? Що ти кажеш, дитино!

Марійка прилякла коло тітки, поклати голову на її коліна, що вона так радо робила, і притулюючи її білу руку до свого рум'яного личка, говорила своїм співучим голосом:

— Так, дорога тіточко, так, твоя Марійка не має чистої совісти, ой не має! У неї є оди великий гріх.

— Так висповідайся з нього передо мною.

— Не можу.

— От як! Я гадала, що ти жадних тайн перед своєю тіткою не маєш, а виходить, не те.

— І те і не те, тітусю, — казала дивлячись їй в очі. — Я маю один гріх, з котрим звірюся тобі, але не нині. Як тебе люблю, — не нині. Може за тиждень, а може, за місяць, — не знаю. Добре?

— Ой ти, ти, пестійко моя — відповіла графиня, гладячи її по голівці. — Нехай буде, що годжуся, бо знаю, що моя Марійка нічого злого не зробить.

— Я не знаю, чи воно було дуже зле, чи тільки трохи, може не зле, а лиш „не коректне”, але я це мусіла зробити. Мусіла, моя добра, моя дорога тітусю... А чому ти нині відправила Герміну? — спитала нараз, переходячи на іншу тему.

Графиня всміхнулася.

— Яка ти часом дитина, Марійко! А тобі вже час споживати, ти ж панна.

— Ні, я твоя Марійка.

— Ну, говори з тобою! Я не знаю, коли ти питаєшся поважно, а коли щебечеш, як дівчинка.

— Я цілком поважно питаюся тебе, тітко, чому ти відправляєш Герміну? Вона прийшла до мене заплакана і мені жаль було тієї тихої дівчини. Вона так пильно доглядала мене в моїй хворобі.

— Це був її обов'язок, і цей обов'язок вона добре сповнила. Але підслухувати під дверима, та ще під тайними, про які крім мене, доктора й Антоні ніхто в палаті навіть не

знав, це вже пильність посунена поза границі приличности.

— І ти її тому відправила, тітко?

— Так тому, бо я хочу виполошити всі страхи і всі тіні, що снувалися по нашій мешканню, хочу, щоб тут було ясно, світло й чисто. Нічого загадочного, непевного, нещирого! Хочу, щоб я мала погідний вечір життя. У тебе, дитино, щойно ранок, а в мене йде під вечір. Під вечір, — повторила зітхаючи графиня.

Марійка і собі споважніла. Поцілувала тітку в руку і сіла біля неї.

— А все ж таки мені її жаль, тієї Герміни.

— Чому, дитино? Ми їй кривди не зробили. Вона дістала свою платню, я їй дала кілька дукатів у подарунок, а ти від себе додай на спомин ще й оцей медальйон.

Графиня зняла з шиї золотий медальйон з Матір-Божою і подала панні Марії.

— Скажи їй, най у кожній хвилині життя, коли не буде знати, чи зважитися на якесь діло, чи ні, гляне на нього; він їй добре порадить.

— Дякую тобі, тітусю... А все ж таки жаль; я привикла до Герміни. Буде мені когось бракувати, хоч вона дуже маломовна і дуже обережна в словах.

— Невже ж ти так скоро привикаєш до людей?

— Скоро, тітусю.

— То не добре. Я також мала таку вдачу і знаю, що воно не добре і не практично. Ніби тонкими нитками зв'язуєш себе з оточенням і коли треба ті нитки рвати, так воно болить. Дивися, я вже не молоденька, може мене не стати...

Марійка припала устами до уст графині:

— Не говори того, тітусю, не говори. Я не чула, що ти сказала, я не хочу чути, — забула.

— Доктор теж не нинішний, — говорила далі графиня, але Марійка знов не дала їй прийти до слова.

— Хмелинський може дістати краще місце...

Марійка зірвалася нараз, поправила суконку і спустивши очі додолу, сказала:

— Па, тітусю! Я йду, щоб попрощатися з Герміною і дати їй цей дарунок, бо вона від'їжджає.

І вибігла.

**

Графиня подивилася за нею, покивала головою і промовила:

— Ось воно що! Ось який гріх. Догадуюся, дитино...

ЧАСТИНА ДРУГА

I.

Хмелинського до господарства не пускали.

Доктор стояв на тім, що йому дуже треба на себе вважати. Таке запалення легенів, яке він перебув, вимагає довшого відпочинку; треба перше скріпити організм, а тоді можна буде забратися до праці.

Але молодий хлопець не хотів сидіти на ласкавім хлібі і він із здвоеною енергією викінчував вдома свої пляни.

Звичайно коло полудня приходив на нараду до графині. Приносив рисунки і рахунки, показував їх і пояснював, впроваджував графиню у свої наміри.

Це вдавалося йому доволі легко, бо графиня мала деяке теоретичне знання з книжок і з економічних журналів.

По смерті батька одідичила трохи занедбаний маєток, бо останніх кілька літ його життя минуло серед несприятливих родинних відносин. Виїзд графині, майже цілковитий розрив між графом і нею, непорозуміння з рештою родини і вороже відношення сусідів, все те забирало йому багато часу, підтинала сили і знеохочувало до праці.

Графиня Христина присвятила декілька літ життя, щоб Паньківці поставити на ноги. І це їй вдалося. Нового ввела мало, бо кожна новість, це до якоїсь міри гра в непевне, а вона такої гри не любила, але занедбане понаправляла, всілякі довги і зобов'язання посплачувала, навіть деяку готівку придбала і тепер радо слухала нових гадок і цікавих плянів свого молодого, симпатичного агронома.

— На мій погляд, — говорив він, — земельне питання великої і дрібної посілости тісно зв'язане з собою. Коли ми будемо дбати виключно про нашу посілість, а селянською не будемо турбуватися, тоді ще більше загостриться відношення між селом і двором, а того пані графиня, мабуть, собі не бажають.

— Навпаки. Я хочу, щоб це відношення поправилось, якнайскорше і якнайбільше.

— Може воно статися тільки в той спосіб, що двір покладе більшу вагу на промисел, а дещо землі відступить селянам, котрі дійсно мають її замало. Щоб пані графиня не знати яке добро їм робили, то такий селянин, що має вузьку нивку, все таки з жалем і з почуттям кривди буде дивитися на великі двірські лани.

— Це сумно, — запримітила графиня.

— Сумно, але не конечно.

— Як ви це гадаєте зробити? Я цікава, говоріть, прошу.

— Я покищо тільки в загальних нарисах можу нині подати мій плян, подробиці треба випрацювати окремо, а переведення не буде таке легке, як воно здається, — це мушу заздалегідь сказати.

— Слухаю вас.

— Коли ми пустимо в рух фабрику й перестроїмо млини, то нам буде стільки роботи в тих великих підприємствах, що орати й засівати невеликі розмірно парцелі, відірвані від інших ланів, було б непорадно. Машинами на таких дрібних та ще нерівних шматках землі годі працювати, доїзд далекий і невивідний, догляд важкий. Тому краще позбутися їх у користь селян.

— Як то позбутися? Подарувати? — спитала графиня, а в її голосі пробивалося деяке розчарування. Видно щось цікавішого сподівалося почути.

— Дарувати не можна, бо це дало б почин до всяких непорозумінь. Годі всіх заспокоїти, а в нас нема селянина, котрий вдоволений тією землею, що має. Селянин родиться з апетитом на землю. Як учений ціле життя збирає книжки і збільшує свою бібліотеку, так селянин безперестанно прагне землі. В Паньківцях є коло 3 тисячі моргів орного поля, в тім яких 400 моргів таких парцель, про які я говорив пані графині. Коли ми ті 400 моргів розділемо поміж мало-земельних, так це на якийсь час заспокоїть їх земельний голод і витворить прихильний настрій до двора, а нам того прихильного настрою треба, коли ми хочемо успішно перевести в діло наші великі пляни.

— Добре. Але як же ви гадаєте поділити ті 400 моргів поміж тих, як ви кажете, малоземельних?

— Увійдемо в порозуміння з якимсь банком, який заплатить нам за ту землю, а селяни будуть сплачувати.

— Проценти, всякі оплати і т. д. а до того недовірчивість до банків, якою визначається наш селянин, — не забувайте про те.

— Це вже наша річ справу так поставити, щоб селянин дістав землю дешево і не потерпів втрати. Тут я пораджуся якогось спеціаліста. Головна річ зрозуміти, що він дійсно потребує землі, бо годі дивитися як здоровий селянський елемент стає пролетаріяттом, або втікає за море, а велика посілість остається байдужою до цієї трагедії.

— Ваша правда. Це дійсно ненормально і несправедливо. Нераз, коли я дивилася з вежі на наші просторні лани і сільські вузькі нивки, то почувала страх. Дробляться ті ниви, як би хто рушники на двоє-троє різав, а лан стоїть собі байдуже. На хлопській ниві нема де плуг завернути, нема як обернути кіньми, а лан такий широкий-широкий!... Добре, подумаю над тим, а ви думайте, як би цю парцеляцію перевести, щоб не мати небажаних клопотів.

— Добре, ласкава пані графине. Я ще хотів згадати і про те, що в нас замало вважають на штучні гноєння. Я гадаю спроваджувати їх у більшій кількості і продавати також селянам. Через те піднесеться видатність їхньої землі. І на насіння мусимо більше ніж досі уважати. Збіжжя зводиться. Будемо вимінювати селянам їх зерно на наше, розуміється виключно на посів, а для себе будемо підбирати нові роди, котрі покажуться для нас найвідповіднішими по переведеній спробі на наших досвідних полях.

— На це я пишуся без застережень, але на нині досить тих плянів, — сказала графиня, — у мене вже голова болить. Добре, що доктор приїхав, а то ви перестроїли б нині цілі Паньківці на новий лад. Будемо поміркованими навіть у добрих намірах, щоб задалеко не зайти...

**
*

— Вітаємо вас, пане докторе! — сказала графиня підходячи на зустріч гостеві. — Як же там? Зимно?

— Ох, мороз, „кавалерський мороз”, ласкава пані. Але це здорово, свіжо. Жаль, що пан Хмелинський інвалід, а то ми поїхали б у ліс, на лови. Самому не хочеться, — говорив доктор затираючи руки. — Не далеко їхав, а таки перемерз.

— Може щось теплого перекусимо, — відповіла графиня, запрошуючи обох панів до їдальні.

— Як маю правду сказати, — відповів доктор, — то вип'ю радо гарячого більйону. Взимі хочеться їсти. Нагадується, знаєте, той місіонар, що поки відбулася місія, випив цілу бочівочку коньяку, який він називав „цепліком”.

— Не чула я про нього.

— Так я вам розкажу, пані. Ото, як була в нашім повітовім місті місія, то парох спровадив собі якогось монаха-проповідника. Той розуміється замешкав на приходстві, в окремім покоїку, в якому за шафою стояла барилочка свіжо спровадженого коньяку. Проповідник говорив добрі проповіді, а вернувшись з костела, жалувався на зимно і казав, що він старий і що йому треба якогось „цепліку”, бо має зимну кров. Парох розуміється на речі і не жалував вина та інших теплих напйтків. Скінчилася місія і проповідник поїхав. Парох дивиться, а бочівочка порожня. Старенький видудлив і цей „цеплік”, щоб розігріти свою зимну кров. Але я, ласкава графиня, вдовольняюся гарячим більйоном.

— Якось воно буде, — відповіла графиня, переходячи до їдальні.

Тут, як звичайно, сиділи в чвірку. Панна Марійка скоро повертала до здоров'я і виглядала гарно і свіжо. Доктор любувався її виглядом і казав, що коли був би двадцять літ молодший, то залюбився б у ній.

— А невже ж у ваших літах не люблять нікого? — питалася панна Марія.

Доктор усміхнувся.

— Дивно, як така молоденька головка може придумати таке тяжке питання.

— Добре вам так, пане докторе, — завважила графиня,

— не викликайте вовка з лісу. Ви любите жартувати з других, потерпíte же тепер самі. Коли б ви знали, що я собі тепер про вас гадаю...

— Що, пані?

— Приходить мені на гадку пословиця „голодній кумі хліб на умі.

Всі розсміялися, бо доктор ніяк не виглядав на такого, що почуває любовний голод.

— Краще говорім про лови, а любов лишім молодим, бо це їх діло, — відповів по хвилині доктор. — Треба нам колись у чвірку вибратися на лови. Тоді дуже добре пізнати характер чоловіка: ніде він не виявляється так, як при картах і на ловах.

— Дійсно?

— Дійсно, пані. Цікаво слідити як чоловік міняється, коли бере карти в руки, розуміється при газардових грах. Спокійний, зрівноважений, лагідний, робиться нервовим, палким, жадібним.

— А на ловах?

— На ловах виходить на верх первісний інстинкт — убивати. З яким завзяттям наступає мисливий на життя бідного зайця, найтрусливішого і найбільш безборонного з усіх звірят.

— А ви, пане докторе, любите лови? — спитала нараз Марійка.

— Саме вбивання звірят — ні. Я лікар, я привик підтримувати життя, а не вбивати, але люблю цілу ту декорацію, серед якої відбуваються лови. Товариство, ліс, звуки рогів, навіть гук стрілів. Це до якоїсь міри нагадує війну.

— А невже ж ви любите війну? — спитали обі пані нараз.

— Борони мене, Боже! Але вважаю її потрібною і конечною.

— Як то?

— А так, ласкаві пані, що це один із найпростіших, хоч і дуже гострих ліків на розніжування людини, війна для людей, як буря для природи. До того не забуваймо, що

поки всі народи не здобудуть собі належних прав, війна являється остаточним способом, щоб вони собі могли ці права здобути. Тому ми не можемо бути пацифістами. Повинні ними бути ті, що мають рішаче слово в політиці.

— А культура, пане докторе? — спитала графиня.

— Ми тому поняттю надаємо забагато ваги. Гадаємо, що культура перетворює природу людини. Я не дивлюся так рожево на ту справу. Культура, це ті здобутки, якими збагачується людство в боротьбі з природою: хемія, фізика, медицина і так далі. Невже ж анатом, який крає труп, ушляхетнює свою власну душу? Він про це і не гадає. У нього перед очима є своя ціль, побідити природу, видерти від неї якусь тайну, скріпити своє становище серед неї, — та й тільки. Ушляхетнювати людство повинна цивілізація, цеб то все те, до чого доходять люди, як горожани, живучи в родинах, громадах і державах, отже закони, адміністрація, парламенти, політика і т. д. Між тим щоденний досвід повчає нас, що цивілізація зробила дуже малий поступ. На її сторожі все ще стоїть військо, поліція, жандармерія, суди, уряди, в'язниці, словом цілий цей велетенський апарат, який людину робить „цивілізованою”. І якби цей апарат нараз став, я не знаю, як та цивілізація виглядала б, я про те навіть думати боюся.

— А може ви зачорно дивитесь, пане докторе, — сказала графиня. — Пригадайте собі, що колись була інквізиція, тортури, що колись на війні брали закладників.

— Ах, пані, я не маю певности, чи й нині не вимушують зізнань способами не гіршими від колишніх тортур, тільки не роблять цього прилюдно, а потайки; що ж до закладників, то я майже певний, що на випадок якоїсь нової великої війни пригадають собі той давній звичай і будуть його примінювати, хоч який він гидкий і незгідний з поступом людства. Така та наша цивілізація, мої пані! Людина змінилась тільки на зверх, а в середині, у своїй вдачі вона залишилася, як була колись давно, може сто тисяч літ тому, або й більше. Тільки різниця, що нинішня цивілізація стріляє з манліхерів, а колишня з луків, але нині, так само,

як колись людина вважає можливим кинутися на свого ближнього, побити, або забити його, вона спокійно за-сипляє, читаючи роман при електричній лампі, хоч знає, що тисячі таких самих, як він, в'ються з голоду, або страдають у в'язницях, як у менажеріях звірі. Я бачив війну; здобував Сараєво і знаю, що значить наша цивілізація. Культура робить велетенські поступи, а цивілізація тупцює на тім самім місці, як кінь у кираті.

— Так тяжко бути щасливим, — сказала з жалем графиня голосом, у якому чути було тривогу.

— Ми вже раз торкалися цього питання. Не будемо його повторювати. Пригадаю тільки, що колись сказав Шевченко. „Найвища краса це обличчя людини, осяяне щастям”. (Цитую недокладно). Змагаймося до здійснення того ідеалу все і по змозі наших сил.

— Так тяжко бути щасливим, — сказала з жалем графиня. Наші слуги, наші селяни, дивляться, як ми їдемо гарними повозами, в гарних убраннях, мешкаємо в гарних палатах і гадають, що ми щасливі. А нам так далеко до щастя.

— Тому, бо ми забуваємо, що є на світі нещасливіші від нас. Чоловік не вбив у собі первісного інстинкту — горнути все для себе і тому він вічно нещасливий. Поведіть ви дитину до skleпу з забавками і скажіть: „вибирай собі, що хочеш, я тобі куплю!” — і вона забере цілий sklep і ще їй буде мало. А дотепна нянька скрутить тій самій дитині ляльку із шматок, приговорить і вона тією лялькою буде радніше бавитися ніж усіми найдорожчими забавками.

— Дивне сотворіння ця людина, — відізвалася панна Марія. — Знаєте, пане докторе, ваш приклад з тією дитиною переконує мене. Мені також часом здається, що я почувала б себе щасливішою в сірій сукенці і в білій кімнатці, і...

— І з якимсь любим вам чоловіком, — докінчив доктор. Панна Марія спаленіла.

— Ви, пане докторе, говорите зо мною, як з дитиною.

— Ні, — поправила графиня, — доктор, про щоб не балакав, то все на любов зйде, бо: „голодній кумі, хліб на умі”.

— Пані хочуть зробити з мене якогось еротомана, а між тим, я тільки ширий чоловік, бо між вами не потребує вдавати іншого, як я є. Дивлюся на молоду дівчину і приходиться мені любов на гадку, — це дуже просто. Тож не гнівайтесь на мене, пані. Я ваш висказ про сіру сукенку і білу кімнатку і про любого чоловіка...

— Пане докторе, я цього останнього не сказала, — бо-
'ронилася Марійка.

— Але ви хотіли сказати, тільки непотрібно соромилися. Ну, будьте щирі і скажіть: так, чи ні?

Речення не докінчено.

Панна Марія облилася рум'янцем і мовчала. Хмелинський пильно дивився у вікно.

— Що ви там такого цікавого побачили, пане Хмелинський? — звернувся до нього доктор.

Хмелинський також не знав, що відповісти. Мовчав.

— От бачите, що з нас зробила наша цивілізація! — промовив доктор і розсміявся голосно і щиро.

Графиня також мимохіть засміялася; але вона зараз споважніла і звернулася до доктора, ніби з докором.

— Ой, докторе, які ви непоправні.

Докторові зробилося жаль панни Марії; все таки він надто сміливо хотів увійти в тайни її серця.

— Лікарі не надаються до товариських розмов, — почав по хвилині, — лікар привик дивитися на людей, як на хорих і аналізувати їх, а що хорі, простіть за слово, звичайно брешуть, особливо психічно і нервово хорі, так він має особливе вдоволення приловлювати їх на недомовлених словах і на затаєних гадках. Але я обіцяю поправу, ласкава пані, говорім далі, бо вечір довгий і так не маємо що кращого робити. На чім ми стали? Ага: я сказав, що ми для того чуємо себе нещасливими, що не бачимо бідніших від себе. А їх так багато на світі! Коли б ми у нищенню людської біди чували хоч таке вдоволення, як, наприклад, у винищуванні звірини в лісі, то і нам може не було б так скучно жити і не було б так багато нужди на світі.

— Гадаєте, що стане нас на те, щоб знищити ту нужду?
— спитала графиня.

— Я того не гадаю, бо знаю історію і розуміюся дещо на статистиці. Але це нас не звільняє від обов'язку боротися з бідою. Біда перемагає в міру того, як ми уступаємо в поля бою. Подумайте, пані! Літ тому п'ятдесят скільки більше доброго міг зробити дідич у своїм селі, ніж нині. Населення було куди менше, менші податки, менші вимоги життєві. А що він робив? Працював селянином, тримав його здалека від просвіти, хотів якнайбільше загарбати для себе. Мудрий дідич міг би сповнити велике культурне діло, але де тих мудрих взяти?

— Чи не загналися ви задалеко, пане докторе? — перебила йому графиня, яка ті закиди приймала також на рахунок своїх предків і тому вони її все таки немило вражали. — Були і поміж дідичами тямущі люди. Закладали городи, будували кріпості, боронили край від татар. Годі на всіх каменем кидати.

— Це колись. Колись були в нас Ходкевичі, Острожські, Могили і ще деякі, хоч не дуже численні, заслужені роди, але загал, що зробив загал великих власників за останніх 50 літ. Обороняв свого стану посідання й обороняє його до нині, хоч бачить, що це фізична неможливість вдержати за собою багато землі тоді, як селянин не має на чім працювати.

— Що ж тоді робити, порадьте нам?

— Шукати якоїсь другої розв'язки. Розвивати промисел; сягати вглиб і вверх, у третій вимір, коли можна висловити графічно свою думку. — І він став руками пояснювати свій вислів. Ціле товариство нахилилося над столом й уважно слідило за його рухами.

Хмелинський почув перший раз близько, дуже близько голову панни Марії біля своєї. Він дав би був не знати що, щоб демонстрації доктора тривали якнайдовше. Але доктор глянув нараз в цікаві очі свого оточення і спитав: — ну, що ж ви на це, ласкаве панство?

— Ми якраз хочемо в себе зробити цей перехід від дво-

до тривимірного господарства, — відповіла графиня. — Правда, пане Хмелинський?

— Так, прошу пані графині! — відповів Хмелинський скоро і різко, як учень, якого професор приловив на неввазі, бо думками він буяв в іншому світі.

— Будуємо фабрику порцеляни, перестроюємо млини, збільшуємо силу нашої річки, парцелюємо, і так далі і так далі. Чого то ми не гадаємо робити. Правда, пане Хмелинський?

— Так, прошу пані графині! — відповів запитаний тим самим тоном.

— Ха-ха-ха! — засміялася графиня. — Як ви офіційно відповідаєте нині, пане Хмелинський!

— Пан Хмелинський щось цікаве побачив у вікні, — додав із усмішкою доктор. — Лишім його в спокою. Він пустив свої думки на відпустку, а ми хочемо щоб він їх нараз покликав до служби. Правда, пане Хмелинський?

— Так, пане докторе! — відповів молодий чоловік все тим самим тоном, бо на інший ніяк не міг покласти.

Тепер уже й панна Марія не могла не розсміятися і в малій їдальні почався концерт сміхового квартету.

— Бодай же вас, пане Хмелинський, — сказав доктор поклепуючи його по плечах, — я вже давно не сміявся так щиро і сердечно! — а потиху, щоб пані не почули, додав: — Правда, чого ті жінки не роблять з нами, бідними хлопцями? Прямо з ума нас зводять.

Хмелинський замість відповіді покритися перший раз від часів своєї недуги свіжим, гарячим рум'янцем.

**

Доктор був у знаменитім настрої. Забувся до тої міри, що ходив по покою з заложеними за спину руками, як у себе в хаті.

— Коли б я вмів, то співав би, слово даю! Зле, як чоловік не співучий... Знаєте що? — сказав стаючи нараз серед покою, — зробим собі концерт! Я буду імпресарію. Виступає пан Хмелинський, панна Марія акомпаніює.

Хмелинський хотів відпрошуватися, але доктор не до-

пустив його до слова. Подзвонив і казав Антонові принести віолончелю.

— Я досить наслухався як вам у грудях грало, а тепер хочу послухати трохи кращої музики. Граємо, мої молоді панство. Прошу за мною!

І всі четверо перейшли до покою, в якому стояв фортеп'ян

Доктор відчинив віко: „Безендорфер”. Стара, але добра фірма. Засвітив свічки, хотів присунути крісла.

— Це вже до нас належить, — сказала Марійка, підбігаючи до фортеп'яну.

— До нас? Ага: цебто до вас і до пана Хмелинського? — підхопив доктор.

— До тих, що грають, — поправилася Марійка.

— Розумію, до тих, що грають — комедію, нехай буде і так. А тоді і програма також до вас належить. Ми з графинею будемо слухачами. Публіка. *Odi profanum vulgus...* Сміло і без притомности! Люблю такий дует.

— Та перестаньте вже раз, докторе, а то ви їм не даєте попасти в гарний настрій, — говорила графиня.

Доктор сів, зробив поважну міну і показуючи пальцем на уста говорив:

— Я вже більше не буду!

Нот був великий вибір, ціла спора шафка. Добули дуети, віолончеля й фортеп'ян.

— Що граємо? — спитала Марійка.

— Що ви хочете, пані, — відповів Хмелинський.

— Знаєте що? Шукайте ви, а я вже знаю що, я вже загадала собі. Ану, чи попадете?

Хмелинський глянув у її веселі очі, довго, довго, а потім скоро, дуже скоро став перекидати зшитки.

— Оце! — сказав нараз, показуючи Марійці Чайковського баркаролю.

— Ви вгадали, — відповіла врадувана Марійка. — Дивно, правда? кажіть, як ви це зробили?

— Я хотів відгадати ваше бажання і — відгадав.

— Ні, ні, не кажіть так, пане Хмелинський! Я не хочу,

щоб ви вгадували мої бажання і гадки. Не хочу! Це найстрашніша річ не бути власником навіть своїх гадок.

— Що ви там так довго прибираєтеся? — спитала графиня.

— Публіка зачне „шурати ногами” — докинув доктор.

— Ми вже починаємо, — заспокоїла їх Марійка.

— Пане Хмелинський, уважайте!

І вони на диво собі і слухачам відіграли цілу баркаролю не спиняючися ніде, майже без похибок, хоч обое були збентежені і зворушені до глибини душі.

— Браво, браво! — хвалив їх, плескаючи в долоні, доктор.

— Що панна Марійка дуже добре акомпаніює, це я знаю з власного досвіду, але що ви, пане Хмелинський такий добрий челіст, того я не сподівався. Заграйте ще!

І вони грали Шумана і Гріга чимраз краще і чимраз певніше, ніби здавна у двійку грають.

— Коли б хто не знав, то сказав би, що ви дуже добре зіграні, мої молоді панство, — хвалив доктор. — Це дивно. Бо в музиці, як і в житті, не легка річ достроїтися. Бувають і добрі музиканти, а не йде. Не розуміють себе. Кожне інакше інтерпретує твір, — правда графине? А вони відразу зрозуміли себе.

Марійка вдарила кілька акордів, Хмелинський строїв свій інструмент.

Обое мовчали.

— Заграйте мені, — просив доктор, — знаєте що?

— Мазурку з „Онегіна”, — відповіла Марійка.

— Так, так, заграйте, дуже вас прошу. Це мій улюблений твір. Не знаю, чому, але він мені дуже подобається. Той мотив переслідував мене цілими роками. Я його чув і в шумі морських хвиль і в реві гармат під Сараєвом... — а звертаючися до графині додав по тиху: — Ви колись грали тую мазурку.

— Так, я колись любила її грати, — відповіла графиня.

Молоді почали грати дійсно прегарну мазурку з „Євгенія Онегіна”.

**
*

Не довели до кінця, коли у дверях появився Антоні з тацюю, на якій був візитовий білет. На пальцях підійшов до графині і подав. Графиня взяла, прочитала і піднесла брови вгору. Її обличчя набрало того дивного виразу клопотливої несподіванки, що дуже рідко коли являвся у неї.

Півшепотом сказала до Антоні.

— Покої, як звичайно, а потім просіть до нас.

Молоді скінчили. Доктор зітхнув.

— Гарно. Дуже гарно. Дякую вам, мої панство... Хто такий прийшов чи приїхав, коли вільно знати? — спитав графиню.

Замість відповіді подала йому візитову картку з графською короною в лівому ріжку, вгорі.

„Граф Адольф” — прочитав доктор і похитав значучо головою.

— Як гадаєте, пані. Чи не краще мені було б попросити вас і не мішати в побаченню з кузином?

— Ні, докторе. Це не добре. Адольф певно вже знає від Антоні, що ви тут. Як поїдете, то погадає собі, що втікли перед ним. Лишіться.

— Добре, — відповів доктор.

— Хто такий, тіточко? Дядько Адольф? — питала Марійка, повертаючись разом із крученим табуретом від фортеп'яна.

— Дядько Адольф. Але ви дальше грайте, прошу!

**

Так їх і застав граф Адольф. Був у чорному „героку”, в високім по самі вуха комірці, з краваткою наймоднішою в світі, в котрій світився великий, брильєнтами висаджений монограм.

— Я перервав концерт, — сказав усміхаючись і показуючи в золото оправлені кутні зуби у правій щоці. — Прошу вибачення. Ручку цілую, дорогій кузині, — ... Як здоровля Марійки?... Вітаю пана доктора... Граф А-а-адольф — кінчив сцену привітання, подаючи два пальці Хмелинському.

Хмелинський назвав своє ім'я.

— Ви з якої лінії Хмелинських? — питає граф, вкладаючи монокль, при чім ліва брова підлізла йому вгору, ніби й собі питалася, з якої лінії Хмелинський?

— Мій батько був священиком у Бистроводах.

— А, так, священиком. Дуже мені приємно, — і нараз повернувся як веретено, при чім поли його героку розвіялися, ніби спідниця.

— Дорога кузина не гнівається, що під ніч напав на замок; як пугач улетів до її теплового гнізда. А тут дійсно так якимось привітливо, тепло. — Говорячи це, цілував руку графині з видимою насолодою.

Графиня покищо спромоглася тільки на звичайне:

— Сідай, дорогий кузине.

І кузин сів.

Виняв монокль, витер хусточкою і, приглядаючись до нього, шукав теми до дальшої розмови.

— Пан доктор недавно з заграниці?

— Так, недавно...

— Що ж там нового?

— *Nihil novi sub soli.*

Розмова не клеїлася. Гість був п'ятим колесом у возі. Всі це чули. Він, мабуть, теж.

— А я, бачите, нікуди цього року не їздив. Засидівся як справжній гречкосій. Маю багато діла.

— Невже ж? — спитав ніби здивовано доктор.

— Тобто не свого, а родинного і, так би мовити, загального. *Caveant consules* і т. д.

Засміявся сухим сміхом.

Сміх не був заразливий, на його хотілося відповісти хіба одним тільки позіханням.

Граф Адольф пригадав собі музику і вчепився її, як останньої дошки рятунку.

— Чому ж ви, панство, не граєте? — звернувся до Марійки, — я „пасіями” люблю музику, пропадаю за нею.

— А самі, пан граф, грають? — цікавився доктор.

— Ще й як! На фортеп'яні.

— Наприклад, що?

— Найрадше, так знаєте над раном, перед виїздом, як уже коні готові — фербля...

І знов той самий незаразливий сміх. Граф Адольф сміявся, аж монокль вилетів йому з ока на диван. Він хотів шукати, але графиня подзвонила й увійшов покойовий, що скоро віднайшов згубу.

Граф Адольф взяв окло з рук хлопця. Не сказав ні слова, тільки зміряв його від ніг до голови і скло витер хусточкою з лівої, нагрудної кишені.

Хлопець назадгудзь подавався до дверей.

— Все той самий? — спитався графині.

— Так. Я не люблю міняти прислуги.

— Я також.

Розмова рішучо не клеїлася.

Всі це бачили і були безраді. Мабуть скорше розв'язали б якесь трудне арифметичне завдання, ніж котре з них поставило б цієї хвили цікаве питання.

Графиня боялася одного, а саме — щоб хто не виявив охоти позіхнути. Та на ту гадку уста її почали розхилятися нервово. Скоренько притулила до них хустку і почала кашляти.

— Перестуда. Треба більше вважати на своє цінне здоров'я, — наставляв її граф Адольф...

Ні, розмова рішучо таки не клеїлася.

На щастя на порозі з'явився Антоні у фракку і в червоній краватці і старим звичаєм промовив коротко й різко:

— Чай на столі!

Граф Адольф нахилився до графині Христини.

— Твій добряга Антоні все ще заповідає чай, як портієр від'їзд поїзду на моїй станції... Ха!ха! ха!

Віз на п'ятьох колесах покотився до їдальні.

— Хто б то подумав, — говорив шепотом доктор до Марійки, — що чай буває іноді таким знаменитим виходом з тяжкої ситуації.

— Не хваліть дня, заки звечоріє, — відповіла Марійка.

**
*

II.

Граф Адольф говорив, що пословицю „хто рано встає, тому Бог дає” треба справити на „хто рано встає, той хоче спати”, — і він не вставав рано.

Його слуга будився коло дев'ятої години, о десятій приносив своєму панові снідання, цей випивав, викурював дві-три цигаретки й обертався на другий бік.

В Паньківцях сон йому особливо вдавався. Спальня мала дерев'яні віконниці, які замикалися не знадвору, а з середини, лежала відокремлено так, що о дванадцятій в полудне тая частина палати нагадувала казку про сплячу царівну.

Граф Адольф спав.

Йому снилося, що він перенісся у якесь нове царство, в якому нема вірителів, ні векселів, ні протестів, ні суддів, ні адвокатів, а є все як треба: добрий кухар, гарні коні, кілька покойових, мужеського і жіночого роду, кравець, який привозить йому убрання із столиці, вина, лікери і в додатку молода, гарна жінка, якої він навіть бавити не потребує, бо є другі, що радо сповняють цей товариський обов'язок.

Граф Адольф витягнувся, аж ліжко затріщало і позіхнув на весь рот.

У сні тая жінка скидалася на Марійку.

Нехай буде і Марійка! Вправді гусочка собі, провінціалка, треба її щойно „тренувати”, але раса є; добра, стара раса.

Сирота, перебідувала декілька літ, поки взяла її тітка-дивачка, але це ще не таке велике нещастя. Не буде вимагати Бог вість чого, буде вдоволена малим, сальонові леви не зіпсували її провінціального серця.

У літах графа Адольфа така жінка може бути навіть дуже вигідна...

І він гукнув на свого слугу, що спав у сусідній малій кімнатці.

**

— Будемо вставати, що? — говорив весело й довірливо. Слуга Гринько, якого граф Адольф перехрестив на Грже-

горжа, пустив руки по швах і сміховито кліпаючи повіками, сказав:

— Будемо, прошу ясновельможного графа.

— Пана графа, говориться, ти, бовване один ходиш!

Зрозумів?

— Будемо вствати, прошу ясновельможного пана графа, — повторив Гржегорж, вдаряючи себе долонями по швах гранатових штанів з канарковими випусками.

— Так. Ти в мене мудра голова. Такій голові досить пів копи слів і палицею в лоб, правда?

— Так, прошу ясновельможного графа.

— Пана графа, — поправив Адольф.

— Ясновельможного пана графа, — поправився Гржегорж.

— Ну так, ну так. А тепер — стань ту ближче!

Гржегорж підійшов до ліжка.

Граф Адольф дивився на стелю. Руки мав заложені за голову. Брова, при звичаєна до монокля, підлазила вгору. Над нею, на чолі, була ціла низка зморщок, що сягали аж до лисини, яку граф Адольф дуже вмів маскувати, причісуючи на бік волосся.

— Так есть, отже. Такій рабській голові досить півкопи слів і палицею в лоб... Що то я хотів тебе спитати? Ага! Чи не чув ти дещо?

— На рахунок чого, прошу пана графа?

— Ясновельможного пана графа...

— Прошу ясновельможного пана графа.

— На рахунок, так би мовити, що торкається тутешнього бабського царства.

— Нічого особливого не чував. Все в порядку. Службу платять, „ординарію виділюють”¹⁾ як „патряться”,²⁾ з селом ніяких задилок нема, — то не так, як у нас.

Граф Адольф ворухнувся нервово.

---

1) Ординарія — збіжжя, яке дає двір своїм парубкам і службі, що мають родини й живуть у третяках, себто в мешканнях двірських на фільварках.

2) Як слід.

— Ти мені, боване якийсь вісімнадцятий ходиш, ніяких „алюзій”³⁾ не роби.

— Я без жалюзій, прошу ясновельможного пана графа.

— Не жалюзій, лиш алюзій, бо жалюзії це ті, що при вікнах, ідіоте якийсь.

— Так прошу...

— Мовчи!... Хто ж те все провадить?

— Що провадить?

— Хто провадить цілий маєток, ідіоте якийсь, питаю?

— Маєток цілий іді... то єсть, так сказати, провадить пані графиня, а радить доктор, її приятель, а заряджує Хмелинський.

— Пан Хмелинський, — поправив граф.

— Пан Хмелинський заряджує. То, кажуть, велика голова. Він чує, як трава росте.

— Що то значить, як трава росте? Говори мені по людськи, а не по хлопськи!

— Як трава росте, то значить, що він все знає, хоч молодий. Учений, — за границею до школи ходив.

— А графянка? — допитувався граф Адольф, насуваючи на себе пухову перину, яка конче хотіла зсунутися з нього, ніби вважала, що їй вже пора рушитися з постелі.

— Панна Марія?

— Графянка Марія, кажуть тобі, бараняча ти голова до позолоти.

— Графянка Марія, — особа! — Про неї нічого не говорять; вона нікому води не колотить. Добряча кажуть.

— Так... А не приїздив сюди хто?

— Доктор буває щоднини... (Тут Гржегорж підійшов ще ближче до графа і став йому нашіптувати щось до уха. Граф слухав, брова від монокля підлазила йому все вище й вище, аж нараз він лівою рукою відтрутив Гржегоржа від себе, що той мало не впав).

— Ти мені щось такого не говори. Плі конфіданс келя знайоманс! Зрозумів?

---

³⁾ Натяків.

— Ні, прошу ясного пана! — відповів Гржегорж, стаючи біля дверей з руками по швах.

— Це значить: пусти пса під стіл, а він лізе на стіл. От що!... А більше нічого не чув?

— Більше нічого.

— Ну, так ти коронний осел, бараняча голова, ідіот вісімнадцятий, — ідіотіссімус!

Він любив у такий спосіб жартувати зо своїм довіреним слугою. Це на його гадку був верх доброго поведіння зі слугами, яких він звичайно називав невільниками.

— Коли твій невільницький лоб нічого не покмітив, так значить конференція скінчена, — розумієш?... Отже — будемо вбиратися!

Будемо вбиратися, прошу ясновельможного графа, — говорив нарочно Гржегорж, щоб подразнювати енергію свого пана.

— Ясновельможного пана графа, — поправив і тепер граф Адольф.

— Будемо вбиратися, прошу ясновельможного пана графа... А який одяг маю подати?

— А ти який гадав би?

— Або я знаю який; тут кажуть усе по людськи, а не по панськи. В чім хто стоїть, в тім і до обіду сідає. Тільки Антоні подає у фраку, як колись ще за небіжчика графа.

— Пана графа, бо це був мій стрий, капустяний стовбуре, — сказав граф Адольф і розсміявся, підшукавши такий комічний епітет...

— Тепер там навіть шампанського не морозять і чорну каву п'ють без лікеру, далі стануть ножами рибу їсти.

— Досить! — гукнув граф Адольф і кинув у капустяного стовбура своїм сніжнобілим яськом.¹⁾

Гржегорж ухопив подушечку на льоту, притиснув її до грудей, і смішно якомось, ніби тобожно й ніби то любовно, завернув своїми вузькими очима.

**
*

Граф Адольф був вдоволений цією поранньою забавою

1) Так називають маленькі подушки, підголівки.

зо своїм льокаєм-блазнем. Вдома він звичайно ще й пса ка-
зав кликати до себе і бавилися в трійку. На нині треба було
вдоволитися Гржегоржом.

— Ну, Гржегорж, що вбираємо нині? Рішайся!

— Я гадаю „яскулку”¹⁾

— Правильно. Приладь „яскулку”. А купіль уже готова?

— Її приладив Антоні. Він каже, що я можу попсувати
машину. Гадають, що ніхто лазнички²⁾ не бачив.

— Старий кальош. Не дивуйся йому. А таблетки до ку-
пелі маємо

— Маємо ще кілька, прошу ясновельможного пана
графа!

— А встрикавка?

— О! невже я міг би забути таку важну річ! Певно, що
є. Морфіна теж.

— Тс-с-с!... — зашипів граф, а потім гукнув: — Пан-
тофлі!

Гржегорж підставив пантофлі з крокодилячої шкіри
і граф Адольф старався в них потрапити обома ногами нараз.
Коли йому це до трьох разів вдалося, так значить, — день
буде щасливий, а як ні, то чекає його якась „неприємність”,
запротестований вексель, ексекUTOR, коршмар прийде впо-
минатися за гроші, щось таке. В Паньківцях, справді, всі ті
„египетські язви” відпадали, але зате могло його щось друге
непредвиджене стрінути, бо, мій ти Боже, чи мало лиха на
світі!

— Раз, два, три! — і граф Адольф відразу попав ногами
в обидва крокодилячі пантофлі.

Гордо і самовпевнено, як переможець, відчинив двері від
лазнички, крізь які незабаром почувся плюск, плюск і без-
настанне бур-р-р!

Гржегорж з добре ogrітим простиралом чекав біля дверей.

**

Граф Адольф вийшов, мов розслаблений з солоамської
купелі. Решту довершила „ін’екція”³⁾ з незрівняної морфіни.

1) Швальбенрок, сурдут до стану, найбільше подібний до фрака.

2) Купальня.

3) Встрик.

Графські очі заясніли блеском молодечої енергії, уста порожевіли, сині жилки на сивавих висках понабігали, ніздрі роздулися.

— Знаєш, тумане вісімнадцятий, по чім пізнати расового коня?

— Знаю, прошу ясновельможного пана графа, по тім, що коштує великі гроші.

— Ідіот! По ніздрях і по жилах; скажеш це своїй бабці.

— Гі, гі, гі! — заіржав Гржегорж, бо граф Адольф любив, щоб сміялися з його „віців”.¹⁾ Він що важніші мав списані в своїм нотатнику. Були вони поділені на кілька відділів: „для дам”, „виключно для мужчин”, „для мішаного товариства”, „між ланночками”, і т. д. Відповідно до того, в яке товариство вибирався, таку групу прочитував і відсвіжував у своїй пам’яті. Деякі із знайомих називали його за те любим, дотепним чоловіком, тільки не ті, що частіше зустрічалися з Адольфом, бо їм його дотепи горлом лізли. Нині він до свого нотатника не заглядав. Знав, що Христина до сміху не скоро, панна Марія теж, а на докторі і Хмелинському йому не залежало. Як щось такого можна собі й подумати!

Вправді, доктор — багач, має гарний маєток, мабуть і готівку теж, він навіть шляхтич і то із старої шляхти, між нами кажучи, старшої від деяких графів, яких попривозила з собою королева Бона, але все таки він попович, значиться раса не чиста, а мішана і Бог там його знає як. А Хмелинський? — про того нема що й казати... От, агроном, що найвище директором дїбр стане. Так міркуючи підбирав граф Адольф краватку і не міг зважитися, яку квітку має собі пришпилити. Краватку треба взяти таку, щоб не була ні заповажна, ні надто молодецька, а квітки жадної не пришпилить. Як буде нагода, то попросить Христину або Марійку, щоб його заквітчали, це буде найкраще. Жінки, ще за часів міннезінгерів, люблять квітчати мужчин; це вони вважають за честь для себе.

„Зробимо їм ту честь”, — сказав до себе граф Адольф,

---

1) Дотепів.

стаючи в повний зріст перед дзеркалом і повторюючи кілька своїх характеристичних зворотів голови і рухів.

— Ов! — крикнув нараз, почувши біль у лівій нозі. — Пся кость слонева!, грішки молодости! Треба б поїхати десь до Піщан, або до Лямана, а може ще краще до Цукмантель; — тільки там, кажуть, тортурують хорих... Поїдемо, поїдемо, потерпів мої ніжки! — А звертаючись до Гржегоржа спитав.

— Як же там бовване?

— Як з журналу! ¹⁾

— А правда! — і як перегоновий кінь до старту, пустився довгим хідником на сходи, а сходами на перший поверх, де сподівався стрінуги пань.

III.

Пані були в зимовім городі, оглядали пальми й любувалися квітами, котрі цього року на диво гарно зимували.

— Де кого, а пань між квітами шукай, — говорив граф Адольф, вітаючися з дорогими своячками. — Свій до свого тягнеться.

— Як це розумієте, дядьку? — спитала Марійка.

— А не інакше, лиш так, що обі ви як найкращі орхідеї.

— Дякую за комплімент ²⁾ дорогому дядькові.

— Дядьку, дядьку! Нащо цей титул? Він чоловіка робить старим і поважним, а я ні одного, ні другого не хочу. Я для вас прямо — А-адольф!

— Ні, так не годиться. Я, дядьку, дівчина давнього типу, який знав, що то пошана для старших і дорожків родинними зв'язками.

— Так, але ж тепер і батькові говорять „ти”, а не „ви”, прямо, „папа” і годі. Так зручніше, А я ж тільки дядько, первий дядько і не такий то вже поважний, як хтось міг би собі гадати, дядько, який все ще таки не дивиться байдужним, ані прижмуреним оком на своїх гарних кузинок.

¹⁾ Часопис мод.

²⁾ Гарне влесливе слово.

Щоб перервати це невігідне питання, графиня показала Адольфові рідкий зразок агави. Графові Адольфові було байдуже, чи агави цвітуть щороку, чи раз на десять літ, чи взагалі не цвітуть, він проклинав у душі цілу ботаніку разом із Лінеєм, чи як він там звався, і рад був одної хвилини вирватися з-між того хабуззя.

— А глянь на ту драцену. Чи не краса? Який великий лист.

Дійсно великий, дуже, дуже великий, у тебе справді чудові квіти.

— Вони мене знають. Як входжу, торкаються гілками.

— Дають собі знак, що надходить їх королева.

— Не королева, а служебниця, яка їх доглядає.

— Всі ми слуги в вертограді Христовім, — сказав граф Адольф, показуючи зуб у золотій оправі.

— Всі, як всі, але дехто все ж таки хоче ним бути, — відповіла графиня.

— Дорога кузина щось навгад монастиря.

— Невже ж тільки в монастирі можна сповняти заповіді Христові?

— Ні, але так легше. На світі чоловік хоч як радий жити побожно, так не годен; гріхи в кожному кутку чаються.

— Що там гріхи, щоб душа чиста, — засміялася графиня.

— Вона в мене мов новонароджена дитина, — сказав, і собі засміявся граф Адольф. А по хвилині, споважнівши спитав: — ні, „серіо”,¹⁾ невже ж дорогі кузини вважають мене якимсь грішником нерозкаяним?

— Чи нерозкаяним не знаю, але що грішником, то певно. Всі ви маєте багато гріхів на своїй совісті, одних тільки збаламучених дівчат скільки!

— О, що то, то ні! Як „бозю” кохаю — ні. То дівчата баламутили мене. Стільки недісланих ночей, стільки незгоєних ран, а я їх так люблю! Найкращим доказом, що й нині радо дав би собі заложити на руки золоті, подружні кайдани і не скидати їх до самої смерти.

1) Поважно.

— Так? — значучо спитала графиня.

— Ах, так! — зітхнув граф Адольф.

— Тільки що?

— Мої добрі наміри не знаходять потрібного зрозуміння у дотичних осіб.

— Бідний!

— Мало — бідний, — безталанний, — промовив із жалем граф Адольф, звертаючи свої неприродньо блискучі очі на задуману Марійку.

— Над чим так задумалася дорога кузина? — питав, добуваючи якнайбільше солодкого тону. — Над золотими кайданами і кого б опутати ними?

— Ні, я думаю над тим, як то квіти своїми тонесенькими корінцями проверчують землю, вони ж такі, як волосинка, прямо як павутина, а земля тверда.

— Не конче, — відповів із міною знавця граф Адольф, — буває і грубе коріння, „корінюджа”, і буває м'яка земля, як масло.

— Тим грубим корінням рослини більше тримаються землі, а поживу тягнуть якраз тими тонесенькими, мов павутина.

— На кінчиках у них є — пояснювала графиня, — такі наперсточкі малесенькі, ними вони і пробивають землю та ще пускають із себе такі слізки, від яких зм'якшується земля.

— То цікаве! — мало не крикнула Марійка, — а мене вчили вчислювати та описувати рослини, аж мені надокучила ботаніка. Про життя їх і не згадували.

— То зле тебе вчили, дитино, бо життя то щось суцільне, одно, велике, від котрого залежимо всі, найдрібніша травичка, мушечка і найбільший, наймогутніший чоловік, — навіть граф Адольф.

Граф Адольф переступав з ноги на ногу і зизом поглядав на порожню дірку своєї „ластівки”.¹⁾ Христина замість причепити йому якусь гарну квітку почала викладати, як старий професор. Щоб щось від себе додати, сказав:

---

1) Сурдут з обітятими зпереду полами, що нагадує фрак.

— Так єсть, життя велика річ, а жити велика штука, особливо в нинішніх тяжких часах.

Вдоволений цією мудрою гадкою звернувся по хвилині павзи до Христини.

— Але ти, кузино, як бачу знаменито знаєш ботаніку. Ми так у школах не „брали”.¹⁾ Хто ще тебе навчив?

— Я не одне затимила з тих часів, як доктор учив мого покійного брата.

— А, так, правда. Доктор був вашим гувернером.

На слові „гувернер” він поклав окремих натиск і, вимовляючи його дивно якомсь, скривив правий кутик уст, що, на його гадку, було признакою погорди.

Христина розумілася на тій грі лиця і тому зараз додала:

— Так, гувернер, а тепер він приятель нашого дому.

— Я гадав: домашній лікар?

— Ні, перше приятель, а тоді щойно лікар.

— Ми його дуже поважаємо і — любимо, дядьку, — додала панна Марія.

— Аж так? Ну, ну! — і покрутив головою. — Поважаємо, то ще не кажу, але любимо?

— Невже ж любов щось злого, дядьку?

— Борони Боже, тільки предмет любови, дорога кузино. Не можна ж кого будь любити.

— Доктор не хто-будь! — завважила графиня і стала пригладжувати складки своєї сукні, що знов у неї було признакою невдоволення.

— Не ображаю вашого приятеля дому, але все ж таки він не рівня вам. Не можна забувати, що між ним і нами є доволі великий „дістанс”,²⁾ якого він не може взяти ні своїм розумом, ні грішми, нічим...

— А характером? — спитала графиня.

— Що характер? Дорога кузино. Це поняття, яке змінюється, як хоруговка на даху, відповідно до людей, часу, відносин і таке інше.

— У нас ні, у нас характерний чоловік остається все тим самим білим кругом, якого ми тим більше цінімо, чим

1) Ми так не вчилися.

2) Відступ.

менше їх нині на світі. Я певна, що доктор нічого такого не зробить, що було б не згідне з моїми поглядами, нічого такого, що мене немило вразило б, або за що я мусіла б паленіти. Тому він у мене, як свій, як домашній.

— Нині ніхто навіть за себе не може ручитись, а не то за других!

— За других я не ручусь, але за доктора так.

— Так тоді, — говорив з жалем граф, — мені приходитьсь завидувати вашому докторові.

— Чого?

— Вашої прихильности, довірливости, навіть — любови.

— Тільки без іроній, Адольфе; я вже, славити Бога, в тих літах, що така зависть ні при чім. А життєвого досвіду маю також аж забагато, щоб знати, як до кого і в якій мірі звертати мої почування.

— Невже ж я вразив мімозу? Так вибачте! Не будемо за щобудь гніватися, ми свояки і старі, добрі знайомі.

— Те, чого ти доторкнувся, Адольфе, не щобудь. Це цінність, про вагу якої ти навіть не догадуєшся.

— Можливо...

— Не тільки можливо, але дійсно. Докторові я завдячую дуже багато.

— Наприклад?

— Наприклад те, що я не втратила віри в людину.

— Ого!

— Не ого, а так воно і є. В нім я бачу справжнього, думаючого й працюючого чоловіка, корисну одиницю в суспільстві, а не галапаса, який сам не знає, для чого він живе на світі і який все ще стоїть на егоцентричному погляді на світ. Мовляв, я, це сонце, кругом якого має все танцювати. Доктор власними силами добився імені, становища, значення і врешті маєтку, який мені найменше імпонує. А другі?

— Це дуже гарно, що він такий хоробрий чоловік, але все ж таки, коли б не твій покійний батько, який, так би мовити, вигрів собі його біля своїх грудей...

Але графиня не дала йому докінчити речення.

— Це належить до історії, якої ти, Адольфе, не будеш писати. Вона зійде разом з нами до гробу, як багато дечого

доброго і злого. Поставмо хрестик над цим питанням і ходім до їдальні, бо чую, що дзвонять на обід.

— У тебе, кузино, знаменитий слух. Я не чув дзвінка, хоч знаю, що у вас здавна звичай бити на обід в цей симпатичний там-там, як у театрі... Підемо.

— Він подав праве рамя Христині, ліве Марійці і „благословенний між жонами” мандрував до малої їдальні.

IV.

Обід був знаменитий, але розмова — ні. До того при столі сидів Хмелинський. Це вже був верх демократизації Паньковець. Граф Адольф не удостоїв молодого чоловіка ні одним питанням, старався навіть не дивитися в ту сторону. Це був прямо нетакт з боку Христини. Може собі навіть Антоні посадити за стіл, як нікого нема, коли ж є він, граф Адольф, то для якихось там Хмелинських не повинно бути місця.

„До чого ми дійдемо, до чого нас доведе оця манія демократична?” — питався граф Адольф, вернувшись по чорній каві і по кількох лікерах до свого покою і лягаючи на отамані, вкриті шкірою білого медведя. Такий самий білий медвідь висів на стіні над отаманою, а третій, з великою роззявленою мордою, лежав на долівці. — „Самі білі медведі”, — бурмотів граф, — „ніби я десь на ледовім океані, між ескімосами. Дійсно тут багато дечого ескімоського.”

— Чи може маю скинути черевики з ніг ясновельможного пана графа? — спитав Грицько, відхиляючи двері від своєї кімнатки.

— Ідть геть! — гукнув на нього граф. — Сховай свій невільницький череп, а то карафкою дістанеш.

**

„Щось графові не повезло”, — подумав собі Гржегорж, пішов до своєї кімнатки і не розбираючись поклався на ліжку.

І він мав свої любовні турботи. Вдома лишив дівчину,

з якою в'язали його деякі і то досить уже грубі нитки, а тут у Паньківцях впала йому в око одна гарна й „фіцігорна”¹⁾ покойова. Мабуть і не безгрішна, бо вони тут, у тих Паньківцях всі гроші мають; чорт би їх побрав! То не так, як у графа Адольфа, в якого грейцара не допросишся, бо він сам голий, як турецький святий. А що якби так перенестися до Паньковець і зажити по людськи? Грицькові вже досить тої панської забави. Зразу цікаво було. Такий старий панисько, а жартує як хлопчик. Надокучило вдавати, з себ дурня робити, бути панським блазнем. Пора зажити по людськи.

От хоч би на місце Антоні; він уже старий, мохом поріс, руки трясуться, підніс зі шклом на землю пускає. Пора йому на зелену пашу, а Грицькові до нового жолоба... І він серед тих гадок заснув, бо сну йому не треба було купувати.

Слав коли будь і де будь. На козлі в кариті, заложивши руки навхрест, в передпокою між панськими хутрами, в ідальні, заки зійдуться пани на обід. А спав він на славу, добуваючи з горла і з носа такі незвичайні свисти, тони і звуки, цілі прямо акорди, яких навіть у модерній музиці не почути.

**
*

Заснув льокай, а його панові все таки не спиться. Білі медведі холодом дишуть на нього. А той з роззявленою пащекою найбільше. Навіть зуби має, а граф Адольф давно зі вставленими ходить.

Не знати, хто ті медведі постріляв? Покійний дядько на північ не їздив. А може їздив, Бог його святий знає. Не штука їздити, коли гроші є. А в Адольфа за гроші тяжко. Прямо — хоч оженися!

Йому конче треба оженитися. Це вже рішене діло. Але з ким?

Рішився припустити штурм до Марійки. Гадав, що ту твердиню легко здобуде, нині бачить, що ні. Це гуска, але вперта гуска. Як вона йому нині дядькала. Це вона з розмис-

1) Зальотна, кокетлива.

лом робила. Не забувай, мовляв, хто ти, а хто я. Ну, ангелятко моє, не таких уговкували, як ти! Знайдемо і на тебе спосіб.

Треба Христині ясно представити всі згубні, всі страшні наслідки тієї політики, яку вона веде. Їй грозить товариський бойкот, а це ніби церковна анатема. Ніде тебе не просять, ніхто тебе не знає, всі минають твій двір і не дивляться навіть у той бік. І що тобі з грошей, що тобі з маєтків, коли ти як прокаженна ходиш. Це страшно!... Скаже, що пора направляти лихо, пора відновити зв'язки і старе ім'я покрити славою новою.

Граф Адольф погладив себе по голові, ніби хвалив ту голову, що так мудро думала.

„Так, славою новою... Христина, тітка Марії, вона їй дає маєток, вона й має право подбати, щоб цей маєток не схлопів; право і моральний, святий обов'язок”.

Граф Адольф повів рукою по шлунку: „Моральний, святий обов'язок!”

„Бо що сказали би предки, довідавшись, що в Паньківцях, в тім колишнім великопаньськім гнізді розвелись якісь нові стрілихаті птиці, не вірли, а кури, чи щось таке?... Це знаменито: кури, саме кури, — хі-хі-хі! — сміявся у думках граф Адольф.”

А коли Христина дійсно так далеко вже зайшла в своїх гріхах, коли її навіть і такі „аргументи” не переконують, то скаже: „жінко не забувай, що на тебе дивиться двісті літ і двісті духів з бойовищ цілої Європи, які боролися за честь і славу нашого роду і нашої сфери, невже ж ти не боїшся їх грізного суду?!”

І граф Адольф захопився рукою за серце, ніби боявся, щоб воно не луснуло на дві половини з болю за минулою славою обезславленого роду...

Білі медведі чим раз більше сіріли, короткий зимовий день кінчився, — вечоріло. Вечірній, сумовитий настрої брав графа Адольфа в свою непереможну владу...

А що буде, як Христина скаже одне тільки слово „ні”

Що тоді робити йому? Яких слів добути з цієї бідної, обезсиленої голови?

І йому здавалося, що він на Сагарі і що там сльота і що він іде, іде, іде і нічого — лиш пісок під ногами, а згори дощ, а перед носом імла, і більш нічого. А сил у нього мало, а ноги такі тяжкі, тяжкі а в голові біль.

І граф Адольф заснув...

То Гржегорж виводив якусь нечувану арію на своїм носовім інструменті, а його пан акомпаніював горлом, то знову пан фіфікав носом, а Гржегорж переходив до горляного супроводу...

Вечірні тіні зазирали до високих вікон...

**

Грицько збудився перший. Він все мав щастя, від малої дитини. Бувало завинить, а другого поб'ють. На пасовиську і в школі.

Позіхнув, пальцями пригладив змервлену чуприну і встав. Глянув крізь дірку від ключа до покою, в якому спав його пан, — темно. Припав вухом — грає. Значить, — ще спить. Треба будити.

Легенько застукав до дверей: раз, другий, третій.

Граф Адольф насилу підняв тяжкі повіки. Ніяк не міг зрозуміти, де він, звідки тут узявся, який місяць, день, рік, може не знав би навіть сказати, яке століття. Існував, поза поняттям часу і простору, не турбуючись, що вони таке є... Нірвана... Ах, як гарно!

Але це гарне почуття не тривало довго. На його місце прийшло незабаром інше, яке звичайно буває, коли морфіна перестане діяти... Отяжіння, знеохочення, життєва втома, нудьга. Гу-у! — і голову притулив до подушок.

По духу постелі зрозумів, що він у Паньківцях.

Христина і Марійка... Чи він вже оженився, чи ще ні, і з котрою з них?

Під дверми кашляв Гржегорж.

— Тихо там! — гукнув граф Адольф на свого вірно-дотепного льокая і далі ловив думки, які втікали від нього, як мотилі.

„Христино, не забувай, що на нас глядить двісті літ і двісті духів з усіх бойовищ цілої Європи”, — пригадав собі свої власні слова.

Чи він їй це казав, чи має казати?

Ага, щоб рішилася віддати за нього Марійку.

Так, це гострі слова, це добре сказано.

Але, але... а як Христина розсміється йому в очі і назве навіть ті слова „патетичною фразою?” Що йому тоді казати?—

Не знаходив відповіді на це трудне питання.

Нараз, ніби світло осяяло його. В голові появилася нова думка. Може Христина тому нерado ставиться до його подружжя з Марійкою, що сама не від того, щоб перейти¹⁾ за графа Адольфа?

Христина — стара панна, а старі панни ніколи не зрікаються надії на подружнє життя. Природа домагається від них сповнення найважлишого обов'язку — стати матір'ю...

І граф Адольф дивувався, як це він скорше над тим не подумав. Це ж нічого собі гадка. Христина знаменита „партія”. Вправді на кілька літ старша від нього, але як вона молодо виглядає, як свіжо і яка ще гарна з тим посрібленим волоссям, що нагадує їней на осінній квітці!

Вона досвідчена, мудра, „тактовна”, а головна річ, багата! Не треба ждати, що те багатство колись по чийсь там смерті відстанеться в його руки, воно її незаперечна власність і хто бере Христину, той бере і її гроші, — гроші, яких він так дуже потребує.

**
* |

Граф Адольф побачив себе героєм чарівної картини.

В його робітні стоїть вертгаймівська каса, повна грошей. А в передпокою повно вірителів: коршмарі, торгівці збіжжям, Мозес Вольф, у якого він гроші позичає і якому навіть відсотків платити не може, — всяка наволоч. Гржегорж по черзі впускає їх до свого пана. Адольф бере довжний лист, вексель, чи що там, провіряє, відчислює гроші і кладе на стіл. Варта бачити великі очі тих павуків, тих глитаїв, тих кровососів! Всі вони скорше сподівалися кінця світа, ніж вирівнювання довгу. Як такий добродій ті гроші

---

¹⁾ Віддатися.

перечислює, раз і другий, як він їх ховає у зайтозену кишеню! Ні, це достойне пензля флямандського маляра.

„Падаю до ніг ясновельможного пана!” — каже такий суб'єкт і назадгузь сунеться до дверей. Біля дверей Гржегорж штовхає його коліном там де кінчиться хребет і починаються ноги і впускає другого.

Так пересуваються перед ним всі його „добрі знайомі”, аж до пахтаря, що кулявим коником молоко з його двора до міста возить, — і пан Адольф замикає касу. Ну, славити Бога, — напрацювався! Тепер маю спокій...

Яка гарна річ спокій, — та певність, що ні завтра, ні за тиждень ніхто не прилізе до тебе і не буде тобі сунути під ніс якогось там векселя; як любо сказати собі: я нікому і нічого не винен!

Граф Адольф давно не був таким щасливим, — чому ж не спробувати йому тепер того щастя?

Коли Христина ще має хоч крихітку здорового розуму, то вона не піднесе йому гарбуза. Він же не хто-будь, — ні, і все таки майже на десять літ молодший від неї. Це теж щось варте!

Біда тільки, що він досі не виявив таких намірів, що не підготовив собі ґрунту.

Це одне, а друге: нема сили, яка зневолила б Христину йти за нього, за Адольфа, в додатку за свого першого брата, а на Марійку можна впливати, вона сирота, привикла коритися долі, треба тільки, щоб Христина сприяла йому і — справа певна.

Прощайте клопоти, бувайте здорові, шановні панове вірителі, досить ви вже насасалися шляхетної крові графа Адольфа, він вас тепер не знає, не потребує, навіть бачити не хоче!...

Був такий захоплений тими думками й надіями, що не хотів прощатися з ними. А Гржегорж кашляв чимраз голосніше; давав знак, що пора вставати, вони ж і так до підвечірку не явилися.

Приходив Антоні просити, але Гржегорж сказав, що пан граф утомлені дорогою і спочивають.

Котра ж це година?... Господи! Так пізно. Незабаром вечерея; тут її їдять о восьмій, по міщанськи...

— Гржегорж! одяг! Гржегорж, лякери! — Гржегорж, краватку! — і почалося убирання, як на балі, аж до — морфіни.

„Так...” — і граф Адольф став перед дзеркалом пробуючи своїх характеристичних рухів і своєрідних зворотів голови... Ой!... Потерпіть, ніженькі, потерпіть!...

— Ну, як же там? — спитав нараз Гржегоржа.

— Як з журналу, — відповів Гржегорж, відчиняючи перед паном двері.

Самовпевнений, з піднятою вгору головою, йшов граф Адольф в напрямі малої їдальні.

V.

Доктор приїхав як звичайно. Зробив це навмисне, з огляду на службу, а ще більше з уваги на графа. Не хотів для нього міняти способу життя, щоб це не кидалося в очі й не давало причини до всіляких балачок.

Граф Адольф здалеку почув його баритоновий, сильний голос і погадав собі: „через святих до Бога”. Коли доктор така тут значна „особа”, то треба собі його приєднати, треба бути ввічливим, розуміється в границях „чемности”, бо надмірна чемність межує іноді з іронією, або буває признакою свідомости свого вищого суспільно-товариського становища.

— Ручки цілую дорогим кузинкам. Вітаю пана доктора, тішуся, що вкупі проведемо вечір... Я трохи заслав. Не знаю, чи на світі спиться де краще, як у Паньківцях... А сни, Боже ти мій, які тут сни сняться, не сни, а прямо поеми!

— Невже ж? — питала графиня. — Що ж тобі такого гарного снилося, Адольфе? Розкажи нам.

— Не можу. Раз тому, що я не поет, слів мені забракне, а по-друге, з огляду на декого з присутніх. Погадав би собі, що я хочу піддобритися і навмисне видумую такі панегіричні фантазії.

— А мені нічого не сниться, — відповів доктор. — А коли що сниться, так це найкращий знак, що мені щось бракує.

— Вам і не треба таких снів, пане докторе, — завважив граф.

— Себ-то чому?

— А тому, що дійсність від снів вартніша.

— Не розумію вас.

— Це не важко зрозуміти. Ви зчаста буваєте у Паньківцях, а я лиш деколи маю щастя оглядати моїх гарних кузинок, — і він зітхнув.

— Твоя вина, Адольфе, — відповіла графиня. — Перед добрими гостями наші двері відчиняються широко, а перед свояками тим більше. Чому ж ти не заїздиш до нас?

— Чому? чому? — і він ще тяжче зітхнув, — на ту тему можна багато дечого сказати, але це не нині, а колись.

Він цілий вечір грав ролю Вертера і Гамлета в одній особі і це, розуміється, йому ніяк не вдавалося, виходило щось таке, ніби новий Дон Кіхот, в іншому костюмі і серед змінених декорацій, Дон Кіхот у Паньківцях.

Граф Адольф сказав собі: жінок можна брати або силою, себто їм треба „імпонувати”, або, і це для нього мабуть найвідповідніше, в них треба розбудити жаль і милосердя. Жінки не знають, що таке *aurea mediocritas* для них звичайний, нормальний мужчина не інтересний, а то й нудний.

Імпонувати він ані Христині, ані Марійці не міг, бо не мав чим, треба було ставити ставку на милосердя. Тому вдавав нещасливого й покривдженого життям і долею. Натякав на змарновані літа, на нездійснені мрії, на те, що нині треба бути самолюбом, коли хочеш, щоб тобі добре було. А він усе іншими турбувався, родиною, оточенням, піддержанням старих традицій, одне слово — дивився на життя поетично, а не практично.

Поезія, річ дуже гарна, але для неї треба знаходити розуміння, чуття, треба щоб оточення так само поетично дивилося на світ, а нинішні люди, це „ходяча проза”. Кожний дбає про себе, про матеріальну сторону побуту, а ідеалізм пішов на губи. Остаються хіба одні тільки моменти, такі як нинішній, у Паньківцях, де люди живуть немов на

якійсь ідеальній планеті, добрі і гарні, такі інші як другі, такі неподібні до всіх...

Граф Адольф умів говорити, особливо на теми, які не вимагали справжнього знання, умів плавати по спокійній і неглибокій воді.

Але це не робило враження на наших пань. Вони слухали, як слухають „добре виховані” жінки, вдаючи щире зацікавлення.

І доктор ніби слухав, але граф Адольф боявся, щоб він нараз не позіхнув, або не розсміявся, своїм широким, баритоновим сміхом.

І це його бентежило. А найгірше злостився на Хмелинського. По що цей стирчить? Агроном! Йому б іти спати разом з курми, а рано на фільварки, до стаєн і до стоділ. От куди б він післав цього молодика! Доктор, хоч теж не з їхньої сфери, а все ж таки щідич, а хто такий Хмелинський? Це один великий скандал, що граф Адольф мусить у його присутності говорити про таке, про що говориться тільки в „своім гурті”, а не при офіціялістах. Граф Адольф казав би тому Хмелинському пошити ловецький одяг, купив би зелений капелюх з перцем, припняв багнет з роговою рукояткою і возив би з собою на козлах, як стрільця.

От яка роля підходила б для нього!

Граф Адольф прямо ненавидів Хмелинського, який нічого не говорив, лише з-під ока зиркав на Марійку, як кіт на сало, або усміхався, коли граф Адольф затнеться на своїм нещасливим „а”.

Взагалі граф Адольф не був вдоволений нинішнім вечором. Не бачив успіху, і потішався хіба тільки надією, що „завтра також день” і що Рим не зразу збудували.

„Niechaj żywi nie tracą nadziei”, — казав собі. — *Gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo*”, — пригадав собі з латинських вправ.

Якщо жінка подібна до скали, так ти будь мов та капля. Ти ж свояк; тобі не дадуть зрозуміти, що пора їхати далі. Засидишся і звикнуть до тебе. Звичка велика річ.

А тоді перейдеш до атаки.

І граф Адольф сидів...

Сидіти було так добре і так вигідно.

Слав, купався, одягався, жартував з Гржегоржем і, дякуючи чарівній силі морфіни, приходив до пань з блискучими очима з роздутими ніздрями і з блакитними жилками на сивіючих висках. Смачні страви, добрі вина, спокійні розмови гарно діяли на нього.

— Як ти гадаєш, Гржегорже, — правда що я відмолодів? — питався свого лакея.

— Ясновельможний пан...

— Пан граф... — поправив Адольф.

— Ясновельможний пан граф ще за двох старих варті.

— Ідіот! — закінчив граф, обкидаючи лакея поглядом повним невисказаної погорди.

**

— Ти, Адольфе, дуже добре тримаєшся, — казала раз до нього Христина.

— Помірковане життя, чиста совість і праця в міру, — відповів, насміхаючись сам з себе.

— Це третє найправдоподібніше, бо про тамті два, то церков свята покищо мовчить.

— Не доцінюєш, дорога кузинко, свого щиро люблячого свояка, — відповів солодко. — Хто не живе так помірковано, як я, той старіється скоро, а я себе почувую молодим.

— Хоч під вінець, — завважила графиня.

— Може ні? Тільки нема з ким.

— Чи мало панночок на світі, деякі може й чекають на тебе, як на королевича з казки.

— Деякі, та не ті, до котрих мене серце тягне.

— Серце, це фізіологічний орган, особливо в нас. У нас насилують його від давна.

— Це правда, що наші подружжя здебільшого построєні на голосі розуму, а не на бажанні серця. Цього бачиш, вимагають наші окремі стосунки; нам треба зберігати наш стан посідання, а до того ще й дбати про расу. І так останніми часами завважується надто великий приплив не бла-

китної крові. Це помічається навіть на зовнішньому вигляді нашого молодшого покоління, на антропологічному типі.

— Мішанина рас не зашкодить.

— В теорії, та не в практиці. В практиці про це мішання здебільшого рішає гріш, а не інші причини.

— Тому ти й не женишся.

— Так, я не хочу продавати себе, хоч, як це тобі мабуть відомо, потребую грошей, щоб поправити свої матеріальні стосунки.

— Це сумно!

— Дуже сумно, дорога кузино. Або гріш, або принципи.

— Геркулес на роздоріжжі.

— Щось такого.

Він замовк і витирав монокль. Графиня і собі мовчала. Клопотлива мовчанка. Щоб хто прийшов і перервав її, бо граф Адольф може задалеко зайти в приступі ширости. Христина не догадувалася, а більше прочувала, куди він прямує. Тому й спитала нараз.

— А чому б тобі не спробувати щастя у наших сусідів? Одиначка, дівчина добра й невибаглива, маєток чистий, можливо що й деяка готівка на перші потреби знайдеться. Я певна, що приймуть тебе. Вони шляхта, а ти граф.

— Як летіти, то з великого коня, а не з такого, що воду возить. Як продавати себе й свої принципи, то за добрі гроші. Мої перші потреби досить великі. Боюся, щоб „папу” Керніцкого на саму згадку про ті перші потреби не ткнув параліж.

— Як можна щось такого казати!

— Пардон, кузинко! Це в приступі ширости.

— Не сумніваюся.

І задумалася, А по хвилині.

— Чому ж ти тоді не стараєшся в інший спосіб заспокоїти ті свої перші потреби. Вони мабуть в тебе не тільки великі, але й пекучі.

— Позичками гадаєш? У мене їх як волосся на голові.

— Не позичками, а працею.

— Працею? — і він зробив такі великі очі, що Христина перестрашилася своєї ради.

— Запряжи своїх арабів до плуга, і кажи їм волочити, возити обірник¹⁾ і т. д. і побачиш, що з них зробиться! Або посади найкращу рожу на поганій землі і не доглядай її; зведеться. Можливо, що яке друге-третє покоління по нас і до праці привикне, і до злиднів, але ми до того вже не надаємося. Для нас: праця вміру, помірковане життя і — чиста совість... — і він розсіявся сам із себе.

— Є ж надзірні ради у банках і тому подібних інституціях, є краєвий виділ; одне слово живуть же якось люди, хоч потратили свої родові маєтки.

— Та яке це життя з годинником у руці і з обов'язками на шиї. Бр-р-р! Краще вже так якось давати собі раду.

— А я гадаю, що все таки краще працювати. Знаєш, я іноді сама собі докоряю, що без діла живу.

— Як можна!

— А так, бачиш, інші працюють, трудяться, бідують, а мені печені голуби летять до уст.

— Тому ти собі всяких клопотів шукаєш. Чув я, чув дещо. Шпиталь, захоронка, фабрика.

— То вже й про це говорять?

— Стіни вуха мають. Чув і я дещо. Але то не добре. Йй-Богу не добре. Нащо тобі те все? Треба ж на світі також таких людей, що безжурно живуть. Рішучо треба.

— Нащо?

— Щоб другі бачили яка це краса; прямо тому, щоб були вдоволені люди на світі.

— Ні, даруй, але твій погляд смішний і я ніяк не згоджуюсь з тобою. Мені совість докоряє за те, що я так довго нічого не робила.

— Як то нічого? А хто ж завідував маєтком, хто його звільнив з довгів, хто обновив колишній блиск Паньковець?... Ти...

-- А який хосень з того людям?

— Хосен, хосен! Чи з усього мусить бути зараз хосен?

---

1) Гній.

Який хосен з Ван Дайка і Рембрандта? Який хосен з опер і балетів? А вони ж є, і мистців та артистів цінять і добре їм платять. Твої Паньківці нині це один мистецький твір, аж душа радується, коли дивишся на них. Я ними прямо захоплений. І по селянських полях бачу, що селяни дечого навчилися від тебе.

— Що ж їм з того, що навчилися, коли не мають на чім працювати?

— Як то — не мають на чім? В них же є своя земля.

— Є, але мало і я рішилася розпарцелювати дещо.

— Христино! — аж крикнув граф Адольф. — Що я чую? Невже ж і це правда? Невже ж ти забула, що наші предки за ту землю кров свою проливали!

— А що ми з тобою проливаємо, Адольфе? — спитала графиня і обоє замовкли.

— Так, — почав по хвилині задуми граф Адольф. — Так, але тепер інші часи. Тепер на нас не нападають ні турки, ні татари, маємо загальну службу військову.

— Тому то й не маємо права тримати в своїх руках стільки землі, що перше, бо перше ми за неї сповняли всілякі обов'язки, — проливали, як кажеш, свою кров.

— Це ж революція, Христино!

— Революція, але без початкового „р”. Я гадаю, що краще нам почати еволюцію, ніж чекати, щоб вони зробили революцію.

— Боїшся?

— А ти ні?

— Я не маю чого. Що в мене візьмуть? Я можу тільки заробити.

— Тоді не перечся зо мною, бо я маю ще дещо, чим можу і мушу дорожити. Не лиш маєток, але й Марійку. Хочу забезпечити її будучність.

— Розумію твої шляхетні почування, але вони женуть тебе рішуче задалеко! Нащо парцеляція? Можна остаточно наймати землю, можна давати на спіл, а врешті неже ж це наш обов'язок турбуватися хлопами? На те є сойми, парламенти, а на революцію є військо.

— Тільки на голос совісти нема нічого. Його не захиткаєш такими викрутами, бо вибач за слово, це нічого лиш викрути, і то дуже малої вартости. Наймати землю, давати на спілку і т. д. це латанина, яка нідочого не веде. Селянин мусить мати шматок власної землі, якесь мінімум, бо він хлібороб. Це мінімум треба йому дати.

— І гадаєш, що він заспокоїться? Ні. Покажи йому палець — він за руку вхопить. Розпарцелюєш трохи, він забажає всього.

— Не попадаймо в песимізм і будьмо справедливі. Не вже ж ти заперечиш, що в нас забагато землі і що видатність її куди менша від видатности в Англії? Значиться, нам треба піднести ту видатність, розвести промисел і тоді ми з чистою совістю зможемо чимало віддати малоземельним селянам. Бачив ти, як тутешні селяни втікають за море? Ні?... жаль дуже. Це ж сором. У мене лани, яким кінця не видно, а селянин з моїх маєтків їде за океан, бо він не може добути зі шматочка свого поля стільки хліба, скільки йому і його родині треба, щоб з голоду не вмерти. Ні, я з таким гріхом не хочу вмирати. Перше я дивилася й не розуміла, а тепер бачу і знаю, Отже й повинна зарадити лиху. І я, буду радити.

— Тільки не на свою власну шкоду, не на шкоду нашого родинного стану посідання, не гаси блеску, який від соток літ горить над цим гордим гніздом!

Він встав, підійшов до вікна і рукою показав на парк і на двірські будинки, що стояли, мов якесь містечко.

— А це що? — спитав нараз.

Христина і собі глянула у вікно.

— Нічого, — відповіла коротко.

— Сани, звичайні хлопські сани в'їжджають парадною брамою...

— Що ж тут дивного? Це їде брат Ізидор.

— Який брат Ізидор? В нашій родині ніякого Ізидора нема.

— Брат Ізидор, це монах; дуже гарна людина, побачиш.

— Але чому ж цей брат Ізидор такими саниськами парадною брамою суне? Для возів і саней тут є ще й інші в'їзди.

— До мене їдуть не вози і сані і не воли, ані коні, тільки люди, дорогий мій кузине. Люди їдуть до мене, — розумієш? Люди. І добрим та мудрим людям я рада кожної хвилини, не дивлячись чим вони приїхали ані як до мене прийшли.

— Але ж ті люди не дають тобі спокою. Ось бачиш, ми так гарно розговорилися нині, я гадав, що порушимо деякі важні справи, аж нараз той твій брат Ізидор...

— Невже ж ті справи так само пильні, як і важні?

— Пильні, ні...

— Ну, так побалакаємо колись другим разом. Не бійся, не втечуть, — кинула йому через поріг, виходячи на стрічу отця Ізидора.

**
*

— Слава Ісусу Христу! — вітався високий, огрядний, бородатий монах.

— Слава ні віки! — відповіла графиня.

— Мир дому сьому і всім живучим в нім, — говорив далі той самий поважний, м'який голос, доторкаючись не тільки людей, але, здавалося, усіх образів і всіх предметів, що були в залі. Ніби справді ішов до них з миром. Та не вважаючи на те граф Адольф говорив до себе в душі: „Чиста комедія. Як на сцені. До чого воно подібне? Доктор, декан, Хмелинський, отець Ізидор, ось яке товариство підбрала собі Христина! Ще тільки вїта й учителя бракує. Не бійсь, і їх пустить у палату. Збочення демократичне; *paralipsis democratica*”. — І здвигнув раменами.

Але в міру того, як отець Ізидор розбалакався, граф Адольф мусів змінити свій суд про нього.

Був це чоловік освічений, начитаний, бувалий. Знав навіть товариські форми і видержував їх. Граф Адольф не піймав його ні на одній похибці. А які в нього очі! Такі глибокі, пронизливі, а разом із тим добрі очі, як на образах святих. І голос такий дивний, м'який і лагідний, хоч певний і рішучий, мужеський.

Так, отець Ізидор був, можна сказати, ідеалом мужеської краси і то не нинішньої, а з часів минулих, коли ще вдилися герої.

І тепер він — тільки монах! Носить чорну одіж і великий сталевий хрест на грудях, а їздить простими саньми, на сидженню з соломи, так що від парадної брами до веранди за ним на снігу торчать стебла. Як дивно!

Граф Адольф уявляв собі, що він теж такий монах і теж лишає солому за собою. Смішно!

Але добре. Мав би з вірителями спокій... Та про це є ще час гадати. Покищо треба триматися гостро.

І він, як міг, так тримався цілий вечір. Але між доктором й отцем Ізидором виглядав дуже марно. Ті оба говорили як з книжки, а Христина не зводила з них очей. Видно, що цілою душею сприяє їм і що вирвати її з того товариства все одно, що пальму посадити десь на Сибірі. Годі починати боротьбу, як нема виглядів на перемогу.

Треба лишитися при Марійці. Але й вона не інша. Навіть подібна до Христини, як донька до мами і мабуть подібної вдачі.

До того Хмелинський. Ах цей Хмелинський! Коли б так йому, графові Адольфові, вдалося поставити на своєму, оженитися з Марійкою й осісти в Паньківцях, то перше, що він зробив би, було б звільнення Хмелинського. „Від нового року можете собі шукати іншого місця”, — сказав би йому; ах як радо сказав би...

О, о, як він зиркає в сторону Марійки! Це неймовірно, неможливе!

І граф Адольф кашляв за кожним разом, як Хмелинський глянув на Марійку. А коли й це не помагало, то звертався до неї з якимись питаннями, здебільшого не цікавими, а навіть дивними, бо ніби відірваними від моменту. А Марійка за кожним разом повертаючися до нього казала: „Що, прошу дядька?”

Ах як вона це казала! Ніби ніж пхала в його груди. Кітка, кіточко, котенятко...

Граф Адольф так був зайнятий тими гадками, що перестав брати участь у загальній розмові. Тільки як почув слово „любов”, зацікавився нею. Отець Ізидор говорив про любов. Це слово дуже дивно звучало в його устах, а це тим більше, що граф Адольф не чув, як на ту тему зійшла розмова.

— На мою гадку, — говорив монах, — правдивої християнської любови дуже мало на світі. І звідти наша біда, бо весь християнський світогляд побудований на любові. Вона для людей, як сонце для рослин, а милосердя, як роса. В сонці збіжжя й овочі дозрівають, а в любові добрі і гарні діла. Милостиня без любови дана, це обида для ближнього твого. Вона його болить. І пес не радо йде до чоловіка, який не любить поїв і не радо хліб приймає з його рук. А люди що? Гадаєте вони не чують, чи ви їх любите і тому хочете добро творити, чи творите це добро от так собі, про людське око, для святого спокою. Якщо ви без любови творите добрі діла, то краще не творіть їх, якщо ви охляп кидаєте ближньому з багатого стола свого, то краще не кидайте нічого. Не дуріть їх, пускайте кривду, хай вона в цілій своїй величі ходить по світі, щоб кожний побачив її і щоб схаменувся... Так мало правдивої, християнської любови на світі.

І очі отця Ізидора покрилися імлою якоїсь надземної туги.

— кине хтось гріш в простягнену долоню каліки і гордо дальше йде. Добре діло сповнив, ось який я добродій! А подумати, хто перед ким у боргах? Може цей каліка окалічив з тяжкої роботи на тебе і на подібних тобі? Може ти не милостиню йому даєш, а сплачуєш маленьку частинку свого великого довгу? Мало нині християнської любови на світі!

І м'який голос отця Ізидора звучав як струна придавлена рукою.

— Коли б ми справді любили ближнього свого, то не мерли б діти без догляду і без опіки, бо мами пішли до роботи. А скільки ж пань і панночок скучає між тим у своїх золочених сальонах! Чому ж вони не перейдуться селом і не заглянуть до тих хат, з яких що сильне, — вийшло на їх лани, а що слабе, — в'яне і пропадає марно? Подумайте, скільки менше нещастя було б на світі і скільки більше любови! Га, що казати, коли ми навіть своїх найближчих не вміємо любити. Синів женимо з грішми, доньок віддаємо за становища, титули, або прямо, щоб їх позбутися з хати.

Яке ж збіжжя вродиться з посіву такого? Це сумно, — бо ніщо не ридає так важко, як потоптана любов!

Отець Ізидор забув, що він не в церкві, а в приватному мешканню графині, піддавався силі свого чуття і на крилах власних слів знімався вище місця і моменту. Було щось величне і разом із тим щось сумно-трагічне в тій великій, могутній постаті, яка відривалася від реального ґрунту і летіла в сферу ідеалу. Так говорити міг тільки чоловік, який сам щиро любив і зазнав кривди у своїй любови.

— Любови треба нам, та не такої, про яку пишуть і говорять багато, а справжньої, Христової любови, яка сорочку з себе знімає, щоб нею ближнього обтулити, яка доторкається гнилих ран на тілі каліки, яка сиріт притулює до лона і яка велить забути про почесні і славу, про різниці клясові й товариські, про все, щоб тільки не вмирала, а росла й поширювалася між людством суцзя, всеобіймаюча, все-творча Христова любов. Без неї ми варвари дикі, без неї ми звірі, а не люди, без неї що варта наша цивілізація і культура, якою ми так гордимось сьогодні?!

На це питання ніхто не брався йому відповісти. Доктор повісив голову на груди, Хмелинський блукав десь у просторах, а графиня Христина і графянка Марія були задивлені в уста і в очі свого проповідника.

Образ нагадував проповідь Христову, перенесену з біблійних у теперішні часи.

Граф Адольф стояв перед рамою того образу. Він був ніби оглашений в церкві. Треба тільки, щоб отець Ізидор сказав: „оглашенні ізидіте!” і граф Адольф піде собі геть.

Навіть на нього цей дивний монах робив сильне враження. Індивідуальність!

Не диво, що Христина змінилася під впливом таких людей. Вона вироста ніби квітка в теплиці, в оранжереї, а ті люди провадять її на вільний воздух, де віють вітри і де лускають громи, провадять на гору, з якої розкривається широкий виднокруг.

І що ж він, граф Адольф, може протиставити таким впливам, що? Хіба вроджене прив'язання до минулого, до

людей і оточення, серед якого виріс він і вона. Тільки це одне...

Оце їй була його остання надія. Сподівався, що Христина піде за голосом минулого, за голосом своєї крові. Відбилася від свого товариства, впала в чуже, але нове і — здичавіла.

Треба їй це представити ясно, словами, які він так гарно обдумав і навіть вписав у свій нотатник, щоб їх не забути. Перечитував щодня, справляв, виучував на пам'ять і чекав відповідної хвилини, щоб їх проголосити.

**

Отець Ізидор переночував, перебув ще один день в Паньківцях і від'їхав. Він не мав до графині ніякого прохання, ніякого діла. Відвідав її, як брат відвідує сестру, сестру во Христі. Лишив по собі святочний настрій, ніби обновила палату. Навіть Антоні всміхався беззубими устами і не сердився на покойових, які все щось робили не так, як треба.

І граф Адольф перестав прозивати Гржегоржа капустиним штовбуром, не грозив, що розіб'є його рабську голову карафкою з водою, а поводився з ним поважно, як з людиною.

Граф Адольф думав, думав над тим, що таке любов? Чи любить він Христину і Марійку?... Так...

Чому ж би тоді вони не мали його любити?... Отець Ізидор проповідував любов, любов, яка доторкається гнилих ран на тілі каліки, — а він ще й не каліка...

Люди дурять себе. Що їм не кажи, толкують на свою користь. Граф Адольф належав до самодурів. Потішався гадкою, що отець Ізидор підготував йому дорогу до серця жінок... Треба тільки зважитися на рішучий крок, бо довше відкладати годі. І так засидівся, як за давніх, добрих часів. Дальше забракне білля в його подорожній валізі, одяги треба підновити, а головна річ — кінчитися морфіна.

Пора почати рішучий бій.

Викупаний, виголений, старанно одягнений і відмолоджений, дякуючи морфіні, він пустився на зустріч ворога.

Від Антона довідався, що Христина на першому поверсі

у своїй робітні. Пішов туди елястичною ходою. На сходах стрінув Хмелинського.

— Ви куди?

Хмелинський видивився на нього, бо не сподівався такого питання.

— Ви чого так дивитеся на мене; питаюся вас, куди йдете?

— До графині, — відповів коротко Хмелинський.

— До ясновельможної пані графині, — повторив з притиском граф Адольф, немов би це був не Хмелинський, а Гржегорж.

— Сестра не приймає тепер.

— Пані графиня кликала мене на конференцію.

— Кликала чи не кликала, вам нема чого йти до неї, бо не прийме. Я вам це кажу, я!

— Я щодня маю в цій порі конференцію з панею графинею.

— А сьогодні не будете мати, бо я до неї іду. Зрозуміли? Взагалі не знаю, як можна бути таким настирливим... Пі!

Хмелинському кров у голові заграла.

— Пікайте собі на Гржегоржа, а я до такого поводження не звик.

— З вами тут поведуться задобре. Вас розвезли, а ви того навіть оцінити не вмієте.

— Це вже моя річ, що я вмію, а чого не вмію. Вас вчителі не просив. І коли б це не дім, який я високо ціню й поважаю, я дав би вам іншу відповідь, мій пане! — сказав обурений Хмелинський, звертаючи зі сходів.

— Пі!... — післав за ним граф. — Пі, яка горда штука; нахаба! Поісував мені настрої. Чорт би його побрав. — І він нервово став поправляти ковнірець та краватку.

**
*

„Чи казати про ту розмову Христині? Ні, тепер не треба, тепер прямо до речі”.

І відкашельнувши та пригладивши гребінцем волосся,

що по мистецьки закривало лисину, він увійшов до маленького передпокою, з якого вели двері до робітні графині.

VI.

Графиня сиділа при столі і переглядала якісь папери та пляни. На столі були фотографії покійного батька та брата Христини, Маріїного батька, а також фотографія доктора у гарній гуцульській рамі. Кругом стояли шафи з лексиконами й підручними книгами, на стінах висіли ритвини славних мужів, на столику біля отомани лежала розкішно ілюстрована „Божественна комедія”. Ніяких прикрас, ніяких статуєток, ні порцелянових звірків та пташок, навіть диванів, ні килимів не було, і покій нагадував скорше робітню якогось ученого, ніж жінки, графині.

— Я гадала, — сказала вона, встаючи від роботи, — що це пан Хмелинський. Не сподівалася побачити тебе тут і так рано. (Годинник показував що лиш пів до 12).

— Бо я навмисне тут тебе заскочив, моя дорога кузино, — говорив солодко граф, — знаючи що тут можна побалакати з тобою на самоті, без зайвих свідків. У мене є дуже поважна тема.

— Невже ж?.. Прошу, сідай! — і показала рукою на фотель, що стояв біля стола. — Але я все таки перше скажу Антоні, щоб перепросив пана Хмелинського.

— Не трудися, я вже йому сказав.

— Кому?

— Хмелинському.

— Так?! — і графиня стала гладити складки своєї сукні.

Граф Адольф зрозумів, що вона невдоволена і що лиш тепер прийшло йому на гадку, які наслідки могла б мати його сутичка з тим навісним Хмелинським, коли б Христина вийшла була в цей мент із своєї робітні.

А воно так легко могло статися. Щастя, що не сталося. Бо розуміється само собою, що коли тепер поведеться йому довести діло з Христиною до бажаного кінця, то ця приключка піде в забуття.

Щоб перервати мовчанку графиня спитала, як звичайно:

— Як же ти себе почуваш сьогодні, як спав?

— Спасибі. Знаменито. Снівся мені дуже гарний, але дивний сон.

— Що ж такого?

— Не знаю, чи казати. Боюся, щоб не подумала собі, дорога кузино, що це не сон, а вигадка.

— Не подумаю. Кажі!

— Мені снилося, що ти була моєю — судженою.

— Я?

— Так, ти Христіно.

На устах графині з'явилася дивна усмішка, в якій було все, і знак питання, і іронія, і навіть щось ніби погорда. Перехилюючи голову набік своїм давнім способом вона відповіла:

— От бачиш, Адольфе, які то глупі й неможливі сни часом сняться.

— Чому глупі й неможливі?

— Ти ще питаєш?

— Бо я тут нічого неможливого не бачу.

— Ні, Адольфе, ти мабуть ще не збудився.

— Навпаки, я дуже добре виспався сьогодні і беру повну відповідальність за свої слова. Нічого неможливого тут нема. Побираються старші від нас, а те що ми собі якісь там свояки, теж не входить у рахунок. Архієпископ певно має ще в резерві якийсь дозвіл на таке подружжя так, що навіть до Риму, мабуть, не треба буде посилати.

— А різниця характерів і світоглядів, Адольфе? Це ж головна перешкода, бо інші на мій погляд не повинні мати ніякого значення. Ти бачиш, я нині людина з іншого світа, між нами нема нічого спільного, крім родинних зв'язків; що для тебе чорне, те для мене біле, і так далі.

— А коли б я пробував свій гарний сон все ж таки здійснити?

— То таким чином порвав би ти ще й ті останні нитки, які нас в'яжуть сьогодні. От бачиш, ти приїжджаєш до мене, як кузин, як мій первий брат, я тебе щиро гошу і ми пере-

живаємо під вечір нашого життя не одну гарну хвилину, а тоді, дивилась би на тебе другими очима і тобі ніяково було б їздити до тих Паньковець, в яких навіть зимою ростуть гарбузи.

— Дозволиш закурити? — спитав нараз граф Адольф, щоб подумати, що йому відповісти.

— Але ж прошу. В мене навіть є якісь цигаретки, — і вона пішла до маленької шафки, що висіла біля печі. Шукала. — Ось вони, прошу!

Граф Адольф вибирав, запалював сірник, шукав потільнички, а за той час обдумував дальший плян розмови.

„... Ось як воно. Значиться з Христіною — *Lasciate ogni speranza*. Спудлував...¹⁾ Треба якось перейти на Марійку. Але як? Чому то майже ніколи не піде розмова так, як собі її уложиш?... Треба пробувати якось інкаше...

Він відложив цигаретку набік і цілуючи графиню в руку та дивлячись їй просто в очі, щоб бачила, що говорить щиро, казав:

— Але ти не гніваєшся на мене? Правда? Я ж тільки розповів тобі свій сон та ще на твоє такі бажання... Ні?

— Авже ж, авже ж. Гніватися нема за що, Адольфе. Чи одне нам сниться і я ніколи не могла погодитися з теорією, немов то сон, це наші бажання.

— Є така теорія? — питався граф Адольф.

— Вона вже має цілу літературу і в моїй бібліотеці знайдеш дещо на ту тему... Але ти мав мені щось важного сказати, якесь діло, для якого вважав навіть відповідним відправити з квитком пана Хмелинського, хоч я його кликала на нараду.

— Так, у мене є, бачиш, дійсно дуже важне і поважне діло...

— Не сон?

— Ні, ні, борони Боже. Суцця правда, дійсність. Та я боюсь, щоб ти й тепер не погнівалась на мене. Мені було б дуже прикро, бо це, що хочу сказати, впливає не з егоїстичних понук, а з журби за будучність нашого роду.

¹⁾ Стрілець не влучив у звірину, зле стрілив.

— Кажі!

— Як знаєш, я останній мужеський нащадок наших славних предків. Твій батько помер в силі віку, а брат згинув передчасно. Якесь невблаганне фатум повисло над нашим родом, колись так славним і численним. Тепер вся відповідальність на мені. Зійду до гробу безпотомно, так над моєю домовиною переломлять наш гербовий щит. Нікому буде передати старинного с'гнета і гербової печатки. Ім'я наше станеться піснею без слів, буде одним із тих споминів історичних, яких у нас багато.

— Всьому приходить кінець, дорогий Адольфе, щоб тільки цей кінець не був поганим, — відповіла графиня.

— Як це ти можеш казати так спокійно? — питався з жалем граф Адольф. — Невже ж тобі байдужі наші святощі родинні?

— Не байдужі, але ж я не мужчина і від мене не залежить, чи наш рід буде продовжуватися, чи вимре. А коли тобі на тім залежить, то я дивуюся, чому ти скорше не женився. Під вечір не видно стежок, можна легко спотикнутися.

— Я ж з тобою, дорога Христіно, балакав уже на ту тему, а ти так, немов нічого не знаєш.

— Дивно мені, як можна було до такої міри припізнитися. Ви привикли, щоб за вас думали льокаї.

Тим вона знов зіпхнула свого співрозмовника з тої стежки, по якій він сподівався дійти до цілі.

— Ти, дорога кузино, відбираєш у мене охоту далі говорити, — почав граф Адольф.

— Борони Боже! Я тільки балакаю з тобою в чотири очі, щиро. Кажі!

— Коли так, то і я буду казати щиро. Я тут не бачу іншої розв'язки, тільки...

— Тільки що? — спитала зацікавлена графиня.

— Тільки, щоб я оженився з Марійкою. Тоді Паньківці остануться при нашим роді, а дасть Бог і наслідник з'явиться.

Він вийняв хусточку з нагрудної кишені і обтер чоло, а потім став витирати нею також свій монокль, хоч на нім не було, мабуть, ні одної порошинки.

Графиня дивилася на його лисину, так вправно прикриту жмутком бокового волосся, на грубі сині жили на висках, на зморшки, якими було вкрите чоло, і кутки її уст стали нервово дрижати.

Те, що почула, було таке несподіване для неї, таке, хоч звичайне, але на її гадку гидке, що насилу здавила в собі гнів.

— Ти звернувся на хибну адресу, — відповіла. — Я не маю права рішати про долю Марійки.

— А хто ж тоді має це право, як не ти? Ти ж їй даси маєток, ти можеш і подбати, щоб він лишився при родині.

— Іншими словами вона має продати себе за цей маєток. Ні, Адольфе, це так колись бувало, може воно й тепер де є, але не в мене. Я в такі торги не вдаюся, я дійсно люблю Марійку і хочу, щоб вона була щаслива, а щасливою може бути тільки з таким чоловіком, якого полюбить широко і безоглядно.

— Значить, ти віддаси її, за кого вона схоче?

— Вона віддасться за кого сама схоче.

— За доктора?

— Доктор замудрий, щоб у його голові могла явитися така ідея. Він на Марійку дивиться, як батько на доньку.

— Розумію, доктор в інший бік стріляє.

— Можеш його спитати, куди він стріляє, але я тобі не раджу.

— Ого!

— Не раджу, як кузина, бо дістанеш відповідь, яка тобі не буде мила.

— Так тоді може за Хмелинського?

— Хоч би й за нього. Коли він їй по душі, так хай їх Бог благословить.

— А що ж тоді скажуть наші предки, Христино! — говорив граф Адольф, попадаючи на здавна підготовані слова. — Що скажуть ті лицарі хоробрі по всіх бойовищах Європи, що кров'ю своєю на червоно багрили наш гербовий щит?

— Лишим наших предків у мирі. Вони тут ні при чім. Ми не питаємося їх, як і з ким вони женилися і їм нема чого встрявати в наші діла. Інші часи й інші погляди на честь і

достойність роду. Мій погляд такий, що дівчина, яка віддається без любови, поступає не чесно.

— А коли мусить?

— Тоді краще з мосту та в воду.

— Романтика, для якої в нас не повино бути місця, коли ми хочемо й на далі лишитися тим, чим були.

— Я якраз того не хочу. Я хочу, щоб ми були людьми і християнами, Адольфе, щоб ми любили правду і бридилися брехні та облуди, щоб ми хотіли і вміли бути щасливими, а щастя не в традиціях, не в упередженнях, і не в смішних пережитках середньовіччя...

— А в чім?

— У вдоволенні собою, в гармонії між нашими принципами й ділами.

— Гарно! — відповів збентежений граф Адольф і всміхнувся злобно.

— Для мене гарно, а як для кого — не дбаю. Я самостійна. Та що нам балакати багато. Я вже тобі казала, що про долю Марійки не рішаю. Поговори з нею. Якщо вона згодиться йти за тебе, то я не буду противитися, хай Бог благословить. Попросимо отця Ізидора, щоб вас звінчав і жийте собі щасливо.

— Дипломатка! — промовив граф Адольф крізь зуби. — Ти дуже добре знаєш, що Марійка могла б згодитись тільки дякуючи твоїм впливам. Ріжниця віку, інший світогляд і так далі — не притягають, а скорше відтручують її від мене, але ж на те є старші, щоб напутили молодих, щоб сказали їм, що любов перешумить як похмілля а ім'я, становище, значіння в товаристві остануться на ціле життя. І ти якраз того сказати Марійці не хочеш, не хочеш прикласти руки, щоб урятувати наше родове ім'я.

— Не хочу брати на свою совість ще одної трагедії в нашій роді. От що!

**
*

Графиня встала, дістала з шафи спорий зшиток і показуючи його графові говорила:

— Це записна книжка мого покійного батька. Коли б

ти прочитав її, то побачив би, що значить подружжя не з голосу серця, а з матеріальних спонук. Мій батько був нещасливий і моє життя теж далеке від щастя і брат мій і тітки, ти знаєш, як вони скінчили, чому ж тоді я маю ще й Марійку тручати в цю саму глиб, в цей вир життя, з якого так важко виплисти на чисту, тиху воду?... Поговори з нею!

— Дякую тобі! — відповів граф Адольф і собі встаючи та кланяючися злегка. — Дуже тобі дякую, дорога кузино, від себе, від наших предків і в імені цілого нашого роду, який, як бачу, докотився до берега пропасти.

— Тільки без злоби, Адольфе, без злоби! Не можеш вимагати від мене того, що противиться моїм переконанням.

— Не вимагаю. Я тільки пригадував ті обов'язки, які на тебе кладе рід і походження, а коли ти не слухаєш моєї пригадки, то може послухаєш нашого родинного з'їзду, який треба скликати, щоб наше родове гніздо не пішло в непокликані руки.

— Себто, ти гроиш мені? Так тоді знай, що погроз я найменше боюся. Я не дівчинка, яку можна перестрашити родинним з'їздом. Кажу тобі рішучо, що ніяка сила в світі не зневолить мене поступати проти моїх переконань.

— А загальна опінія? Ти може й не знаєш, як дивиться наша сфера на теперішні Паньківці, не чула, що балакають наші вороги про тебе, про доктора і так далі. Хочеш, щоб і на Марійку впала така сама тінь, в якій прийдеться їй нидіти до самої смерти?

— *Der Schelm denkt, wie er ist.* Мені байдуже, що хтось там говорить про мене. Для мене важне, яка я в собі є, у своїй власній свідомості. Коли я зважаю на чийсь опінію, так хіба на опінію тих людей, з якими доводиться мені ближче жити і працювати. Я хочу, щоб народ не поминав мене злом, а іншими турбуюся стільки, скільки торішнім снігом.

Вона говорила чимраз скорше й голосніше, хоч як хотіла здержати свій гнів. І з кожним її словом обривалася земля під ногами графа Адольфа і йому здавалося, що зсувається у пропасть. Всі його пляни, всі його надії валилися, як домики з карт.

І граф Адольф вийшов з рівноваги. Затиноючись і загикуючись на кожнім „а”, він не говорив, а мало що не кричав:

— Так ти гадаєш собі, що на твої дивацтва нема вже жадного способу, що в Паньківцях раз на все розпаношаться всякі доктори і Хмелинські і ціле те товариство, що обезславлює наше родове гніздо?

— Адольфе! — крикнула графиня, — ані слова більше, бо вийду з цієї кімнати. Ти забуваєшся з ким говориш. Ображаєш не їх, а мене. До образ я не привикла і не потребую привикати. Відклич свої слова!

Граф Адольф отямився. Це ж жінка, а до того господня дому. Що він зробив?

— Пардон! — промовив схиляючи голову додола. — Я дійсно забувся. Жаль говорить з мене, жаль, знаєш, що таке жаль... Прости!

**
*

— Чи маєш ще яке бажання?

— Ти знаєш мої бажання.

Графиня мовчала. Граф Адольф не знав, що йому робити: нав'язувати розмову наново, чи прощатися.

Вибрав останнє.

— По тім, що зайшло між нами, мені остається тільки одне, попрощати графиню! — він вклонився і вийшов.

**

Графиня сіла при своїому столі і очі закрила руками. Годинник відзвонив дванадцяту годину. Слухала, ніби перший раз чула, як він б'є.

А потім встала і відчинила вікно. Повіяло холодом.

„Повітря, свіжого повітря! Свіжого повітря, бо дихати важко!...”

VII.

По розмові з графом Адольфом Хмелинський казав запрягти коні і поїхав до доктора. Виїхав бічною брамою, щоб не бачили в палаті.

Був ясний, зимовий день. Сухий сніг лежав на полях, мороз, — аж санки свистали.

Дивився на сліди, які звірина поробила по полях: зайці, лиси і сарни. Заячі сліди такі поплутані, як думки в його голові.

Але одна йшла просто: йому годі лишатися в Паньківцях. Коли б не графиня, покликав би графа Адольфа на двобій, але тут ні. Не може жінкам робити цієї прикрости. А може не зважати ні на що і ні на кого?.. Порадитися доктора. Зробити, як він скаже.

**

Доктор здивувався, побачивши Хмелинського в своїй хаті.

— Я давно повинен був приїхати до вас, пане докторе, — говорив Хмелинський, насилу скриваючи схвильовання, — щоб подякувати вам за вашу знамениту лікарську поміч. Дозвольте стиснути вашу чесну руку і сказати вам, що ніколи того добра не забуду!

— Нащо такі, „церемонії“, пане Хмелинський? Я дуже радий, що бачу вас у себе, але вам краще сидіти в хаті, щоб не перестудилися. Дивіться, який мороз, — і він показав на білі квіти на шибках, — як на Сибірі. Що ж там чувати в Паньківцях?

Хмелинський переглядав альбом з фотографіями.

— В Паньківцях? — повторив питання і нараз очі його запалали радістю, як у хлопчика.

— Це моя тітка, — сказав, показуючи на фотографію прегарної пані.

— А моя тіточна сестра, — відповів усміхаючись доктор.

— Що ви кажете, пане докторе?

— Те, що чуєте. Та гарна пані, це моя тіточна сестра. Вона була відома красавиця. Як йшла вулицею, люди з дива ставали, перебігали дорогу, щоб ще раз подивитись на неї.

— Дійсно тітка була прегарна жінка. Мені було літ шість, коли я її перший раз побачив. Така зима як тепер. Всі в хаті сплять. Я в ідальні на канапі, бо в дитячому покої мурували піч. Збудив мене якийсь гамір. Хтось приїхав, вітаються, —

розповідають щось. Цікавий я такий, але вставати з ліжка не вільно. Чекаю, щоб хтось прийшов і сказав, що це за гості. Чекаючи заснув. І знов мене збудило, але вже не гамір, а світло. Горіла свічка на столі, а по пркою ходила якась пані; розплітала перед сном довге, золоте волосся і молилася. Я вдавав, що сплю, бо боявся, що вона прийде вітатися зо мною, а я хотів дивитися на неї, як на образ, така гарна була, — в тім ході королівськiм, з тим золотим волоссям, з молитвою на устах.

На другий день мені сказали, що це моя тітка, що вона пережила важкі пригоди в дорозі, заки приїхала до нас... Взагалі тітка пережила багато важкого.

— Так. Вона була гарна, але нещаслива. Доля казала їй за ту незвичайну красу дорого заплатити.

— Моя тітка, ваша тіточна сестра, себто ви мені...

— Я вам якийсь дядько, пане Хмелинський.

— Дивно.

— Нічого дивного. Бувають дивніші стрічі на світі. Я пам'ятаю, як у боснійській війні на бойовищі стрінувся батько з сином. Син ходив до школи і став австрійським офіцером, а батько працював далі на господарстві. Надтягнули „шваби”, батько взяв кріс у руки і пішов боронити волю. Там він і зустрів свого сина, одинака... Чого ж ви так задумалися, пане Хмелинський? Над долею тітки?

— Я?... Так... Маю великий клопіт.

— Ну? Який? Дістали лист, чи що?

— Ні, не те. Я мушу їхати з Паньковець.

Доктор зірвався на рівні ноги.

— Ви, з Паньковець! Що таке? Це не можливо. З кожного боку не можливо. А графиня, а маєток, а ваші пляни?

— Мушу! — і він слово в слово переповів свою розмову з графом Адольфом.

Доктор вислухав дуже уважно.

— Графиня знає?

— Ні.

— То добре. Дозвольте, щоб я їй це переповів. Я певний, що вона стане по вашій стороні, хоч граф Адольф —

граф і свояк. Дуже добре, що ви запанували над собою і не нарobili бешкету в палаті. І графині і панні Марії було б це прикро, дуже прикро. Тому і про двобій не може бути мови. З ким? З тією карикатурою чоловіка? Він вас перепросить, коли того забажаєте, щоб тільки не виставляти на небезпеку свого дорогоцінного життя.

— Але ж я не можу вертатись до Паньковець! — крикнув Хмелинський. — Я не можу з ним стрінутися при обіді.

— Ви й не потребуєте тепер їхати. Поїду я і доведу до ладу ту немилу справу, це „непорозуміння”. Ви лишитесь в мене як гість. Скажу, що поклав вас до ліжка, бо боявся, щоб не перестудились. Щоб не брехати, я це таки зроблю.

— Але ж я здоровий, — боронився Хмелинський.

— Це вже лишіть мені, як вашому лікареві. З'їмо снідання і ви до ліжка, а я до Паньковець. Дядька треба слухати. Взагалі не зашкодить слухати старших, — жартував доктор.

**
*

По добрім сніданні доктор відпровадив Хмелинського до гостинного покою.

— Оттут вам буде добре. Тихо, хоч мак сій. Жінка не сварить і діти не плачуть. Парубоцький рай. Ось нові часописи. Раджу прочитати „Зорю”. Там є одне прегарне оповідання якогось нового письменника. Таке простеньке... Але... — і доктор, почувши дзвінки, підбіг до вікна... „Хтось іде. Чи до мене? Ні...” — Що я бачу! Це переїхав граф Адольф. Так, то його коні і його Грицько нечепурний... Овва, кисла міна... Такий наглий від'їзд! Щось нараз попсувалося в палаті... Прямо втеча... Ось бачите, пане Хмелинський, я вам добре порадив. Спіть собі спокійно, а я поїду зараз таки, бо знаю, що графиня затрівожиться, як не прийдете на обід. Вона, між нами кажучи, так привикла вже до вас.

Стиснув руку Хмелинського і вибіг.

За хвилину його сані пересунулися липовою алеєю, що бігла від двора у поле.

Хмелинський лишився сам.

Тріщали сухі дрова у великім, кафлевім коминку і тихо тікали всякого рода годинники, яких доктор був знавцем і любителем і яких мав доволі велику й гарну збірку. Хмелинський потонув у думках.

Ціле дотеперішне, недовге, а вже багате у всякі пригоди життя, пересувалося перед ним живими образами. Батьківська хата, тихе подільське село і добра, все заклопотана мати і молодша від нього рідня виринали перед ним і питалися, що він тут робить? І гімназія і товариші, здебільшого такі бідні, як він, вітали його в тих тихих, достатних покоях. „Го, го! як ти спанів!“... Так недавно сиділи вони на шкільній лавці, а сьогодні навіть не знають, де хто з них подівся. Кількох померло. Бракло сил, щоб перебути студентську біду. А йому якось поталанило. Покінчив науки за границею, відбув рік військової служби, став офіцером і попав на знамените місце агронома в багатій і гарній графині.

Агроном, а властиво директор дібр. Хоч ще цього титулу не мав, але дійсно був ним, бо графиня нічого без його відома і без його поради не робила. І не так тішився матеріальними успіхами, як більше надією, що зможе багато доброго зробити, і для графині і для селян.

Поведе річ так, щоб був, як то кажуть і вовк ситий і коза ціла. Може за його прикладом і інші підуть і почнеться нова доба в господарці краю, який від довгих літ попав на мертву точку і ніхто не може його з тої точки наперед поплхнути... Повінь, важка недуга, і — панна Марія...

Тут ясні образи покрилися якоюсь романтичною мрякою. Це ж романтика, це епізод, який не в'яжеться з його реальними плянами, навпаки відтягає його від пильної і тверезої праці. Цей епізод треба би усунути з поеми його життя...

І Хмелинський почув, що не може того зробити, не має прямо відваги. Хоч і бачить, що його любов безнадійна, але все він таки близько неї. Буде агрономом, буде господарювати, працювати, буде себе дурити.

Так, доки вона не віддасться. А може й довше. Може вона стане панею маєтку графині і залишить у ній вірного і досвідченого агронома...

Нараз являється граф Адольф, зустрів на сходах і — всьому край! Deus ex machina! . . .

Хмелинському було ясно, що повороту до Паньковець для нього нема. Не може ж графиня вибрати його, зриваючи з своїм першим братом, а для обох їх місця під одним дахом нема і бути не може . . . Доктор . . . Він теж не всесильний. Образа остається образою і її треба якось змити; так не йде. Над тим подумують у купі дядько і небіж. Як дивно, що він знайшов, якраз тепер того забутого дядька. Пригадує собі, що мати згадувала колись про нього, як про виїмково талановитого й гарного чоловіка. Але потім цей дядько кудись подівся і в родині забули про нього. Аж нараз доля звела їх до купи і то в таку прикру хвилину.

Доля зажартувала собі з них, — звела, щоб знову розкинути в два боки. В Паньківцях лишиться графиня, доктор, панна Марія, будуть бачитись щоднини, вести між собою тихі і щирі розмови, деколи приїде отець декан, деколи панна Марія зайде на приходство і — може, може часом згадають і його, — Хмелинського, який піде собі шукати іншого місця, привикати до інших людей. Але її не забуде ніколи . . . Панна Марія, Марійка! . . .

І Хмелинський підвів очі на стелю. Більше про ніщо не хотів думати . . .

Годинники тікали, сухі дрова в коминку тріщали, вітер зривався і шуміли високі липи кругом старого двора.

**

— Федьку, гони! — сказав доктор, минаючи липову алею. Федько цокнув на коні і вони помчали як вітер. Докторові було спішно.

Колись, молодим, він умів ждати, умів серце взяти в свої жмені і казати йому: мовчи!

Та що з того мовчання вийшло?

А тепер він не той. Не може стерпіти кривди, яка діється ближньому, та ще знайомому, навіть — своякові. Рад пособити Хмелинському. Хоч граф Адольф — граф і свояк Христини, а Хмелинський тільки агроном і тільки його, доктора, якийсь далекий родич, але мусить бути справедли-

вість на світі, бо без неї життя дичавіє. Це повинна і мусить зрозуміти Христина і доктор був певний, що вона зрозуміє. Між ними від часу, як він собі купив село в її сусідстві і замешкав тут, ніяких непорозумінь не було. Мало того, йому здається, що між ними навіть тайн ніяких нема, а є справжня приязнь, заснована на схожості бажань, стремлінь і поглядів на людей і на життя.

Як молодець вискочив із залубень, шубу дав Антоні і побіг до графині.

Графиня здивувалася побачивши його скорше, як звичайно.

— Замість Хмелинського маєте мене на обід.

— А невже ж Хмелинського нема? Де ж він?

— У мене.

— А то знов що за спосіб? Поїхав, не сказавши нікому?

Доктор розказав все як слід, не скриваючи нічого. Графиня хвилювалася. Її дрібні пальці дрижали, дрижали кутки затулених уст.

— Знаєте, докторе, — казала вона, — я Адольфа ніколи не цінила високо, але, щоб він так забувся, того я теж ніколи не сподівалася. Йому мабуть здавалося, що Паньківці вже йому належать. Ви не знаєте всього, я вам розкажу. Знаєте, ні це навіть смішно повторювати, він освідчався мені, він, Адольф! Ніби це йому снилося і він мені тільки розказував такий сон.

— А ви що йому на це?

— Я йому сказала: бачиш, Адольфе, які то часом глупі й неможливі сни бувають.

— Знаменито. Я рад би був побачити його міну.

— Та на тім не кінець. Слухайте далі. Не попавши в двері, він став лізти вікном. Хотів, щоб я Марійку віддала за нього, бо, мовляв, таким чином, зостанеться наше гніздо при родині. Чи ви сподівалися щось таке почути? Я мала намовляти Марійку, щоб вона віддавалася за нього! Подумайте тільки, — я!

— Це також ідея!

— Ідея безідейної людини. Я йому, розуміється, від-

мовила. Відослала до Марійки і тоді він уважав, що краще їхати собі геть... І поїхав.

— Куди?

— Або ж я знаю, куди? Додому певно ні. Поїде по родині скликати родинну нараду, бо йому все здається, що живемо за Сасів, або за Марії Терези і що я посвячу Марійку ради якогось там родинного добра, а властиво, щоб забезпечити йому старість. Хай іде. Я ніякої ради, ніякого присуду, крім власної совісти не знаю. Марійка віддасться за кого схоче і я маю надію, що віддасться за гідного себе.

— Це дуже гарно, графине.

— Кажіть мені, „пані”, пані Христіно, я прошу вас про це.

— Це дуже гарно, пані, але все ж таки треба подумати над цією родинною радою. Значиться вони пустять в рух цілу пекельну машину, будуть шукати якоїсь правної ключки, щоб придиратися до вас. Я вже подумаю над цим, — вкупі з моїм правним дорадником. А тепер треба щось зробити з Хмелинським. Він не хоче їхати до Паньковець після того, що його тут стрінуло.

— Як то не хоче? Кого ж він гадає карати за Адольфа, мене? Коли б Адольф далі тут сидів, то ще розумію, але ж він поїхав і я навіть не знала, що між ними зайшло.

— Так, але все ж таки воно сталося у вашій хаті, і Хмелинський не знає, яка ваша думка, — не знає, як ви поставитесь до нього, чи не гнівається, що він посварився з графом Адольфом.

— Правда. Так знаєте, що ми зробимо? Я пішлю по нього свої криті залубні і напишу, що чекаю на нього з обідом.

Доктор думав хвилину:

— Так буде добре. Пишіть, а я скажу запрягати коні.

І він вийшов. Графиня сіла при бюрку і написала:

„Пане Хмелинський! Дуже вас просимо, приїдьте негайно, бо чекаємо на вас з обідом. Всі турботи лишіть у доктора, в його кабінеті; він собі з ними дасть раду. До милого і скорого побачення, — Христина Г.”

Криті залубні повезли ту записку до Хмелинського. Доктор і графиня чекали.

— Знаєте, докторе, — почала графиня, — це ніби вже тут колись було.

— Що таке?

— А цей виїзд Хмелинського.

— Ніби було... Тільки скінчилося інакше.

— Інші люди й інакше всьо кінчиться.

— Не було такої доброї руки, як...

— Як яка?

— Як та, що перед хвилиною лист писала.

— Рука мусить писати те, що треба.

— Втім бо то й річ. А в світі звичайно так буває, що серце диктує одне, а рука пише інше.

— Чому ж воно так?

— Або я знаю чому? Люди цураються правди, кажуть, що правдою далеко не зайдеш. Чується навіть, що брехня іноді добродійна. Та я гадаю, що малі брехні підготовляють ґрунт під великі і так твориться ця брехлива життєва система, у якій доводиться нам жити.

— А ви, вибачте за смілість, ніколи не брехали?

— На жаль так! Властиво не брехав, лише затаював правду. Не говорив того, що треба було сказати.

— Я також... Подаймо собі руки.

І вони почали сміятися сміхом крізь сльози.

— Зле ми вийшли на тім, що не мали сміливости сказати щиру правду, правда, пане докторе?

— Мабуть що не добре, моя ласкава пані. А з того наука...

— Щоб молодих навчити говорити правду.

— Ви вгадали мої думки, пані.

— Щоб то ні! Я ваші думки читаю, як відчинену книжку.

— Я мабуть не гірше від вас умію читати.

— А може б ви кінчили своє оповідання?

— Яке?

— А зміст тієї повісті, яку ви пишете, чи вже написали.

— Нащо?

— Бо я хочу послухати... Не люблю недоспіваних пісень.

— Ту пісню мабуть, що лиш ангели в небі доспівають.

— Так думаєте?

— Так мені щось здається, пані... Не всі ті сади цвітуть, що весною розвиваються... — чули ви це?

— Чула.

— Отже бачите.

— Але повість ви все таки повинні мені розповісти аж до епілогу, бо я хочу слухати.

— Добре, тільки не сьогодні. Як прийде час, сам зголошуся до слова.

— Хай буде. Знаєте, що мені тепер прийшло на думку?

— Що таке?

— Колись я читала, тільки не знаю де, що образи подій не пропадають, а подібно, як зберігаються враження у нашій тямці, (на мозковій корі, чи в самім мозку, я не анатомка), так вони знімаються вгору, зависають десь високо в просторах і там тривають вічно. І подібно, як з тямки якесь давно забуте враження добудеться іноді з підсвідомости і перейде в свідомість, так по сотках, а то й тисячах літ такий образ може зсунутися в долину і з'явитися здивованим людським очам.

— До чого ви це говорите, пані? — спитав нараз доктор.

— До того, бо мені здається, що і в нашій палаті являються образи подій зперед двадцяти літ.

— Дісно щось такого. Панна Марія нагадує деколи вас, ласкава пані.

— І не диво. Вона ж моя братанниця. Але, чи ви знаєте, що як я часом дивлюся на Хмелинського, то здається мені, що я вас молодим бачу, що це той доктор, який учив мого брата, а я так радо любила слухати з другого покою його викладів, особливо з природознавчих наук.

— І це не велике диво, бо Хмелинський син моєї тіточної сестри.

— Що я чую! Дійсно?

— Так. Я йому якийсь дядько. Це виявилось сьогодні, коли ми розглядали фотографії.

— Бачите, як доля грається з нами.

— На те вона доля, щоб гралася з нами...

— У піжмурки...

— У піжмурки, бо ми самі собі зав'язуємо очі. Хто вірить у долю, хай зносить її химери.

— А можна не вірити? Можна все опихати на припадок? Забагато тих випадків і задивні вони...

Дальшу розмову перервав приїзд Хмелинського.

— Приїхав! — сказала графиня, не скриваючи свого вдоволення.

— Слухняного маю сестринця, правда?

— Не вдався в свого дядька.

**
*

Хмелинський хотів виправдуватися зо свого наглого виїзду, але графиня не пустила його до слова. Казала, що знає цілу ту немилу подію і коли б Адольф був ще у Паньківцях, вона б потягнула його до відповідальности, бо він поступив не тактовно. Але, що виновника нема, так вона, як господиня дому, просить вибачення і сподівається, що Хмелинський ані до неї, ні взагалі до Паньковець не буде мати жалю. Нехай все лишиться по старому, бо так було гарно.

— Правда, пане Хмелинський? —

Говорила це так щиро, що Хмелинському годі було сказати: ні!

Він такої розв'язки не сподівався і хоть знав, що з графом Адольфом прийдеться ще вирівняти рахунок, але поки що був вдоволений і навіть щасливий, тим більше, що якраз надійшла панна Марія. Звіталася, як звичайно, але не знаючи ні про суперечку графа Адольфа з Хмелинським, ні про виїзд цього останнього з Паньковець, дивувалася, що в товаристві панував якийсь незвичайний настрій.

По обіді, як доктор з графинею балакали при чорній каві, попросила Хмелинського, щоб щось заграв. Грали

Гріга, норвежські танці, які панна Марія дуже любила. По скінченім концерті спитала:

— Скажіть мені, пане Хмелинський, що тут сталося такого? Відчуваю, що настрої не такий, як все, а не хочу питатися тітки.

Хмелинський не міг брехати. Він не переповів своєї суперечки з графом, тільки сказав загально, що посварився з ним, виїхав і не оподівався, що так скоро вернеться.

— То ви хотіли нас покинути не попрощавшись навіть! — мало не скрикнула Марійка.

— Не хотів, а мусів, пані.

— Чого не хочу, того й не мушу.

— Ви, але не я, панно Марійко. Я не міг стрінутися з графом.

— Правда. Але де ж граф Адольф.

— Від'їхав.

— Що, і цей не попрощався зі мною! А тут що такого сьогодні- Якісь чари!

— Може й чари.

— Думаєте — ми чарівниці?

— Не треба бути чарівницею, щоб чарувати.

— Можливо, не знаю. Це для мене якась містерія. Але кажіть; — граф Адольф дійсно від'їхав?

— Коли б він не від'їхав, то я не приїхав би.

— І ви це так кажете рішучо і так спокійно?

— Рішучо — так, а спокійно — ні. Ви не знаєте, що діялося в моїй душі, коли я виїздив із Паньковець.

Граф'янка глянула йому в очі.

— Знаєте, я ніяк не можу погодитися з тим усім.

— З чим?

— А хоч би з тим, що ми нині могли їсти обід без вас.

— Однаково смакував би, пані.

— Не люблю такого пустого говорення! Не говоріть так зо мною! Говоріть, що думаєте.

— Думаю, що мое товариство не так то дуже й бажане; я ані дотепний, ані розмовний, я оттакий собі чоловічок. Є — добре, а нема — то обійдеться.

— Неправда! — сказала графянка і — опаленіла. — Ви-
бачте! Я не хотіла образити вас тим словом. Я не свідомо
його сказала.

— Нема чого вибачати. Це „неправда!“ дорожче для
мене від не знаю чого...

Хвилинка мовчанки...

— Може ще що заграємо, пане Хмелинський?

— Як накажете, пані. Але коли я дійсно маю бути щи-
рим, то мушу вам сказати, що розмова з вами для мене сьо-
годні краща від найкращої музики.

— Коли так, то говорім далі! — відповіла графянка
просто і щиро, як дитина. — Мені також хочеться сьогодні
говорити з вами; хочеться почути щось гарного і сказати
щось доброго... А ви збиралися покинути нас раз на все.
Такі то ви!... З ким же я тепер балакала б, скажіть!

— З думками. Може воно й приємніше, ніж зо мною.

— Знову те саме! Отже знайте: Мені приємніше з вами;
так є, — приємніше!... розумієте: приємніше!... що ж ви
на це?

Хмелинський не сподівався такого звороту. Він глянув
на панну Марію, чи вона не насміхається з нього.

— Вам дивно, що я говорю правду? Чому я її не маю
сказати? — питалася далі.

Хмелинський бився з думками, що йому відповісти. Чув
велику й несподівану радість, тим більшу, що перед кіль-
кома годинами уважав усе втраченим, безповоротно втра-
ченим, а тепер нараз відчиняються перед ним ворота до
якогось чарівного городу, повного небачених квіток і не-
чуваних пташок, як у казці.

— Я такий щасливий, що сказати не вмію, боюся гово-
рити, щоб не сполошити щастя. Хоч воно може тільки хви-
леве, як химерний привид, та нехай триває; хай я ним
уп'юся, як наркосою.

— Чому хвилеве, чому чоловік не може бути щасливим?

— Бо є багато всяких перешкод, які загороджують до-
рогу до щастя.

— Тоді треба мати сміливість поусувати ті перешкоди.

— А ви маєте таку сміливість, пані?

— Як треба буде, то матиму. — відповіла рішучо.

— Пані! — сказав Хмелинський і, не знаючи як і коли, припав до її руки устами.

Не боронила. Відвернула тільки голову, а потім шепотом сказала:

— Але нам пора до товариства. Ви йдіть, а я заграю докторові його улюблену мазурку з „Онегіна”.

І грала її так, як ніколи в житті...

VIII.

— Що ж, їдемо? — питався доктор Хмелинського.

— Ні, лишаємось тут, пане докторе, — відповів Хмелинський. — Так буде краще.

— І я гадаю, що краще.

— Навіть дуже гарно, пане докторе, дуже гарно! — і очі його спалахнули нетаєною радістю.

Доктор глянув на молодого чоловіка і злегка усміхнувся.

— Люблю вдоволених людей, але їх так мало на світі. Значить ви вдоволені і може ще хтось.

— Пане докторе!

— Не бійтеся, нас ніхто не чує. Графиня пішла писати якісь листи, а панна Марія грає. І гарно грає. Багато краще, як звичайно. Може ви знаєте, пане Хмелинський, чому?

— Пане докторе!

— Не знаєте, а шкода, бо я цікавий, чому вона якраз тепер так гарно грає, дійсно гарно... Знаєте, пане Хмелинський, що?

— Ні не знаю.

— Так я вам скажу. Не думайте, що щастя людське припняте на воловоді, воно висить на волосочку, може навіть на павутинці, а вона тоненька, дуже тоненка, 18,000 разів тоньша від звичайної нитки.

— Дійсно?

— Кажу вам.

— Ну, так що з того?

— Нічого більше тільки те, що коли не вважаєш, то можеш легко ту павутинку порвати і щастя твоє покотиться у пропасть. Кажу вам це, як старий досвідчений дядько.

— Що досвідчений, то признаю, але що старий, то ні.

— Старший, ніж вам здається, але це до речі не належить. Я ще вам щось хочу сказати.

— Прошу.

— А саме, що почуття чести, а властиво гордості, йде тільки до якоїсь границі.

— А поза нею?

— Поза нею, гордість стає тим гріхом, за який ангел валився з неба.

Хмелинський подумав собі, що щастя його дійсно висіло на волосочку і що через гордість мало що не повалився з неба.

— А все ж таки, — сказав по хвилині надуми, — мені треба щось зробити з тим графом. Графиня поступила з мною, як неможна краще, дала мені спромогу лишитися в Паньківцях, але він? Не сховаю ж я образи до кишені, так не йде. Не тому, що я офіцер і мушу боронити чести, а просто, щоб не лишався такий несмак, який я тепер чую.

— Ваша правда, пане Хмелинський, щоб не лишався несмак, і щоб ви кожному могли сміло подивитися в очі.

— Не кожному, а тим, що знають про ту образу.

— Розуміється, тим, що знають, себто графині і — панні Марійці.

— А що іншого способу нема тільки двобій, так я вас дуже прошу, дорогий і шановний пане докторе бути моїм свідком. Хоч ви старші і нерівня мені, але з огляду на те, що я тут товаришів не маю, будьте ласкаві не відмовте.

— Розуміється, пане Хмелинський, я вже подумав і над тим. Граф Адольф не поїхав додому, бо додому йому не попри мій двір. Не знаю, де його шукати. Тому я напишу зараз лист і пішлю кінним післанцем з тим, щоб мені упра-

витель його дїбр дав посвідку, що цей лист одержав і щоб його зараз післав на місце перебування графа. Вони там знають, що зо мною жартів нема і лист певно доручать. Він буде чемний, але гострий: „Тому, що ви образили пана Хмелинського і тому, що вас немає вдома, я, як свідок покривдженого, взиваю вас листовно, щоб ви негайно... і т. д...” Годитеся?... Так?... Отже я пишу.

І лист протягом чверть години відійшов з Паньковець окремим кінним післанцем.

**

— Ультимат висланий, — жартував доктор, — тепер треба готувитися до війни. Вмієте стріляти?

— Я брав перші нагороди на стрільниці.

— А битися шаблями?

— Належав до буршеншафту.

— А давно сповідалися?

— Особливо тяжких гріхів не маю.

— Но, но, — коли б так добре пошукати, то може б який і знайшовся, я сам знаю про один.

— Прошу, який?

— Завертаєте голови дівчатам.

Хмелинський спаленів, хотів боронитися, але доктор стояв при своїм:

— Сталося, — ви баламут, але з того гріха я вже вам дам розгрішення *in articulo mortis*. Це буває і в найпоряднішій родині, навіть у такій, як наша. Був хлопець, як хлопець, нараз щось йому сталося, стратив голову — пиши пропало!

— Але ж, пане докторе, вам лише так здається. Я...

— Мені не здається, я з власного досвіду знаю, дорогий пане. З власного досвіду; але — ша! — графиня надходить.

Хмелинський був так збентежений, що вважав відповідним вийти другими дверима. Пішов до свого покою, припав лицем до отамани і — в голові почув шум, як у млині.

**

Такого багатого дня на несподівані події він ще не переживав. Образа, гнів, злість, жаль, розпука і нараз небо

розяснюється, сонце починає всміхатися. Він не тільки знову в Паньківцях, але розмовляє з панною Марією, яка йому прямо каже, що любить з ним балакати і що, як треба буде, то вона знайде в собі сили, щоб поусувати перешкоди до щастя... Ясніше годі сказати. Любов, це поезія, а в поезії все щось мусить бути недомовленого, щоб з поезії не зробилася проза. Який же він щасливий!...

Але може це тільки примари того великого щастя, якого він по імені боїться назвати... Кажуть, коли сновиди ходить до місяця по даху, то не клич його по імені, а то збудиться і — впаде... Хмелинський боявся назвати по імені своє щастя, щоб з ним те саме не сталося. Скажимо, що панна Марія ще молода, не зіпсута життям і тому щира і що вона дійсно говорить те, що відчуває, але коли їй треба буде зважитися на рішучий крок, у неї забракне сил; вона не зможе порвати всіх тих ниток, які, як корінці рослини в землю, впилися в її оточення, в традиції, у спомини родинні, в розуміння клясових ріжниць і т. д. Тоді щастя переміниться в горе. А покищо, воно щастя, насолода, розкіш... будь щасливим!

Щоб панна Марія гралася з ним, от так собі, прямо з нудьги, не маючи в Паньківцях кращого діла, щоб вправлялася у веденню любовних розмов, того він навіть і не смів подумати. Дав би шию за те, що в неї вдача щира, людина не роздвоєна, душа як хрусталь чиста.

А як графиня стане на дорозі до їх щастя? Вона добра, розумна, виїмкова жінка, а все ж таки графиня; як побачить, на що заноситься, може сказати — ні!... І що тоді?

Тоді почнеться друга глава роману. Розійдуться дві дороги в полі й не зійдуться вже ніколи... Але й це буде, хоч сумно, але гарно... Хай буде що хоче, а тепер він щасливий...

Хмелинський встав і все кругом здавалося йому таким світлим, ясним, чистим...

**
*

В три дні пізніше приїхав доктор до Паньковець і стрінувши графиню сам на сам сказав.

- Прочитаю вам цікавий лист.
- Певно від Адольфа.
- Ви вгадали, пані.
- Бо я також дістала лист від нього.
- Що ж він вам пише?
- Перше прочитайте свій.

І доктор прочитав лист графа Адольфа.

Граф Адольф признавав, що в розмові з паном Хмелинським ужив невластивих слів. Був „зденервований”, розстроений, а до того не звик до службових і товариських відносин, які тепер запанували в Паньківцях. Лінія між одними й другими не розмежована і не ясна, — принайменше для нього. Але він рішучо не хотів образити молодого чоловіка, до котрого не має ніяких, „упереджень”, навпаки — так багато дечого доброго чув про нього з уст своєї шановної кузини. Невластиві слова не були вислідом злої волі ані наперед обдуманого наміру, він їх бере назад і просить, щоб пан Хмелинський і всі, кому вони відомі, уважали їх „несказаними”. До графині, як до господині дому, в яким зайшла ця небажана подія, пише окремо і остається з великим поважанням — граф Адольф Г.

— Бідний Адольф! — сказала графиня, вислухавши з увагою цілого доволі довгого і дуже обережно складеного листа. — Бідний Адольф! — повторила зітхаючи і подаючи докторові лист, який вона від нього дістала.

Доктор перебіг цей другий лист очима. Він був зраджований більше тепло, по-родинному. Але й тут признавався граф Адольф до вини і просив вибачення, не тільки за те, що сталося між ним і Хмелинським, але також за свою розмову з графинею. Жаль говорив з нього, а жаль ваги не має, як співають у пісні. Коли він чим-небудь вразив свою дорогу й поважану кузину, так числить на її добре серце і на голос крови, який все таки живе в душах свояків, хоч як вони відійдуть від себе. З панною Марією він не попросився, бо не уявляв собі, як це міг зробити безпосередно по розмові з Христіною, але він її поважає і любить, як все

таки вільно любити своякови свою гарну своячку. Цього права ніхто у нього не може відібрати . . .

На тім лист і кінчився. Ішли ще звичайні кінцеві звороти і підпис: Адольф.

— Бідний Адольф! . . . Він і не такий то злий з природи, — виправдувала свого кузина графиня. — І не такий глупий, як можна по тім, що в Паньківцях накоїв, про нього думати. Колись був навіть гарний, симпатичний, говіркий. Нерозважне життя довело його до того; життя гуляще, безжурне і безідейне; легке товариство, карти, перегони, — знаєте, як воно буває. Тепер з ним біда і він сам себе дурить якимись родинними обов'язками, якоюсь ніби то службою для справи і т. д. Ніби хоче рятувати рід, а в дійсності рада б душа і далше раювати, а тут нема як. Я не від того, щоб дати йому поміч, як зубожілому своякові, можна б навіть знайти якийсь спосіб, щоб та поміч не вразила його собистої гідності, але ж він жадає не трохи, а всього, жадає, щоб я жертвувала свої переконання і насилувала совість. А цього я зробити не можу . . . Бідний Адольф!

— Розумію вас, ласкава пані, — сказав доктор, вислухавши уважно слів графині. — Вам жаль його, бо все таки свояк, останній мужчина в роді. Але я чужий і тому дивлюся на рід трохи інакше, реальніше. „Das ist die Fluch der boesen Tat . . .” — знаєте, як кажеться далі. Чоловік, що раз зіб'ється з дороги, не легко вертається до неї, він чимраз далше залазить на манівці. Граф Адольф згубив нитку з того клубка, який називаємо честю, мораллю, етикою, як коли, і він тепер може зайти невідомо куди. Не забуваймо про його погрози, про цей родинний з'їзд, про так звану загальну опінію і таке інше.

— Що ж нам тоді робити?

— Вам, пані, треба спитати себе рішуче, чи ви готові порвати з тим усим, чи може серце не дає робити того, що розум каже.

— Я вже питала себе. Ставала на суд своєї совісти і . . .

— І що, ласкава пані?

— І я йду туди, куди мене кличе почуття обов'язку,

хочу під вечір життя зробити те, чого не зробила вполудне.

— Тоді, ласкава пані, нам треба порадитися вчених і певних юристів, чи в Паньківцях нема якої ключки, за яку могли б уцепитися ваші вороги і почати з вами процес.

— Мій правний дорадник ніколи не згадував мені про щось таке...

— Не гнівайтесь, пані, але я більше вірю своєму, бо це мій шкільний товариш, ніщо так не зв'язує нас, мужчин, як шкільна лавка...

... Отже зробимо так. Я запрошу його до себе на лави, вдвійку приїдемо до вас, забалакаємося і переночуємо. Він посвятить одну ніч, розгляне ваш архів, завіщання, записи і т. д., а в окружнім суді я знову маю довіреного адвоката, який основно розгляне табулю і тоді — хай починають з нами війну! Не дамося!

— Добре, пане докторе. При тій нагоді подумаємо над моїм завіщанням. Поки я живу, доти важко рушити мене з місця, але по моїй смерті може всіляко бути. Хочу зробити завіщання, якого ніяка сила не зрушить. Як догадуєтеся, я вирішила свій маєток записати Марійці. Але чимало призначу на всякі добродійні та народні цілі, щоб сплатити довг, який супроти моїх ближніх затягнули ми з давніх давен.

— І це можемо зробити, ласкава пані, хоть воно не спішне. Ще лиш вечір, а вечорі бувають довгі, до півночі нам може ще далеко.

— Бог знає, коли нам виб'є дванадцята година. Годинники життя не ходять однаково. Їх накручує невідома рука, не зашкодить нам і це зробити.

І вони ще довго обговорювали в подробицях основні точки заповіту. Було про що балакати, бо маєтки графині великі і не малі ті пляни, які вона при помочі Хмелинського думала переводити в діло.

Вечерю того дня їли пізніше, як звичайно і за вечерею йшли поважні розмови. Панував святочний настрій.

Чому? — питалися молоді, коли очима зустрічалися з собою.

А зустрічалися частіше ніж звичайно.

Доктор написав до свого адвоката і той обіцяв протягом двох тижнів приїхати.

Чекали.

Життя плило, як тиха ріка.

Графиня з кожним днем більше цікавилася своїм маєтком. Перше дивилася на нього, як на щось маловідоме, чого ні оком не обгорнеш, ні думкою не збагнеш. Тепер знала, що це за маєток. Давніший управитель мабуть навмисне так робив, щоб графиня була ніби гість у своїй власній хаті. Дуже чемний, услужливий, здавалося вгадував її думки, а на ділі говорив так, що графиня губилася у його звітах і звичайно тільки й ждала, щоб він їх скінчив і йшов собі до дому. Аж нарешті він пішов раз на завжди, а властиво поїхав до села, яке купив за гроші, яких доробився у графині. Хмелинський не те. Він поступав щиро. Нічого не затаював, сам пізнавав стан маєтків графині і рівночасно знайомив з ним її. Працювали спільно і спільно снували думки про ті зміни і про ті новини, які хотіли вводити в господарстві.

Хмелинський щодень відбував наради з графинею, а ввечером приїздив доктор.

Вечеряли, балакали, іноді „концертували”, а що вечорі були довгі, як циганський світ, то для відміни грали преферанса.

Панна Марія не вмiла жадної гри. Їй все помагав той, хто роздавав карти. Як помагав Хмелинський, то вона програвала. Доктор говорив тоді, „хто програє в карти, має щастя в любові”.

Панна Марія паленiла і грозила, що, коли доктор не перестане їй докучати, то вона покине карти і стане читати книжку.

Але графиня успокоювала її тим, що це стара приповідка і що любов це дуже гарна тема, особливо там, де є молоді люди.

**
**

Одного дня, в саме полудне, заїхали якісь невідомого типу залубні, подібні до тих, що ними пошту возять, і до палати увійшов бурмістер і міський лікар. Обидва у фраках, в обох дуже поважні, урядові міни.

Бурмістер, вислужений майор від уланів і до того короткозорий. Не міг навчитися ходити в цивільнім убранні і говорити про цивільні справи. З люлькою на довгім цибухові ніколи не розставався. Як ішов містом, то вимахував нею, як палицею. Але до графині з люлькою годі було їхати і тому він не знав, що має з правою рукою робити. Оглядався, ніби щось згубив і руку тримав неприродньо, ніби в ній щось є.

Міський лікар був чоловік з чужинецьким іменем і з чужинецьким виглядом. Подобав на уродженця Скандинавії. Ходив хитаючись, як моряк, і носив такі бокобороди, як моряки.

Графиня прийняла обидвох гостей у своїм кабінеті.

Бурмістер почав:

— Ми приїхали до пані графині, так єсть отже, пане добродію, щоб заявити їй наше, пане добродію, високе поважання, так єсть отже... далі пан доктор скаже.

Так звичайно промовляв добряга бурмістер, відчиняючи засідання міської ради, або приймаючи провід на всяких зібраннях.

Графиня пригадала собі подібну промову з 1883 року, коли то відслонювали пам'ятник висвободження Відня від турків. Бурмістер списав собі промову на карточці, яку примістив під опаскою для рукавиць в „шапокляку“, щоб промовляючи міг зазирати до неї.

„Шановне зібрання! — почав бурмістер, так єсть отже, пане добродію, ми зібралися тут, так єсть отже...” нараз зірвався вітер, видер карточку з шапокляка і поніс на якийсь жидівський дах.

„Дальше пан доктор скаже”, заявив бурмістер не піддаючись тій „vis maior”. І доктор докінчив промову.

Так само було й тепер. Міський лікар, навіть не відка-

шельнувши, виголосив промову, у якій з'ясував, що вони приїхали як представники комітету для влаштування вечора на користь убогих міста і просять, щоб ясновельможна пані графиня зволила не відмовити їм, і взяла участь у цім добродійнім підприємстві, а її приява буде безумовно найпевнішою запорукою блискучого успіху вечора.

— Так єсть, отже, пане добродію, запорукою успіху вечера, — підтвердив бурмістр.

Графиня, насилу здержуючи усмішку на устах, відповіла.

— Дякую панам, що не забувають про мене. Справді, як панове, мабуть, знаєте я живу в Паньківцях майже безвиїздно, але на таку благодійну ціль виїмково виберуся до міста.

— Маю сміливість попросити також панну графянку. Якщо вона зволить сісти при столі з льосами, або взяти кіоск з шампаном під свій ласкавий заряд, так це буде безумовно дуже корисно для каси.

— Розуміється. Моя братаниця поїде зо мною. Але вона, бачите, молода, в товариській житті не досвідчена, не знаю, чи будете мати з неї велику користь.

— Вже саме ім'я, так єсть отже, пане добродію, — почав бурмістр, — але графиня, знаючи його легкість слова, спитала:

— Яку ж програму придумали панове?

— Програма ще не готова, — відповів міський лікар. — Але намічається фантова льотерея, колесо щастя, циганське шатро з ворожкою, крім того оркестра охотничої огневої сторожі, деклямація доньки пана бурмістра і сольо комісара від староства п. С. Він знаменито грає...

— Так єсть отже, пане добродію, як Ліст, його й прозивають „Лістом”.

Графині вже на саму згадку про таку програму зробилося страшно. Особливо відстрашувала її оркестра охотничої сторожі огневої. Це було дійсно незвичайне явище. Минулого року святкувала ця оркестра 25-літній ювілей свого існування, а грали, якби вчора в перший раз музиканти зійшлися до купи. І пригадала собі графиня дотепний фейлетон секретаря ради повітової, ще з часів холери, на тему, як то

рада міська буде стрічати ту достойну і грізну гостю. Отже всі достойники вийдуть на рогатку, депутації уставляться з хоругвами й прапорами, донька пана старости (відома зо своєї невродливости) вручить букет з квітів міського городу, бурмістр-виголосить промову і т. д. Все це прийме холера-до свого ласкавого відома, а коли оркестра добровільної огневої сторожі заграє вітального маршу, вона не стерпить, заткне собі вуха і як дасть драла, то ніхто її більше й не побачить.

Ця оркестра мала грати на добродійних вечорницях.

— Чому панове не попросять отця Федушинського, з Данишова; він, кажуть, склав знаменитий селянський хор, може найкращий в краю.

Міський лікар скривився, як би його графиня полином напоїла.

— Хор то дійсно добрий, але отець Федушинський відомий „боритель”, а Данишів це гайдамацьке гніздо. Звідти не дістаємо при виборах ані одного голосу, там хлопи так собі розібрали, що жаден не піде до двора на роботу і навіть на торг не виїде. Хочеш що купити, то до нього йди.

— Думаю, — відповіла графиня, — що це з хором не має нічого спільного.

— Так, певно, — обстоював своє лікар, — але боїмося, щоб не наразити собі „нашу публіку”. Отець Федушинський не має симпатії в наших кругах.

— Так? — сказала графиня, пригладжуючи складки своєї сукні. — Жаль дуже. Людей, які працюють для народу, треба цінити й шанувати, не зважаючи на їх переконання. Отець Федушинський робить те, що йому його патріотичний обов'язок диктує, так як ви, пане докторе, йдете за голосом своєї політичної совісті.

— Так есть отже, пане добродію, — докинув від себе бурмістр, і озирнувся за своєю люлькою. Графиня догадалася і звеліла подати цигари.

— О, дуже дякую, — кланявся бурмістр, — дуже дякую, пане добродію, тютюн це моя пристрасть, моє, мовляв, нещастя.

— Пан бурмістр без люльки навіть заснути не годні, — пояснював лікар.

— Я щось чула про те і тому прошу закурити сигару. На мене не зважайте, — я привикла, навіть люблю аромат доброго тютюну.

— Цілуємо руку пані графині. І отця Федушинського, коли цього пані графиня собі бажають, попросимо.

— Я собі не бажаю, тільки сподіюся, що його хор буде прикрасою вашої програми.

— Можливо, можливо... — притакували оба.

— Тільки, чи він схоче приїхати: це ж спорий шмат дороги.

— Як тільки попросимо, то приїде, — впевняв графиню лікар. — Це багатий чоловік. Має кілька пар коней, посадить своїх співаків на сані і приїде. То „хлопи”, до великих вигод не привикли.

— Співаки, — поправила графиня. — Їх треба гарно погостити. Прошу написати отцю Федушинському, що на час гостини, я відступаю для нього і для його хору, перший поверх у моїм ловецькім замочку. Це недалеко від міста, будуть мати вигоду. Напишу до тамошнього управителя, щоб приготував для них також їжу. Кілько людей числить цей хор?

— Думаю коло тридцяти, — відповів лікар.

— Так єсть отже, коло тридцять, — ствердив бурмістр.

А обидва встаючи і кланяючись казали:

— Пані графиня надто ласкаві, де ж можна собі робити стільки „амбарасу”¹⁾ задля якогось там селянського хору.

— Чи це селянський, чи міщанський хор, все одно, але він, як чую, добре співає, і я сама рада його почути. Хто б не були ті співаки, то вони гості і з ними треба поводитися ввічливо. На мій погляд, чим краще ми поведимося з селянами, тим для нас краще.

— Позволю собі висловити іншу думку, — сказав відкашлюючи лікар. — Це селяни ворожого табору.

---

1) Клопоту.

— А ваші що робили з вами 1846 року? Пам'ятаєте „Червону коршму”?

Міський лікар замовк, бурмістр допавшись до доброї сигари так завзято курив, що його мабуть і Горожана не обходила.

— На мій погляд, — вела далі розмову графиня, — на мій погляд не треба скрізь мшати політику, бо тим тільки збільшуємо політиканство. У нас в краю скрізь таке занедбаня, така відсталість від європейської культури, а ми, замість робити реальну роботу, щоб цей край двигнути, розбуджуємо пристрасті національні.

— Цілком слушно, так єсть отже, пане добродію, цілком слушно. У нас у війську не було політики і було добре. *Habt Acht!* — то було для всіх *Habt Acht!* — без різниць віри й національності.

— Пан бурмістр все ще про військо не забули — зауважила графиня.

— Я, пане добродію, вроджений вояк і гадаю, що найкраще, якби скрізь була військова команда, а не та політика.

Міський лікар згіржливо всміхнувся і мовчав. Він був одним з видатніших мужів у повіті. Все що говорила графиня, мотав собі на вус і кував з того політичний капітал.

— Які ж фанти мають панове на лотерею? — спитала нараз графиня.

— Здебільшого, — відповів лікар, — реальні.

— Себ-то?

— Такі, що їх можна легко зреалізувати. Вечорниці будуть перед святами, тому то ми головну вагу кладемо на те, що може придатися для свят. Наші купці, Перль і Верве дали кілька голов цукру, декілька пляшок вина й кон'яку, пан бурмістр жертвували два індики власного хову і так далі.

— Коли так, то я також піду їх слідами, — сказала графиня. — За кілька днів мій сусід, доктор, — знають його панове?...

— Знаємо шановного доктора Р...

— Отже він зі своїм шкільним товаришем приїдуть до мене на лови. Запрошую також обох панів і прошу привезти

з собою ще з десяток охотників, яких панове виберете і запросите від мого імені. Вся дичина, яку вполюєте, піде на лотерею в користь убогих вашого міста. Добре?

Бурмістр аж підскочив з радості. Він був пристрасним любителем ловів та ще в великих графських лісах. Дякували якнайкращими словами і почувши дзвінок та догадавшись, що це знак до обіду, хотіли прощатися й від'їздити. Але графиня не пустила. Казала, що в неї старосвітські звичаї, себто гостей голодними не відпускають. Чим хата багата, тим і рада.

Бурмістр не кидав своєї сигари. Аж у малім покою перед їдальнею, коли обидва панове пустили графиню вперед, лікар злегка потрутив його і показав на попельничку на столі.

— Що? — спитав бурмістр.

— Прошу лишити сигару.

— Ага! — і він кинув недокурок до попельнички.

**

Обидва панове привіталися з графянкою і повторили своє прохання.

— Я вже за тебе обіцяла панам, — заявила графиня.

— Не знаю тільки, — сказала графянка Марія, — чи здамся я на що, бо досвіду не маю.

— Вже саме ім'я, так єсть отже, пане добродію, — почав бурмістр, а лікар кінчив: — причиниться чимало до піднесення нашого свята.

Гості дивувалися, що разом з графинею і її братаницею сідає до столу також їх агроном і що Антоні обслуговує його так само уважно й чемно, як і їх.

І це намотав собі лікар на вус.

Ще більше дивувала їх та свобода в розмові й поведенні, яка панувала в Паньківцях. Гладко, чемно, але не вимушено, свobodно. „Брак субординації” — подумав собі бурмістер, поливаючи добре вино і думаючи про свою люльку.

При чорній каві зайшла розмова за шпиталь, який хоче графиня побудувати для повіту.

— То панове вже чули про мій намір?

Чули й подивляємо жертволубність пані графині.

— Тільки староста, пане добродію, так єсть отже, — скажіть, пане докторе, що каже староста!

— Староста думає, що місце не надається.

— Чому?

— Майже в середині міста. На випадок якої заразливої недуги небезпека для мешканців.

— А невже ж у великих містах нема шпиталів при найголовніших вулицях?

— Так, але це великі міста, а не таке містечко, як наше. Там є водопровод, каналізація і т. д.

— Я те саме хочу і в моїм шпиталі зробити, хочу, щоб це був дійсно модерний шпиталь, забезпечений всіма здобутками науки.

— Дозволю собі одне питання, а саме, чи не можна б ті гроші повернути на поширення нашого міського шпиталю, який, як усі признають, дуже добре виконує своє філантропійне завдання, хоч борикається безнастанно з нестачею фондів, — сказав міський лікар, який був директором того шпиталю і на ідею графині дивився як на конкуренцію.

— Ваш шпиталь, — відповіла графиня, — міський, а я хочу побудувати повітовий, в яким знаходили б лікарську поміч й опіку головно селяни і селянки.

Пані графиня дозволять замітити, що хлопці нерадодіють до шпиталю, вони лічаться зіллям, слухають знахурів і для них шкода витрачувати стільки грошей. Це ж буде коштувати яких 100 тисяч гульденів, не числячи ґрунту, цегли і дерева, які пані графиня дадуть в натурі.

— Власне тому, я хочу й селян привчити, щоб вони більше дбали про своє здоров'я. Повірте мені, що коли в шпиталі будуть з ними поводитися добре, то вони не будуть боятися йти до нього, бо кожному життя миле. Подивіться на домашніх звірят, з яким довір'ям дають вони себе лікувати своїм панам, які з ними поводяться добре.

— Звірята вдячні.

— А люди думаєте ні? Тільки треба, щоб вони мали за що бути вдячними. Вимагаєте вдяки від народу, який сотками літ зазнавав кривди від своїх панів.

„Це вже революцією пахне” — погадав собі міський лікар і він у думці повторив собі це речення, щоб при нагоді пустити його в рух.

— Крім того, знаєте, пане докторе, я хочу, щоб шпиталь був вічною фундацією імени Марії, на пам'ятку видужання моєї братаниці.

Обидва пани встали і кланяючися графянці сказали: „Гратулюємо”.

— Коли ж добродійні наміри, — говорила далі графиня, — зустрічаються з усякими перепонами, як ось ця, про яку ви згадали, так прийміть до відома, що я готова на найбільші жертви, щоб тільки здійснити свій намір.

Видно було, що графиню вразив натяк на неприхильне відношення до її пляну з боку пана старости. Вона догадалася, що це робота тих, яким жаль грошей, які вона витрачає на добродійні цілі; вони думають зразити графиню, — не зразять!

— Мені прийшла до голови така ідея. Подарую на шпиталь мій замочок ловецький. Він не заблизько від міста і не задалеко. Саме добре. Замочок переробимо на дім для „реконвалесцентів”.¹⁾ Там є бібліотека, велика їдальня, сая концертна, тощо. З офіцини і з других будинків поробимо павільони для заразливих недуг, а головний будинок поставимо новий. Моя цегельня недалеко, ліси також, вапно маємо гашене, особливих труднощів не буде.

— Як є гроші, пане добродію, — відіззався бурмістр, — то нема й труднощів. До достав я вже сьогодні голошуся.

— З тим прошу звернутися до пана Хмелинського; це вже його діло.

— А! — сказав бурмістр, киваючи в бік молодого чоловіка.

— Гратулюю! — повторив міський лікар.

А звертаючись назад до графині питався:

— Під чию ж кураторію буде відданий цей шпиталь; ради повітової, чи виділу краювого?

— Під нічию, — відповіла графиня. — Буде це приватна

---

¹⁾ Для тих, що видужують.

інституція, власність Паньковець, віддана для загального добра. На Паньківцях буде вічний легат; властителям Паньковець обов'язані будуть давати утримання на будинки, парк, лікарів, на заряд і на 100 ліжок для хворих. Розуміється державний лікар буде мати нагляд над тим шпиталем настільки, наскільки це передбачене законами. Відповідна частина маєтку, з якої дохід буде йти на утримання шпиталю не сміє бути ні продана, ні обдужена.

— А! — сказав бурмістр, запалюючи нову, третю в ряду сигару, яка йому дуже смакувала.

— Пан бурмістр шпиталю не побудують, — сказав усміхаючись лікар.

— Чому, пане добродію?

— Бо забагато курять.

Бурмістр махнув рукою.

— Пані графиня, так єсть отже, дозволять мені розказати один анекдот.

— Прошу дуже.

— Зійшлося раз у ресторані при однім столику двоє панів; вони не зналися. Один багато курив, а другий не курив. І той другий каже до першого: так єсть отже, пане добродію, ви за ті гроші, що прокурюєте, могли б собі дім купити, — каже.

— А ваш де? — питає його курець.

— Я не маю хати. — відповів той, що не курить.

— А в моїй, бачите, цей ресторан, в якому ми сидимо, так єсть отже.

— Влучний анекдот, — сказав спаленівши лікар, — бо пан бурмістр мають кілька домів, а я не маю жадного.

— Тому, бо не курите. Тютюн додає, пане добродію, енергії і фантазії, так єсть отже.

— Бачимо, — закінчив лікар.

Обидва панове в знаменитім настрою і незвичайно вдоволені гостиною попрощалися з графинею. Вже вони мали відходити, як над'їхав доктор.

Вони ще й його попросили на добродійні вечорниці, а графиня спитала доктора, чи не має листа від свого товариша.

— Маю, маю, пише, що приїде.

— Коли?

— Сьогодні маємо вівторок, він буде в п'ятницю підвечір.

— Значить, панове, — звернулася графиня до гостей, — в суботу лови.

— Так єсть отже, пане добродію, дякуємо дуже і ставимося по наказу.

Від'їхали.

**

— Як же вам, ласкава пані, подобалися ті представники нашої повітової столиці? — питався доктор графині.

— Дійсно не знаю, що вам відповісти. От так собі люди.

— У нас таких називають колтунами.

— Лікар мабуть хитрець, а бурмістр смішненький дідусь; добряга і мабуть не дуже кріпкий в голові.

— Не такий то він глупий, як здається. Кілька домів придбав. Місто, як було бідне, так і є, а він розбагатів. Де може, там урве. Все якісь поїздки, то до Львова, то до Відня, тримає коні для державної пошти, будує касарні, а до того належить до асентерункової комісії, — це теж щось варта.

— Невже ж?

— А так. Подивіться кого беруть. Селянських синів, а синки посесорів, арендарів тощо, непридатні. Селянин їсть борщ і капусту, не вміє ні читати, ні писати і він гідний оборонця престоло й вітчизни, а тамті, як пампушки на оливі і — нездатні. Так, воно так. Лікар знов іншої породи риба. Цей забув, що знав, у шпиталі сестри милосердя роблять що хочуть, а він політикує. На тім конику хоче виїхати на ширше поле, в сойм, а може й у парламент. Вони здебільшого всі такі. Подивіться які маєтки має нотар, всякого рода секретарі мешкають у власних хатах, а місто не має ні води, ні каналів, ні світла. Яким було десять і двадцять літ тому, таким залишилося й до сьогодні. Від останнього перепису прибуло в ньому сім душ населення, — правду кажу. Це ж смішно. А гігієна, — про неї краще й не згадувати. От Авгієва стайня!

— Але на добродійні вечорниці все ж таки треба поїхати.

— Поїдемо. Побачите ту менажерію зблизька. Найсумніше, що нарід мусить усіх тих звірів годувати. І не зна-ти нащо?

Х.

Адвокат приїхав днем скорше, як був заповів. Зробив докторові милу несподіванку. Цілу п'ятницю присвятив розглядові родинного архіву, — особливо спадковим докумен-там. Нічого непевного й небезпечного не знайшов. В п'ятни-цю вечером обговорили втрійку тестамент графині. Не все можна було перевести так, як графиня собі спершу уявляла. Треба було числитися не тільки з її волею, але і з духом законів.

А все ж таки досвідчений юрист зготовив такий проект, що графиня була вдоволена. Її добродійні почуття були за-спокоєні усякими, навіть дуже щедрими записами.

Стало на тім, що тестамент він виготовить у себе в бюрі, і графиня колись пізніше потрудиться до нього, щоб його при свідках підписати та зложити до правного певного переховання.

**
*

В суботу відбулися лови.

Графськими саньми привезено гостей із міста на лісни-чівку, де був збірний пункт.

Порядкував ловами Хмелинський.

Йому зразу кинулося в очі, що між гостями не було нікого з аристократії; військові, урядники, тощо. Один тім-назійний професор, природознавець, з яким доктор любив побалакати, бо це був освічений і дотепний чоловік.

Аристократія, значить, бойкотувала Паньківці.

Але лови і без неї йшли добре і справно.

— Лови по російськи називаються „охота”, — казав професор до доктора, бо вони стояли поруч себе на стано-вищах. — Знаєте, я дійсно з охотою з'їм снідання.

— Ви відгадали мої думки. Для мене мисливське сні-дання це найкраща частина ловів. Піди но, хлопче, — звер-

нувся доктор до одного з нагінки, — піди но ти до лана Хмелинського і попроси його від мене, щоб затрубив на снідання.

За хвилину на поляні промели сніг, розклали ватру і мисливі дійсно з „охотою” приступили до снідання. Тепло перекуску зготовив графський кухар, зимну і напитки всякого роду прислав sklep Верве, розуміється на рахунок графині.

Героєм моменту був бурмістр. Він сидів на мисливській розкладній палиці, з люлькою у лівій руці, а з вилками в правій. Ними він проколював то сардинку, то рольмопса, то знамениту полядвицю, ними також вимахував на всі боки, ілюструючи свої ловецькі оповідання, переплітані суто реторичними оздобами в роді „так есть отже і ласкавий пане добродію”. Професор спокійно сидів коло нього і спокійно їв хліб з маслом, яке треба було розігрівати при ватрі і з шинкою, яка хоч зимна, а все таки розпливалася на устах. Він з-під ока дивився на надзвичайний апетит бурмістра, який сардинки і рольмопси власне закусював ложкою бриндзі.

Нагло професор вхопив бурмістра за руку.

— Досить!

Всі глянули, що це має означати.

— Пане бурмістре, — казав професор, — досить дріжджей, тепер їжте щось інше.

Виявилось, що в skleпі замість бриндзі дали дріжджі і бурмістр у великім мисливськім запалі з'їв їх цілу ложку.

— Добрий млин всяке зерно змеле, — потішав бурмістра міський лікар, набиваючи йому тютюном люльку, бо бурмістр спльовував і грозив, що хлопцеві у Верве обірве завтра ліве вухо. Безумовно обірве.

Поза тим лови пройшли гарно; натовкли багато всякої дичини; зайців найбільше, декілька цапів і три дики. Найбільшого вбив Хмелинський. На ту тему йшло багато балачок, бо бурмістр казав, що вправді остання куля, яка доїхала дикові, походила з кріса Хмелинського, але він, бурмістр, ще минулого року пострілив цього самого дика і не будь

його куль під лопатками звіря, то постріл Хмелинського не дав би йому ради, — „так есть отже, пане добродію!”

**

Вечеряли на лісничівці, де була для таких нагод окрема, досить велика їдальня.

На вечерю приїхала графиня. Мисливі вітали її з одушевленням, виголошували тости і вигукували вівати. Але графиня скоро повернулася в палату, виправдуючи себе болем голови, а в дійсності, щоб не в'язати мужеського товариства. По її від'їзді справді пішла така широка забава, що бурмістр незабаром захропив з люлькою в зубах, у високім різбленім і скірою критім фотелі. Дехто з менше вибагливих схилив голову в передпокою на величезну скриню, на яку накидано безліч футер і ландсгутських бурок.¹⁾ А в сусіднім покою на бараницях лежав молодий поручник від піхоти поруч ротмістра від кавалерії і забуваючи про різницю „ранг”²⁾ і „родів зброї” обидва вони хропли, як старі фельдфебелі на маневрах.

В їдальні, при печі кількох витриваліших грало незрівняного фербля. Тут знову був героєм дня секретар ради повітової. Він приговорюючи та договорюючи тягнув шнурок за шнурком.

— Ходіть лебеді до мене на оболоння зелене, — казав уставляючи в піраміду срібні гульдени. Паперові гроші впихав до безчисленних кишень свого мисливського „кубрака”, кажучи, що й вони придадуться.

Доктор сидів з професором, попиваючи знамениту житнівку з паньковецької горальні.

— Тут чоловік знає що п'є, — оковита 76 градусів. А ті всі лікери з гліцериною, — тю! не люблю я на них навіть дивитися. Отруїться чоловік раз-два.

Доктор не був говіркий нині. Він взагалі не любив такої забави, але мусів сидіти, щоб не казали, що гордий, або що постарівся і разом з курми йде спати. Випари алкоголю

---

1) Ландсгут, місто, в яким робили добре сукно на “бурки” й на “бунди”.

2) Чинів.

немило вражали його ніс. Очі їв дим, від криків та гуків шуміло в голові.

— Щось ви нині сумні, пане докторе, — казав професор, — певно жалуєте, що не оженилися. Приїдете додому і не буде кому пантофлем кинути вам у голову. Потіштесь; тут є більше кавалерів, ніж жонатих. Взагалі тепер наші панове не спішяться до подружнього раю. Кажуть, що та сама страва шкодить.

— Їм уже ніщо не пошкодить, пане докторе. Загартовані організми. Але я не про жінку думаю. Не мені такі думки.

— А про що?

— Дивлюся як то люди тяжко працюють на добродійні цілі.

XI.

Дві пари найкращих коней, запряжених до гарних, високих залубень заїхало на під'їзд палати.

Вечоріло, падав сніжок, над парком кракали ворони.

— Тю, навіжені! — казав візник на передніх санях, — не люблю, як вони мені кракають.

— А ти б хотів, — відізався його товариш з других саней, — щоб тепер солов'ї співали.

— Солов'ї ні, але й ворон не треба. Я б їх давно повистрілював, але пані графиня не дозволяє.

— Тобі все щось дурне до голови прийде.

— То не дурне, бо кілька разів мені вони кракають, як куди їду, то все маю якусь пригоду.

— А як заєць дорогу перебіжить?

— Ну, тоді то вже певно.

— Коли б хто звертав увагу на ворон та зайців, та на дівок з порожніми відрами, то й носа за поріг не висунув би. Такий то з тебе фірман... Уважай, панство виходять!

І обидва стягнули віжки, коні затанцювали, заскрипіли входові двері.

В перші залубні сіла графиня з панною Марією, у другі доктор з Хмелинським.

Антоні пообтулював їм ноги і з ліхтарнею побіг до брами; відчинив, побажав щасливої дороги і замкнув браму на ключ.

**
*

— Люблю їхати, коли падає такий тихий сніг, — сказала до Марійки графиня. — Так якось ніжно робиться на душі, так добре, ніби молодіє душа.

— Ніби їдемо в казку, тіточко, — відповіла панна Марія.

— Не треба кращої казки, як молодість.

— Молодість гарна. Але в казці все щось незвичайне діється, тіточко.

— І в молодості душа хоче чогось незвичайного.

— Так, тіточко, чогось незвичайного хочеться.

— Королевича з казки, правда?

— Королевича?... Ні...

— А кого ж?

— Когось доброго, — відповіла тихо Марійка. Графиня зітхнула.

— Де тих добрих узяти?

— Невже ж світ такий злий?

— Не злий, а зіпсутий.

— Наша сфера, але з низів вибиваються сильні і здорові індивідуальності.

Графиня усміхнулася.

— Тобі не треба багато говорити, бо повітря зимне, ще пошкодить...

Їхали як у казку...

А доктор тягнув грубу і сильну сигару і казав до Хмелінського:

— Знаєте, такий уже чоловік старий, а як їде саньми і сніг падає, такий тихий, як нині, то так йому якось дивно робиться на душі, ніби він хлопець і їде із школи до родичів на свята.

— Особливо коли перед чоловіком їдуть другі сані...

Доктор подивився на нього і погрозив.

— Пагано, коли сестрінець береться „секувати” дядька. Не хочу платити каменем за камінь.

Хмелинський замовк. Жалував, що доторкнувся тієї струни. Чув, що обидва вони мають у своїй душі той самий сумний акорд, якого не годиться торкати. Добре, коли мовчить.

— Дійсно гарно їхати, — почав по хвилині. Їхав би так чоловік кудись далеко-далеко...

— Аж до престола, — докінчив доктор, вдоволений, що таки відплатив своєму сестрінцеві.

**

До міста було яких двадцять кілометрів, але коні не бігли, а летіли, ніби на крилах. Телеграфічні стовпи пересувалися перед ними, кілометрове каміння втікало одне за одним, коло ям з двірськими картоплями рохкали дики.

— Це вам дещо прози до романтичної поеми, пане Хмелинський, — сказав доктор, показуючи на чорне стадо, яке дуже виразно відбивало від білого снігу.

— Бачу, пане докторе. Але чи бачили ви два лиси на муравльську, як вони гралися і ніби насміхалися з нас, що ми без рушниць.

— Справді. Чому ми не взяли рушниць?

— Нащо? Не будемо ж стріляти. Ідемо з панями.

— Власне тому, що їдемо з панями. Без рушниць нині небезпечно.

— Я не боюся.

— Я також ні. Але знаєте є тут недалеко таке місце, де мене все страх збирає, хоч я вже всяке страхіття у житті бачив і не боявся. Якийсь такий дивний, несвідомий страх.

— Будемо проїжджати там?

— Тепер ні. Тепер ми їдемо гостинцем. От вже недалеко й до міста.

І дійсно незабаром почули, як дзвінки при перших залубнях змінили голос. В'їхали між будівлі.

**

Добродійні вечорниці, чи там равт, як було написано в повідомленнях, відбувалися в офіцерськiм касині, в домі Перля. Його склеп і мешкання займало партер дому, на другім поверсі був готель, а на першiм касино.

Сходи до касина вистелено килимами, позиченими з ради повітової. Браму прибрали смерічками, між якими приміщено транспарант з написом: „Вітайте, дорогі гості”. (одна тільки правописна похибка). Хтось дав комітетові знати, що приїхала графиня і в сні вийшов бурмістр з люлькою і голова жіночого товариства. Бурмістр подав руку графині, доктор панні Марії, Хмелинський увійшов сам. Пань попросили до жіночої гардероби, яка була обвішана килимами різних фабрик і стилів, зібраними з цілого міста. Були тут килими за папугами, з арабськими кіньми, з левами, тиграми, пантерами, але найбільше з квітами, перед якими навіть Ліней мусів би стратити голову. Папуги кричали, коні іржали, а квіти пахли кольонською водою, піжмом і всякими ароматами Вольфа і Сина в Кралсруе. Килими на стінах, килими на стелі, килими на долівці, а в куті старенька жінка для інтимної обслуги. Пані віддали їй свої футра й хустки і вийшли до їдальні.

При дверях чекав бурмістр і ще один, якийсь молодий пан, мабуть практикант від староства. Люльку пана бурмістра тримав міський поліціант у святочнім однострої, з усіма медалями, які здобув собі за час військової служби. Пани подали паням „рамена” і пішли поважною, польонезовою ходою крізь їдальню до більярдкової залі.

По дорозі чули шепоти. „Це графиня? Це її братаниця? Так немодно вбрані... Не цікаві”.

Шепоти з жіночих кругів.

Графиня дійсно була вбрана дуже звичайно. Чорна гладка сукня з кашміру і білий шаль на раменах з правдивого барабантського кружева. На шиї шнур перел. Більше нічого. А пані сподівалися Бог вість чого! Розчарувалися.

Панна Марія мала білу суконку з легкої вовни і п'ятиновий ланцюг з дорогоцінною геммою. Голова грецької богині, гарної, але грізної, творила різкий контраст до виразу її обличчя, теж гарного, але лагідного, доброго.

— Так просто вбрана, — сказала жінка президента суду, яка навмисне на цей вечір спровадила собі поштою

сукню з Відня від Гернгросса. — Могла щось гарніше „втягнути” на себе.

— Ігнорує нас, — відповіла донька старости, відома з своєї некрасивости. — Вони в своїм товаристві вибираються інакше. Знаємо їх! Як я була з татком на Рів’ері... — і вона стала розказувати сотий раз про цей найзамітніший момент із своєї біографії, але президента перепросила її і бічними дверима пішла до більярдової залі, щоб ще раз придивитися уважно до матерії на сукні графині. Знала, що на ту тему від Різдва до Великодня будуть іти суперечки в її жіночих кругах.

**
*

На більярд положено дошки, накрито їх обрусами і покладено найцінніші виграні. Посередині лежав дик, умаєний дубовими гіллячками, той самий, що його вбив Хмелинський. Але поліцай з медалями на грудях і з люлькою пана бурмістра в руці пояснював цікавим, що пан бурмістр ще минулого року „впакував” тому дикові три кулі під ліву лопатку. Коли б не те, то він бігав би собі до нині, бо дик дуже „мощної конституції”.

Коло дика лежали покірно індіки власного хову пана бурмістра, кругом стояли пляшки з вином від Перля і Верве, а на рогах, як бастіони твердині, чотири голови цукру. На хребет індика поставлено паву з розпущеним, дійсно дуже гарним хвостом, дар латинського пароха, який жертвував того птаха зі злости, бо вона дуже кричала і не давала йому спати по одібі.

— Гарний горобець, що? — казав молодий суплент, син місцевого пекаря, до підстаркуватого авскультанта, якого батько був листоношею. — Гарний горобець! То я порадив, щоб його дикові на хребет покласти. Тріумф краси, над бруталною силою.

Панночки з пестро прибраними кошиками бігали по залі і продавали льоси. Графиня взяла один і заплатила сто гульденів.

Хмелинський витягнув портфель. Але доктор шепнув

йому до вуха: „Не шарпайтеся. Заплатіть, скільки коштують і йдіть собі далі. Вони не люблять, щоб їм імпонувати”.

Хмелинський купив 12 льосів і виграв свого дика. Це викликало буцим-то загальну радість, хоч серце пані президентової засмутилося не мало, бо вона мала охоту на ту „велику штуку”. Президент називався Стефан і дик дуже був би придався на його іменини. До того така шкіра перед умивальню!

Деякі з гостей „газардували”. Купували силу льосів і не могли нічого виграти. Панове з докором дивилися на тих, що їм продавали пусті льоси.

— Беріть з-під споду, — сказала одна до свого доброго знайомого.

Він послухав і виграв зайця.

— Бачите, мене треба слухати.

— Але що я з зайцем зроблю? Хіба подарую для дому убогих так, як Хмелинський свого виграного дика.

— Принесіть до нас, буде печеня.

І вдоволені розійшлися.

Якийсь мамин синок плакав, що він уже цілого гульдена стратив і нічого не виграв, а син інженера Стасьо купив один льос і виграв пачку шоколяди. Мати зацитькувала його і грозила, що не візьме більше на „квесту”.

„Блискуча нужда”, — погадала собі графиня, переходячи попри більярд під руку з бурмістром.

— Пан бурмістр мають сьогодні багато праці, — казала графиня, щоб щось сказати своєму товаришеві.

— *Ma vie est un combat*¹⁾ — відповів бурмістр, не забуваючи додати до французького цитату своє шитоме „пане добродію”. Маршалок повіту занедужав, його заступник виїхав, взагалі багатьох панів сьогодні бракує, і на мене, так єсть отже, спало багато обов’язків.

— *Viver s’est militaire*,²⁾ — потішала графиня.

— Маршалок і другі панове, мабуть, забули, що „noblesse oblige”.

---

1) Моє життя це війна.

2) Жити, це значить воювати.

— Brillaient par leur absence.¹⁾

— Але потім, о потім, то всі, пане добродію, будуть критикувати старого бурмістра.

— La critique est aisée, et l'art est difficile,²⁾ — потішала його графиня. — Чого то ми не зробимо для загального добра! Bienfaisance! — пане бурмістре! — і глянула на нього прижмуреним оком.

В цей мент бурмістр мабуть і про свою люльку забув. Покрутив вуса, випрямився і військовим кроком попровадив графиню до читальні.

**

Тут стіл був перетворений у буфет. Пляшки, чарки, торти, підноси з канапками і паштетами.

Пані в балих сукнях з брильянтами і чеськими склами у волоссю, в вухах, на горсі, де тільки можна було їх показати, запрошували панів, прихвалюючи смачні перекуски і першої якості напитки.

— Нуль-нуль! — казала докторова, показуючи нотареві пляшку якогось лікеру.

— Ви дуже обдираєте нас, пані, — відповів нотар.

— А ви то обдирати не вмієте, — сказала докторова.

— Soyons amis! — ласкава пані; налийте чарочку, але повну.

Практикант від староства, що провадив панну Марію, був гладенько причесаний, мав малі „бачки” і говорив короткими реченнями. Вдавав англійця. „Le style c'est l'homme”, — подумала собі графянка.

Коли вони входили до читальні, хлопець з готелю Перля випустив з рук пляшку з шампаном і вона розбилася.

— O what a noble mind is here overthrown,³⁾ — промовив галицький Гамлет з-польська по англійськи.

Комітетові попросили графянку, щоб вона приняла протекторат над буфетом.

— Боюся, що моя братаниця не буде вправно робити свого діла і що буфет через те потерпить втрату. Хіба па-

1) Блищать своєю неприсутністю.

2) Критика легка, але мистецтво трудне.

3) Який шляхотний дух тут пропав.

нове згодитеся, що я за неї заплачу згори цей дефіцит, — сказала графиня, складаючи до рук голови комітету тисячегульденовий банкнот.

Шурання ніг, згиби хребтів і шепотом понеслася по залях вістка про королівський дар графині.

Президентова тільки раменами здвигнула.

— Приїжджає в сукні, що варта не більше ста гульденів, а тисячами розкидає!

— *Frailty thy name is woman!*¹⁾ — притакнув адвокат, який у президентів був приятелем дому.

Англійська мова входила в моду, бо вже й багатіші жиди тримали французьких бонн до своїх дітей. Треба було переходити на англійське. „*Le style c'est l'homme*”.

— Щоб панна графянка не дуже трудилася, — говорив голова комітету, — представляю їй товаришку, в таких ділах дуже досвідчену даму, паню адвокатову З. з дому графянку Б.

Пані подали собі руки.

Адвокатова З. з дому графянка Б. була молода, гарна пані з тим Янусовим обличчям, яке мають пані з аристократичних родів, що віддалися за інтелігентів, значить поповнили вільний чи невільний гріх мезальянсу. Одним оком вони звисока дивляться на своє оточення, а на другім тремтять сльоза смутку. Заплакана гордість. Її чоловік, пам'ятаючи, що має жінку графянку, вбирався дуже елегантно, їздив на коні і був чемний аж до „імпертиненції”, як про нього говорили в місті.

Вони могли бути щасливі, бо канцелярія „добре йшла”, але не хотіли. Інакше годі було собі витолкувати, чому вони не є щасливі. Адвокатова вдавала жертву насилля, себто жертву родинної руїни, а це його доводило до злости, бо він теж був гордий на свій старий, хоч не коронований рід. Дітей не мали, з чого адвокатова З. з дому графянка Б. була дуже рада, бо нащо трагедію продовжувати в безконечність, нехай з нею зійде до гробу, — казала зітхаючи зо своїх повних, гарно точених грудей.

---

1) Слабкість, твоє ім'я — жінка.

Вона дійсно дуже вправно робила своє буфетове діло. Уміла кожному щось сказати то похвалити, то пришпилити латку, як кому, — вміла, як пахуча квітка, принадити багато бджіл до себе, чи там до буфету.

— *Tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possible!*¹⁾ — кликала панів, що якось не мали відваги підійти до стола, при котрім господарювали дві графянки.

— Їм треба додати сміливости, — говорила шепотом до Марійки, — це ж провінція, ох яка провінція, моя дорога пані! *Que diable allait il faire dans cette galere?* Скажіть, нащо я себе запрогла до такої тяжкої роботи? Нащо?

— *Bienfaisance* . . . — відповіла панна Марія.

— *Bienfaisance* . . . бляга. Кажу вам, все те бліхтр і облуда, моя дорога пані. Ви ще молода, молоденька, ви ще дивитесь і не бачите, але я, — я їх знаю, як свою порожню кишню. Не добродійність притягнула їх сюди сьогодні, а ви, я і ще дехто. Треба ж подивитись на когось, обговорити, насміятися, от яка їх добродійність. Їм так у голові убогі, як мені торішній сніг. *Tout comme chez nous,*²⁾ правда?

— *Tout comme chez nous,* — притакнула Марійка.

Скрізь люди ті самі, хоч не так само живуть.

— *Ви гадаєте, що тут більше щирости, більше правди, ніж у нас?*

— *Rien n'est beau que le vrai,*³⁾ — без того нема гарного життя.

— І тут, у так званій середній верстві ви правди не знайдете. Вони вже встигли перебрати від нас все, що найгірше. Навіть не догадуєтеся, скільки тут зависти, злоби, порожнечі . . . Але, дорога пані: не тратьмо дорогого часу, — і вона піднесеним голосом стала знов припрошувати гостей до буфету.

— Шановні панове! Хто хоче зробити собі приємність, а бідним добро, хай спішить до нашого стола. Скоро, скоро, бо буфет порожніє. Хто пізно приходить, той сам собі шко-

1) Все найкраще приладжене на цім найліпшій з можливих світів.

2) Цілком як у нас.

3) Тільки правдиве гарне.

дять! . . . Well roared, lion, — сказала шепотом до Марійки і чарівна усмішка заграла на її пишних устах.

Панні Марії подобалася та жінка, що так жваво пере-скачувала від поважних думок до веселих. Почула до неї виїмову прихильність, якої не чула до інших пань, що дулися, як пави, або примилювалися, як кітки.

А вже найменше подобався їй той пан, що її на залу впровадив. Він тримався, мов би патик проковтнув і мовчав, ніби кожне його слово дуката вартє.

Але ось і він підійшов до буфету, з'їв якусь канапку й попросив лікєру. Адвокатова піднесла йому чарку.

— Чи це правдива Бенедиктинка? — спитав, заки при-тулив уста.

— What's in a name, that which we call a rose. By any other name would smell as sweet, — відповіла гарна паня словами Шекспіра.

Побачив, що йому не бути Ромєо тієї Юлії і відповів, кланяючися чемно:

— З ваших рук, ласкава пані, кожна рожа пахне.

Випив і згубився в натовпі.

— Я вже втомилася, ох як утомилася!, — сказала адво-катова. — Панє президентє! Нам належитьє заслужений відпочинок; дивітьєя яку силу грошей ми з людей надерли, як які нотаріуси.

„Президент“, себто голова комітєту, ще з одною панєю заняли місце за буфетом, а панна Марія зо своєю товариш-кою пішли трохи перейтєся по залах.

— Хто цей пан, що мене припровадив, — спитала панна Марія.

— Подобався вам?

— Ні, але хочу знати.

Адвокатова шєпнула їй щось на вухо, від чого воно стало гаряче, як грань.

— Так, так, — впєвняла її адвокатова; — він навіть по-дібний до графа Адольфа. Що, ні? Подивітьєся!

Але панна Марія не хотіла дивитєся, вона чим скорше йшла до залі, в якій відбувався концерт.

Там були вже всі місця заняті.

Пристали коло порога і слухали деклямації.

Донька бурмістра виголошувала „Зачумлених батько”, і то навіть добре, тільки надто вже патетично. Бракувало їй почуття артистичної міри, без якої нема ніякого мистецтва.

— Шкода такої поеми для сьогоднішнього концерту, — сказала адвокатава.

— Я також волю її читати, як слухати; ходім у якийсь тихий куток, відпічнемо.

— Хіба до гардероби, але там звірі.

— Звірі часом приємніші від людей.

Пішли . . .

— Тепер можемо говорити по людськи, — сказала адвокатава. — При людях треба грати комедію. Подумайте, той воляпюк,¹⁾ яким вони пописуються, чи може бути щось поганіше? . . . Ах, пані, як мені це надокучило! Яка я нещаслива! Почуваю себе, ніба пальма пересаджена на Сибір. Хорони вас Боже перед мезальянсом.

— Я того слова не знаю. В моїм словнику є тільки слово подружжя. Не розумію, чому ви нещасливі. Коли любите свого чоловіка, а він вас, то чого ще вам треба? Все інше суєта. Мені здається, що жінка повинна бути горда, коли має чоловіка, який утримує хату зо своєї праці.

— Якби ви знали, як та праця виглядає, як вони собі хліб з уст виривають! Уявіть собі, нам канцелярія добре йде, а знаєте чому? Бо я з дому графянка. До нас ідуть усякі дідичі, як свій до свого. Але їх треба гостити, треба „робити око”, а це надокучить. Я до того не привикла. Моя молодість минула серед іншого оточення. Палата, льокаї, коні, вигоди.

— Як ви за тим скучаєте, приїжджайте до мене. Будемо вам раді. Знайдете, все що любите, а з чого я не користаюся.

— Як можна?

— Не тягне мене ні до коней, ні до ловів, волю гарну розмову, фортеп'яно, книжку.

---

1) Штучно утворена мова, ніби якась мішанина.

— Особливо гарну розмову. Я щось чула про те, — сказала пошепки адвоката і стиснула панну Марію за руку. — Але не гнівайтесь на мене, я зо щирого серця. Нема чого соромитись любови... Та ми ходім до залі, бо скажуть, що дві графянки зійшлися і бокують від інших пань. Вам це байдуже, але мені!

В залі якраз співав хор з Данишева. Мужчини і хлопці в селянських одягах, тільки з тонкого сукна й гарно пошитих, обступили свого диригента, священика в середніх літах, мужчину високого й огрядного. Пильно дивилися на кожний рух його руки, на кожний зворот очей і голови, були як послушний інструмент у руках вправного мистця. Співали пісень Вербицького, Лаврівського, Вахнянина й Воробкевича і співали прегарно.

— Мистецтво мезальянсу не боїться, — сказала панна Марія.

— Як ви це розумієте?

— Співаки селяни, а диригує ними інтелігент і твори інтелігентних композиторів. Тільки вони зіспівані, між ними є порозуміння, гармонія... І кажуть, що цей народ неспосібний.

— Я перший раз бачу селян у залі. Так мені якось дивно виглядають, але співають гарно, дуже гарно, — признавала її товаришка.

По кожній пісні гуділа заля від оплесків. „На беріжку у ставка” мусіли Данишівці повторити.

Це була остання точка програми.

**
*

По концерті наступила перерва, а після перерви почалися танці. Панна Марія хотіла їхати додому, але доктор просив, щоб хоч перший танець протанцювали, тим більше, що бурмістр просив графіню зробити йому честь і почати з ним ту частину програми. Графиня не відмовила. Панна Марія боялася, щоб цей панок, що її впровадив, не попросив її до першого танцю. Але на щастя приступив молодий поручник від уланів, якийсь угорський барон, і попросив її.

По першій танці наші гості подалися до гардероби, а

звідти хотіли непомітно вийти й від'їхати. Але це їм не вдалося. Комітетові і бурмістр чекали перед гардеробою і коли пані вийшли, мусіли вислухати подяки в імени тих бідних, які будуть згадувати і благословити жертволюбиву графиню і її братаницю. Комітетові дякували паням ще й за те, що вони були ласкаві не погордити тутешнім товариством і провести з ними вкупі цей гарний вечір. І адвокатава прибігла; розпрощалася з графинею і з панями, а з панною Марією розцілувалася, як з доброю знайомою.

— Приїжджайте до Паньковець — просила її Марійка, — дуже будемо вам раді. До побачення!

Панове випроводили пань на сходи. Хотіли йти аж до залубень, але графиня на це ніяк не згодилася, казала, що зима, а вони у фраках.

Завернула їх зі сходів. Розпрощалися остаточно на сходах.

Залубні під'їхали під саму браму. Пані сіли в перші залубні, панове в другі. Старий візник просив дозволу їхати через став, бо це половина дороги. Казав, що за годинку будуть у Паньківцях. Лід такий, що можна гарматами котити, а ніч ясна, хоч голки збирай.

Графиня згодилася. Перші залубні рушили.

XI.

— Ідемо через став, — сказав доктор до Хмелинського, побачивши, що сані посунулися наліво, вісьта, замість управо. — Я вам покажу те місце, де мене страх збирає.

Ставом було дійсно багато ближче, бо він лежав між доволі високими горбами, а дорога крутилася кругом, щоб обминути надто високі підйоми і спади.

Їхали зразу попри лівий беріг, а потім серединою перебравися на правий, переїхавши ріку, на якій лід трохи тріщав, бо вода тут виливала і знову замерзала. Про небезпеку не було й мови; лід був дійсно такий грубий, що селяни стоси тудою возили.

Коні, допавшись такої рівної дороги, летіли, як на крилах. Гарно було! Особливо там, де вітер поздував сніг і лід вилискував до місяця, як хрусталь. Як з такого ясноледдя виїздили на копний шлях, то перші залубні ховалися, як в імлі, таку снігову куряву збивали коні. Тільки дзвінки крізь тую куряву долітали до вух доктора і Хмелинського. (Їх коні дзвінків не мали, почіплено їх тільки першій парі, щоб було чути, куди їдуть). Панове пильно дивилися перед себе, щоб перших залубень не згубити з ока. А що ніч була ясна, так бачили не тільки спину високих залубень, але і плечі обох пань у великих, пухнастих хутрах.

Доктор кури́в цигаро, бо мороз попустив; був тільки приморозок.

— Отут, де кінчиться став і починаються чорнолози, а між ними тепличини, які ніколи не замерзають, робиться мені страшно. Можливо, що якраз ті тепличини тому винні... Уважай, Миколо, — звернувся до візника, — щоб не попав у воду. Тримайся сліду від перших залубень.

Заледви він це сказав, як нараз піднявся і крикнув:

— Гони!

Візник рушив віжками і коні помчали, як стріла.

Доктор виразно бачив, як у момент, коли залубні з панями переїздили між двома купами корчів, з корчів вискочило двоє людей.

Підбігли, дігнули залубні, один вчепився правою рукою ліхтарні, другий видирався на високі залубні, на крило з того боку, де сиділа графиня. Ліхтарня відірвалася, і напасник разом із нею повалився у глибокий сніг. В цей мент старий візник обернувся і другого засягнув ломаксю по голові. І той упав. За хвилину піднялися обидва, хотіли бігти, але залубні з панями були вже далеко, бо коні сполошилися, і візник ледве тримав їх у руках.

Побачивши другі залубні, відскочили на боки, як кулі, а потім нараз кинулися один на доктора, другий на Хмелинського. Обидва панове були приготовані на напад. Доктор в ту хвилину, як напасник чіпався поруччя високих залубень, вхопив його за руки. Здавив і скрутив так сильно, що

той став кричати. Хотів вирватися і зсунувся з крила. Коні гнали, як вітер, він зразу біг попри сані, а потім тільки ногами волочив, повисши у повітрі в сильних докторових руках. Бородою товкся об залізне поруччя, аж зуби дзвонили.

Нараз доктор пустив його руки, підняв за попереk, і як снопом жбурнув ним далеко в корчі.

Хмелинський все ще борикався. Його ворог приступив до діла гостріше. Лівою рукою вхопившись за поруччя й обома ногами кріпко стоячи на крилі, він правою замахнувся ножем на свою жертву. Але Хмелинський мав подвійне хутро і ніж не ранив його глибоко. Почувши удар і легкий біль у лівім рамені, він впав у таку лють, що вихопивши ніж з рук бандита і відкинувши його геть, схопився з ним попідсили і давив як тільки міг кріпко. Бандит сопів, харчав і кляв пекельними прокльонами.

Доктор, упоравшись зо своїм, прийшов Хмелинському на поміч.

— Гони! — крикнув на візника, а сам вхопив бандита за обшивку і перетягнув його на залубні. — Ви тримайте ноги, а я з руками дам собі раду, — сказав до Хмелинського.

Бандит, як у повитку дитина, лежав на колінах доктора і Хмелинського впоперек саней. Скреготав зо злости зубами.

— Вже тобі, небоже, відхочеться нападати! — казав доктор, — вже ти по дорогах не будеш промишляти!

Бандит думав, що йому зроблять кінець і почав так ричати, що перші залубні стали. Другі дігнали їх і собі зупинилися.

**
*

— Що таке? — почувися голоси з перших.

— Зловили ми одного пташка, — відповіли з других. Але пані просили, щоб його пустили.

— Зробіть це для мене, пане докторе, — казала графиня. — Дуже вас прошу, пустіть його, хай собі йде, звідки прийшов.

Доктор зразу противився, але як ще й панна Марія стала просити, сказав:

— Хай буде! Дякуй паням, що підеш на волю. Але,

чуєш, поки твого життя, не пробуй того робити, бо до часу збанок воду носить! . . . Пане Хмелинський, візьміть на хвилину коні в руки, а візник, нехай його обшукає, чи не має він ще якого ножа, або револьвера.

Та бандит крім сірників і клоччя на підпал, крім мотузка і витрихів не мав більш нічого.

Відібрали ті інструменти і казали бігти туди, звідки прийшов.

Бандит, вихопившись на волю, тікав, як заїць від хортів. Аж закурилося за ним.

Панове злізли і підійшли до пань.

— Дуже, пані перестрашилися? І хто б то сподівався? Така пригода! . . .

Пані зо страху мовчали. До Паньковець була ще добра миля дороги. Боялися другого такого нападу. Доктор догадався і порадив пересістись. Він з графинею, а Хмелинський поїде з панною Марією. Так буде паням відрадіше. Але перед тим наказав Хмелинському скинути хутро з правої руки, обмив рану снігом і обв'язав чистою хустинкою, яку дала панна Марія.

— Вдома оглянемо докладніше і намастимо йодиною. А тепер їдьмо! За пів години будемо в Паньківцях.

**

Як проїжджали попри хрест, панні Марії здавалося, що від хреста хтось біжить; (це липи тінь кидали на білий сніг). Вона крикнула і притулилася до Хмелинського, як перестрашена дитина. Він лівою рукою пригорнув її до себе, а правою взяв за руку. Перші залубні були ген далеко. Над ними небо, кругом ніч, сані мчать як у казці.

Почув тепло, що било від її лиць, побачив очі прислонені повіками, уста розхилені, як рожа, що розцвітається і, забуваючи про весь світ, нахилився до них.

Зорі меркли, коні летіли як вітер, — їхали в казку.

.....
Антоні, почувши дзвінки, вибіг і відчинив браму. Казка скінчилася . . .

Панове помогли паням вилізти з залубень, Антоні по-світив, увійшли до палати.

ХІІ.

— А що, не казав я, що як перед виїздом ворони злітаються і кракають, то погана буде їзда, — говорив молодший візник до старшого.

— Ти вірь воронам, а я своїй дубині. Як їду, то чи пан має рушницю, чи ні, все її беру з собою. І сьогодні, не знаю, як воно було б, коли б не моя дубина.

— Велике діло! Їх двоє а нас четверо.

— А коні що? І так мало що не було каліцтва.

— Правда. Такі коні треба обома руками тримати...

А ти куди його засягнув?

— Або я знаю куди. Мабуть по ногах, бо відлетів від залубень, як від гиляки грушка.

— А все ж таки, як при від'їзді ворони злітаються і кракають, то погана їзда.

І вони повели коні до стаєнь.

**

Доктор оглянув рану Хмелинського.

— Це більше синець, ніж рана, але я, для всякої безпеки випалив її. Добре, що в руку попав, а не в шию. Міг би пробити артерію. Дуже боліло?

— Не тямлю. Я дивився на перші залубні і не здаю собі справи, як воно зо мною сталося. Боровся відрухово.

— Це дійсно дивно якось склалося. На тім самім місці, де мене від першого разу, як я там проїжджав, страх збирав. Несвідомий і не згідний з моїми переконаннями страх. Ви знаєте, я не фаталіст, не містик, нічого подібного, я привик вірити в ланцет і мікроскоп, а тут такий випадок.

— Це ніби якась невідома сила давала вам знак, щоб ви береглися того місця. Ніби телеграф крізь простори часу.

— Кажете невідома сила. Можливо, що вона в будучності буде нам відома, як сьогодні електрика. А можливо, що та сила в нас, ніби якийсь шостий змісл; багато можливо на світі. Коли б ви знали, як низько стояла медицина в XVI і XVII століттях! Тоді, як література й мистецтво давали твори, яким рівні не являються сьогодні, лічили виварами

жаб, гадюк, домішували гноївку і вояку іншу погань; щоб подужала жінка мусів чоловік приймати ліки, до того читали в зорях, зашіптували — Боже ти мій, чого не робили тодішні ескулапи навіть з пануючими! А все ж таки сьогодні знаємо причини багатьох недуг і вміємо боротися з ними. Сподіваймося, що наші, а краще сказати, ваші діти і внуки будуть більше знати від нас, якщо не звіється якась велика буря і не зруйнує нашої нинішньої культури, бо й таке вже, мабуть, не раз на світі бувало... Ну, але, як ви себе почуваете? Дрожі нема?

— Ні, не маю,

— Ну, то добре. Молода кров. Присохне. —

— Як на псі, — додав жартуючи Хмелинський.

— Що за порівняння! Чи це вплив нинішнього равту, чи стрічі з бандитами.

— Вплив доброго гумору, дядьку.

— Так?

— Справді, я тепер дуже, дуже веселий, — щасливий. Може це, як кажуть німці Galgenhumor, а може справжня радість, — досить, що я тішуся, пане докторе, і коли б ви не були такі поважні, то гуляв би з вами по оцьому покою.

— Краще підемо до пань. Побачимо, як вони почуватимуться після сьогоднішньої пригоди. Жінки часом дуже хоробро тримаються навіть у великій небезпеці, а промине, і вони в плач! Не витримують нерви.

**

Пані чекали в малій їдальні, де дуже часто любили перебувати в своїм товаристві, себ-то, як не було нікого чужого.

Антоні подав гарячу шинку і чай.

— Добре, що ви прийшли, а то шинка вистигає! — привітала графіня. — Як же там, пане Хмелинський, ваша рука? Чи велика рана?

— Не турбуйтеся, пані, — відповів за Хмелинського доктор. — Пан Хмелинський має щастя.

— Гарне мені щастя! Недавно в нас, а вже друга така пригода.

— Щастя в нещастю, — пояснювала графінка.

— Добре пані кажете, щастя в нещастю, — сказав усміхаючись Хмелинський.

— Певно що так, бо він вас міг тяжче поранити. Такий бандит. Я вже більше по ночах не їжджу.

— О, це мені подобається. Ніч на те, щоб спати, — жартував доктор. „The better part of valour is discretion”.

— Пану докторові все ще здається, що він на равті.

— І що треба пописуватися знанням чужих мов. Щось ніби так. А вам що здається, пане Хмелинський?

Хмелинський хотів сказати, що йому здається, ніби він у небі, але глянув на панну Марію і змовчав.

— Пан Хмелинський, — говорив далі доктор, — сьогодні в дуже веселім настрою, хотів зо мною танцювати.

— Що я чую, пане Хмелинський!

— Доктор, ласкава пані графине, жартує.

— Невже ж ви того не казали? Заперечте.

— Казав, але то, от так собі, — боронився Хмелинський.
— Трохи розгулялися нерви.

Панна Марія то блідла, то червоніла.

— Ой ті нерви, ті бідні нерви! — кивав головою доктор.
— Що не станеться, все на нерви. Покине жінка чоловіка — нерви, розіб'є один одному голову — нерви, яку б хто не зробив дурницю — нерви!

Тепер і Хмелинському зробилося гаряче.

— Правда, пане Хмелинський, нерви!

Панна Марія нараз набрала очі повні сліз і вибігла з покою.

— От тобі й гаразд! — сказала, встаючи, графиня. — А ви кажете, що нема нервів. Поганий з вас доктор! — і вийшла за братаницею.

Хмелинський мовчав, але з докором глянув на доктора.

— Ви сердитесь на мене? — сказав доктор. — Не зашкодить. Часом добре й поплакати. Легше робиться на душі. Не бійтеся, знаю я, які це сльози. Я старий лис, пане Хмелинський! Їжте й пийте. Ви собі сьогодні заслужили. Дай

Боже здоров'я! — і підніс чарку вгору. — Щоб ми іншими сльозами й не плакали.

— Лише якими?

— Тільки сльозами щастя.

Коли пані вернулися в їдальню, пішла розмова на тему нападу. Доктор був тієї думки, що все таки не потрібно пустили бандита. Треба було його привезти до Паньковець, покликати жандармів і віддати в руки справедливості. Не годиться злочинця пускати безкарно.

— А скільки злочинців люди ще й нагороджують? — казала графиня. — Нащо мені клопоти з сусідами. Хіба я знаю, що була б зробила з ними моя челядь? А так — йди в мир і більше не гріши.

— Так, пані, — обстоював доктор своє. — Але він пішов і забрав з собою тайну.

— Яку тайну?

— Тайну причини нападу.

— Яка ж тут тайна? Хотів пожитися?

— Думаєте?

— Я певна.

— А я ні.

— Вам що здається?

— Що не виключений замах.

— На кого?

— На вас і на панну Марію; хотіли позбутися власників Паньковець. А при тім і нам було б дісталося.

— А звідки ж вони могли знати, що ми поїдемо через став?

— Це правда, але й ми не знаємо, чи на гостинці не чекала на нас ціла банда.

Графиня кивала головою:

— Ні, ні! Це неможливе. Це неправдоподібно! Люди ще не такі погані.

— Всяке бувало, пані. Пригадуєте собі, що зробив Раціборський? П'ять душ одним махом життя позбавив, а потім собі кулю в голову пустив. Теж про маєток ходило. А мені куля не перелетіла попри ніс? Ну, бачите! Цей перший,

що на вас кинувся, шкутильгав. Я це виразно бачив, коли він зірвався і втік. Він мені дуже нагадував Писковського, а той на все спосібний, щоб тільки заробити гроші. Містечко мале, але в нім є свої Сфорци, Борджії, є своя мафія.

— Скажімо, що так. То чи не краще тоді, що ми цього бандита пустили? Позбулися клопоту з голови. Уявіть собі, який сором, який жах, який важкий удар, коли б я була довідалася, що дійсно робили замах на мене. Ні, ні, я навіть думати про щось подібне не хочу. І не згадуйте, пане докторе. Нехай спомин сьогоднішньої ночі розвіється, як поганий сон, — сказала, прощаючись, графиня.

Хмелинський перечив у душі. Для нього ця ніч була найкращою в житті.

Казка...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I.

Хмелинський ніколи не сподівався, що його наміри стрінуться з такими перешкодами.

Вже з неприхильного становища старости до будови шпиталю було видно, що так звана „опінія” не одобрює плянів графині. Такі новини — це для урядів нова робота і нові турботи.

Декому заздрісно, що другий щось доброго робить, а він не хоче, або не може, дехто боїться конкуренції, інші не хочуть, щоб витрачуватися у будучності. Є й такі, що прямо раді прикрість зробити графині.

Та на щастя над повітовими властями стоять ще краєві, а над тими — центральні. Можна поставити на своїм. Правний дорадник доктора має зв'язки, він посол до парламенту, працює у всяких комісіях, це вже його клопіт, щоб діло йшло гладко і скоро.

На шпиталь вже дерево й цеглу звозять. З весною зачнуть будувати. Те, що можна взимі робити, роблять, — перебудовують павільйони. В тихім мисливськiм замочку з ранку до ночі рубають, валять, пиляють і гемблюють. Які безробітні були в місті, знайшли тут добре оплачувану працю. Благословлять графиню. Кожний по роботі вертається із спорим мішком трісок; зима, пригодяться.

Графиня хоче, щоб у річницю повені шпиталь був під дахом.

„Чиї гроші, того й воля”, говорять люди.

**
*

Куди гірші клопоти з селянами.

Вони консерватисти. Бояться кожної новини, бо привкли, що кожне нововведення, це для них новий тягар, нові податки, „шилварки”, драчки. Тому й говорять — хай

лишається по старому, або то зле було? Річка як виліє, то, щоправда, багато шкоди зробить, але ж і поле справить. Одною рукою бере, а другою дає, в одного урве, а другому причинить; годі всіх задовольнити...

Хмелинський мусить груди свої зговорювати, щоб переконати начальника й раду громадську. Викладає їм, як воно є і як буде, слухають і притакують, а на другий раз знову ті самі питання: а як? а що? а куди? Треба мати велику терпеливість, щоб не махнути безрадно руками й не сказати їм: кисніть далі в своїому болоті!

З залізницею таке саме діло. І раді б, і не хочуть.

Іскри будуть запалювати копи, коні будуть полошитись, при рампах треба буде довго стояти, поки поїзд проїде; всячину вигадують.

Та тут уже мають слово ті, що через їх поля шлях переходить, і їх мусить Хмелинський заспокоювати, даючи більші і кращі шматки ґрунту за менші й гірші. Деяких, (добре, що їх небагато) треба з цілим обістям перенести на двірський ґрунт. Таким чином повстане новий присілок, побудований по окремих плянах, — зразок, як повинно тепер виглядати наше село.

**
*

Найгірше сердила Хмелинського парцеляція.

Думав, що громада буде його благословляти, як добродія, який пристарав їй землі, а громада радила, чи приймати ту землю, чи не приймати.

В суботу, коли втихнуть на дзвіниці розкалатані дзвони, зійдуться багачі в коршмі та й заведуть таке, що хоч вуха затуляй.

— Молодий пан нову панщину заводить. Ніби то дасть землю, а не заплатиш рати, то на лан пожене, відробляй! Знаємо таких мудрагелів. Халупникам скаже видати дерева з лісу, будуйтеся! Побудуються і буде мати наймитів, бо де хто бачив, щоб халупник платив якісь рати.

— Все це він придумав, щоб від господарів відтягнути робітника. Хоче нас пустити з торбами. Нова мітла добре мете...

— То вам мудрагель, що другого такого і з свічкою не знайдеш...

— З паном, як із вогнем. Уважай, щоб не поікся. Чим делікатніший, тим небезпечніший. Одною рукою гладить тебе, а другою і не почувеш, коли за карк ухопить та й так придавить, що й не писнеш...

Коршмар тільки підсміхався з-під лоба. Він не любив ні декана, ні доктора, ні того нового „пленипотента”, бо відтягали молодших господарів від горілки. Називав їх мудрагелями. Він був за мудрий, щоб щось злого на них сказати, але де треба було, там кинув якийсь слівце, сильніше від найгіршої лайки.

— Ну, ну. Ми ще великого доживемо, — казав наливаючи чарки.

— Та й мені так здається, що доживемо, — притакнув вїйт.

І господарі розходилися з тим, із чим і прийшли. Ще гірше, бо накіпала в них злість, що молодий пан хоче „торбів” господарями поробити, а господарів пустити з торбами.

**

По Службі Божій, як звичайно, не розходилися зараз по хатах, а ставали під церквою і балакали про новий наділ землею. Як виходив декан, замовкали. А як спитався, що нового чувати, то казали, що стара біда, що до їхнього берега нічого доброго вода не принесе: все або тріску, або й ще щось гірше.

Але декан догадувався, що про парцеляцію мова і питався, як буде?

— Хіба ми знаємо, як буде, — казав начальник. — Я радий та люди не хочуть.

— Які люди? Багачі, а не люди! — відповідав котрийсь з молодших.

— А багач, то по вашому не людина, що?

— Багач то є багач; ми одна парафія, а вони друга.

— То чого ж ви з ними в одній громаді?

— Не з добра, а тому, що окремо годі.

— Ох лишенько! Дивуюся, що ми вас ще з кістками не з'їли.

— Вам наших кісток не треба, тільки сили. Ви на нашу силу ласі.

Декан мирив їх, як міг. Казав, що добре, щоб і халупники мали свою хату і свій шматок землі. Того тільки й хоче графиня, бо вона любить нарід.

— Як пси діда в вузькій вулиці, — додавав хтось збоку.

Декан радив, щоб годитися на парцеляцію і на комасцію, бо з того вийде велика користь для громади і йшов пити снідання, а господарі далі журилися питанням: брати, чи не брати?

Було це в них, щось ніби гамлетівське: „То be, or not to be?”

**

Найгірше крутив начальник, як звичайно. Він на кількох стільцях сидів. І з деканом ніби то був у згоді, і з двором, а як пішов до староства, або до повіту, то там другу пісню співав.

Хмелинський не хотів минати вїйта, щоб не образити його поваги. Просив, щоб він перебалакав з громадою і сказав йому, хто, скільки і якої землі хоче, але мусять це бути малоземельні або й безземельні, якщо є такі в тутешній громаді. І ось, як вїйт це діло попровадив!

— Якого дідька, — говорив він до жінки, — маю я собі голову сушити, коли мені не продадуть землі.

— Певно, — відповідала вїйтиха, — або то в тебе мало своїх клопотів, щоб ще й панськими задурно журитись.

І він вдавав, що журиться, а на ділі проволікав справу. Врешті Хмелинський попросив його і ще декількох господарів до канцелярії.

Виклав їм цілу справу, як на долоні, як, чому, де і кому і питає, яка їх думка.

— Та воно то, ніби так і ніби не так.

— Чому?

— Бо як давати землю, то тим, хто її варт. Або вони (себ то халупники) знають, який у ній смак?

— Хай розсмакують.

— Та вони її тільки збавлять. Ні то покладного гроша, ні худоби, ні навіть плуга в них нема. Як же вони її оброблятимуть?

— Це вже моє діло.

— Певно, що не наше. А все ж таки повинна бути справедливість. Як наділювати, то всіх, а не так, — одному грушка, а другому дуля.

— Власне, що графиня хоче справедливости, а ви хотіли б, щоб було як у Святому Письмі: хто багато має, тому ще додадуть, а хто мало, в того й те відберуть. Так не можна.

— Хто має, то видно, що варт, а хто ні, то, звичайно, сам собі винен.

Хмелинський вийшов з рівноваги.

— Знаєте, пане начальнику, що я вам скажу?

— Що, прошу ясного пана?

— Не кажіть мені ясний, бо від мене вночі нікому ясно не стане. Кажіть мені: пане Хмелинський.

— А от ясний пан кажуть мені, пане начальнику.

— То називайте мене управителем, або директором, або „вронцим”, як ви говорите, тільки не ясним паном... Отже знаєте, що? Я хотів з вами по добру, по сусідськи, та бачу, що не йде. Мушу балакати з кожним бідним чоловіком зокрема.

— А хіба ж вони що тямлять? Де пан з ними до чогось добалакаються.

— Це вже моє діло. Та я вас прошу, пане начальнику, щоб ви мені йшли на руку, бо як загнуваюся, то який я добрий і чемний, а буде зле. Ви знаєте, що я не замикаю скарбових¹⁾ доріг, дрова видаю, де людям найдогідніше і товар ваш вільно на двірських пасовиськах пасеться...

— Та я знаю, прошу ласки пана...

— Ну, отже. Бачите, що я вам кривди не хочу і тому мені дивно, чому ви робите всілякі труднощі там, де повинні руками й ногами хапатися того, що можете добути.

---

1) Двірських.

Розмова увірвалася, бо Хмелинський зрозумів, що вїт належить до тих одиниць, яких деморалізує їх уряд і що з ним багато зробити не можна. Ще краще зрозумів це Антоні.

— Прощу не гіватися за те, що я своє слово скажу. Але найліпше спитатися „солодкої бабусі”. Вона всіх людей у селі знає. У неї в одній половині голови метрика, а в другій табуля.

— А хто це „солодка бабуся”?

— Наша старенька Горпина, що цукор рубає. Вона знає в селі кожного чоловіка і коли він родився і які його батьки і навіть хто його до хреста тримав. Так само знає кожну нивку, чия вона і чи властитель її дістав у спадку, чи за жінкою, чи купив. То дуже дивна жінка. Що було вчора, не знає, а що тому літ п'ятдесят, тямить, як би у книжці читала.

**

І дійсно „солодка бабуся” давала Хмелинському найкращі вказівки, хто потребує землі і який він чоловік. За тими вказівками Хмелинський кликав до себе тих селян і переговорював з ними.

На жаль, і тут бачив, що між сурдутом і сіряком є щось, що назвати трудно, якийсь туман, крізь який брат брата не пізнає.

Головний складник тієї мряковини, це недовірчивість. Селяни прямо зрозуміти не могли, як молодий пан, бо так вони звали Хмелинського, хоче їм з власної волі і безкорисно щось доброго зробити.

Але довші розмови на тему парцеляції, і про всякі інші питання впевнили Хмелинського, що якраз ці бідніші селяни і є той елемент, з яким можна щось путнього зробити. Вони були або неграмотні, або малограмотні, не читали ні газет, ні книжок, що з них їх діти вчилися в школі, з читальні, де тільки кілька членів уміли читати, не встигли ще винести великої користі, а все ж таки вони цікавилися всім і радо слухали оповідань Хмелинського про те, як в інших країнах живуть і господарюють селяни. Він розповідав їм із знанням і запалом, бо любив роботу коло землі і ця стихійна любов еднала їх як не можна краще.

Це була посередниця між паном із палати і між бідними халупниками й малоземельними рільниками.

Він відчував, що вона доведе їх до цілі.

І доводила. Хмелинський мав уже готовий плян, як буде виглядати парцеляція тих двірських ланів, які він призначив для розподілу між селянами.

Спровадив інженера мірника, який виготовив потрібні поміри й рисунки.

Тепер прийшлося йому частіше їздити до міста, до табулі й нотаріяту.

Виїздив рано, а повертався пізнім вечором. Деколи й ночував у готелі.

Дні були короткі, особливо для графині й для панни Марії, бо вони досить пізно вставали.

Не чулися, як Антоні просив до обіду. Обідали тепер дуже часто вдвійку.

**
*

— Скучно, Марійко, правда? — питала графиня.

— Мені, тіточко, ніколи не скучно.

— Так тихо якомсь. Когось бракує.

— Привикається до людей.

— Ми в же з такого роду, що до людей привикає.

— То не добре, тіточко, правда? Краще таким людям, що до нікого й до нічого не прив'язуються.

— Чи краще, не знаю, але вигідніше. Не тужать.

— Я таких людей не люблю. Вони нецікаві, скучні, як осінній день. Мені більше подобаються ті, що багато пережили, передумали і перетерпіли.

— Приміром, як хто?

— Ось як наш доктор.

— Думаєш він багато перетерпів?

— Мені так здається, тітко.

— З чого це виводиш?

— Бо він не висловлюється про людей легко. Або нічого не говорить, або скаже щось добре обдумане. Хто сам багато пережив, той і других не легковажить, взагалі не легковажить життя.

— Звичайно так буває. Хто багато знає, той і багато любить.

— Як Леонардо да Вінчі.

— Як Данте й Гете і багато інших великих людей.

— Крім Гете, всі вони були нещасливі. Чому це так?

— На це не можу тобі відповісти. Але бачиш, вони му- сіли почувати себе самотніми. Оточення їх не розуміло, вони жили наперед на сто або й більше літ. Ось на Леонарда дивилися як на чарівника, думали, що він вірить в кабалу, що він астролог, маг і тому подібне, а він був геній, який знав те, про що сучасникам і не снилося.

Доля задрісна паня. Одною рукою дає, другою бере. „Маєш великий розум, а за те дай мені твій спокій, твоє тихе задовілля, якого я потребую для пересічних людей”.

**

Вони балакали, а сумерки лягали на паркет і килими великих паньковецьких покоїв. А тоді панна Марія ставала біля вікон і дивилася на дорогу.

— Хтось їде?

— Ні, тіточко, не видно нікого. Лиш попри браму про- іхали якісь залубні.

— Хмелинський сьогодні знову спізвився.

— Може заночує.

— Певно що краще, щоб заночував, ніж має пізно вер- татись. Від того нападу не люблю нічної їзди.

— Бог ласкавий, — казала панна Марія і пильно, пиль- но дивилася на дорогу.

— Хтось їде! — сказала нараз. — Вже коло кузні, завер- тає до нашої брами. Доктор!

І за хвилину входив доктор. Від вітру червоне обличчя, на бровах мороз, розтирає руки.

— Але ж зима! Давно ми такої не мали. А ви, панно Марійко, мабуть, такої зими ще не переживали.

— Ні, пане докторе, я такої зими ще не переживала.

— А мені, знаєте, подобається такий мороз. Свіжо, здо- рово, добре. Зле тільки те, що не всім так добре, як нам.

— Правду кажете, докторе, — говорила зітхаючи, гра-

финя. — Чимало людей мерзне й недоїдає. Мені совість не дає спокою, що я замало помагаю ближньому своєму.

— Всім годі допомогти. Але помагати треба. Я в себе наказав дати бідним сто с'ягів дров, а в городі велю ставити на кілках снопи для птахів. І злітається братство і такої радості, що уявити собі не можна. Їм і — мені.

— Ви так любите птахів?

— Я все люблю.

— Але комах ні?

— Чому ні? Щоб ви знали, як деякі з них чудово вбрані, які в них товариські форми, як вони вітаються вусиками, як здоровляться.

— Життя бджіл і мурашок кажуть дуже цікаве.

— Все цікаве, тільки треба ним цікавитися. І не тільки звірята, але й рослини цікаві. У них є свій розум, вони також боряться за право жити з собою і з природою; в них є свої турботи і клопоти, як у нас. Чи приглядалися ви до горошків-яськів у городі? Як вони шукають якогось прута, щоб обкрутитися і як вони обкручуються своїми вусами, які мистецькі ключки роблять. Це дуже цікаво бачити. А хміль, як по тичці в'ється.

І він оповідав цікаві явища з життя природи, поки не приїхав Хмелинський

**

— Тепер ми вже всі, — сказав, усміхаючись доктор. — Невеличке, але чесне товариство. Що ж там чувати в місті, пане Хмелинський?

І Хмелинський розповідав новини з нецікавого повітового життя.

— А бурмістра з люлькою не бачили?

— Якже ні. Навіть балакав з ним. Згадував раvt на дохід бідних і висказував своє „обурення” з приводу нападу. Казав, що жандармерія слідила, але...

— Але на слід не попала.

— Так, не попала, бо сніг тоді впав і сліди загладив.

— Добре зробив, — сказала графиня. — Коли б так упав нараз якийсь великий сніг і прикрив все гидке, всю

кривду і всі лихі вчинки, щоб люди збудилися одного гарного ранку і побачили цілий світ білим, чистим, ніби обновленим, тільки небо щоб було синє і золоте сонце на нім...

**
*

По вечері пішли до музичного покою. Молоді сіли коло фортеп'яна. Панна Марія грала Гріга, Шопена, Шумана. Хмелинський вибирав і перевертав ноти; в павзах вони розмовляли.

— Чи ви в тім місті маєте так багато діла, що вертаєтеся вночі? — питала панна Марія.

— Чому питаєте, пані?

— Бо я неспокійна як когось бракує, — відповідала.

— Когось?

— Вас.

Хмелинський радий був тоді припасти до її дрібних рук і цілувати їх гаряче і довго.

Але недалеко, біля коминка, сидів доктор з графінею і він мусів вдоволитися подякою очима.

Марійка грала пісню Сольвейги якомсь особливо гарно. Ніби співала її. Хмелинському причувалася сопілка з хлоп'ячих літ.

Ніби він іде кудись, куди вона тужить.

Понури́в голову і не чув, коли прогомонів останній акорд. Нараз підніс очі і стрінувся з її добрим і розмріяним поглядом. Хвилину дивилися одне на одного, ніби побачилися вперше, а потім усміхнулися обоє, як діти.

— Що ви думали, пане Хмелинський?

— Мені ввижалося літо на Підгір'ю, на виднокрузі сиюють гори, лугами пливе ріка і тужить сопілка. Я йду до неї.

— Сам?

— Ні, з вами.

І вона нагло поклала пальці на клявіші і вдарила гучний, багатотонний акорд.

**
*

— Нащо ви собі напители клопоту з тією парцеляцією. І так маєте багато роботи. Бачимося тепер лише ввечорі і то, як не заночуєте в місті.

- Невже ж вам скучно?
- Щось ніби так, — відповіла, дивлячись на обої.
- Думаєте, що мені до Паньковець не спішно?
- Мабуть що ні, коли не спішитесь.
- Ви не добрі.
- А ви погані, — і скривилася, ніби з'їла щось гіркого.
- Питаєте, чому я придумав парцеляцію. Тому, бо хочу людям придбати землі, а двірське господарство пустити на нові шляхи.
- У третій вимір, як колись пояснював доктор.
- Так, як пояснював доктор.
- Вам, мужчинам, все чогось нового хочеться.
- Шукаємо нових шляхів для нашої енергії.
- А нових людей ні?
- Якщо старі знайомі не інтересні, то шукаємо нових.
- Я цікава, коли вас Паньківці перестануть цікавити.
- Ніколи.
- Ого!
- Так, пані. Поки ви тут, доти для мене Паньківці найкраще місце в світі.

Поклала ноги на педаль і взяла таке форте, що доктор перервав розмову з графінею.

**

— Звідки в тих малих руках — питався — береться така велика сила?

— Жінки сильні своєю слабосильністю, — відповіла графиня.

— Правдиво, — притакнув доктор. — Для нас, мужчин, жінка тоді найсильніша, коли вона лагідна й м'яка.

— Бо ви в жінках шукаєте антитези до себе.

— Найгірше як не шукаємо нічого... Але мені пора додому. Не зчувся, коли минув такий довгий вечір. Тепер дні найкоротші, а ночі найдовші.

— Чекайте, подивлюся, чи можна вас пустити.

І графиня відчинила двері на веранду. Доктор підбіг і накинув „ротунду”¹⁾ на її плечі.

1) Хутром підбитий плащ без рукавів, що був тоді в моді.

Хотіла сказати, „з вас був би уважливий чоловік”, але знала, що не любив таких натяків, тому тільки кивала ввічливо головою і, прижмурюючи одне око, кинула через праве рам'я — дякую!

За хвилину вернулась.

— Ніби гарно, але я все таки не люблю, як ви так пізно вертаєтесь.

— Це недалеко, ніби на однім підвір'ї з хати до хати переходжу. Зараз ваш ліс, а там моє поле, мій гайок і мій двір.

— Того лісу я найгірше не люблю.

— Чому?

— Бо ліс ніколи не є певний.

— Лісовики, мавки, правда? — і він сміявся своїм м'яким, баритоновим сміхом.

— Ні, не те, але лихі люди.

— Що я їм злого зробив? Та й не так безпечно нападати на мене, дивіться який я, як медвідь! І рушниця в залубнях є. Якби „що до чого”, то ви почули б мій стріл і поспішили на поміч.

— А думаєте ні? В мене все одна пара коней і верховець на поготівлі стоять, а один парубок у стайні цілу ніч варту тримає, крім вартівників, що обходять увесь двір. Я все пів години по вашім від'їзді надслухую, чи не почую якого крику.

— Не робіть того, не турбуйтеся, пані!

— А невже ж ви не турбуєтесь нами?

— Це обов'язок знайомих мужчин.

— Тільки обов'язок?

— Як ви вмієте ловити на словах. Хочете, щоб я вливогого слова вжив?

— Прошу...

— Нема безтурботної любови.

.....

— Мовчите?

— Що ж мені казати? Ні заперечити, ні притакнути не можу.

— Nec sine te, nec tecum vivere possum.¹⁾

— Щось ніби так. Старинні не одне гарне вміли сказати.

— І ми вміємо, моя дорога пані, вміємо та не хочемо казати.

Замість відповіді зітхнула.

— Ми тільки зітхаємо гарно. „Ох” та „ах”! І яка я бідна, і яка я нещаслива! Тими зітханнями тільки щастя відганяємо від себе. Ось подивіться на них, — тут він головою вказав на Марійку і Хмелинського, — вони говорять, а не зітхають.

— Бо вони молоді. Їм і зимою весна.

— А нам і весною зимно. Ні, ні, ласкава пані. Я ще не заморозив душі. Навіть останнього соняшного осіннього дня не подарую своїй завидній долі.

— Ні? — і глянула на нього прижмуреним оком, перекивши злегка голову направо.

Доктор і собі зітхнув.

— Других учу, а сам грішу, — сказала графиня.

— Це я від вас набрався тієї недуги зітхання. — Махнув рукою, попрощався й вийшов.

Вибігла за ним аж на сходи.

— Пане докторе!

— Прошу! Чим вам можу служити?

— В п'ятницю Святий Вечір.

— Вже Святий Вечір?

— Так. 24 грудня. Щоб вам не прийшло до голови виїхати кудись, бо ви і на таке здібні. Нам без вас було б сумно на свята.

— А мені без вас, ласкава пані. Безумовно ставлюся на борщ з ушками.

А на ялинку?

— А що на ній буде для мене?

— Нездійснене бажання.

— Цілую ручки! — і, повісивши голову, збіг зі сходів.

А вона стояла і гляділа за ним, поки не почула, що Антоні зачинив входові двері.

Тоді пішла на балкон.

---

1) Ані без тебе, ні з тобою жити не можу.

Притулилася до зимного стовпа.

Сані сунулись по снігу, дзвінки дзвонили, коні порекали, візник вилускував батогом, відчинилася і зачинилася велика залізна брама.

Від брами доктор оглянувся назад.

Побачив на балконі самітну, ротондою обкутану постать як на образі Бекліна „Вілля над морем”.

„І зрозумій її!” — думав доктор обтулюючись теплою, медвежею шубою.

II.

Графиня щороку робила ялинку для селянських дітей. „Не маю своїх, так хоч людським зготую радість”.

Любила вийти до них і слідити, яке враження робила на них ця хвилина, як їх очі горіли ясніше від тих свічечок на зелених гіллячках, як вони ніби відривалися від землі й летіли в якийсь другий, кращий світ.

Цього року графиня хотіла, щоб ялинка була ще краща як звичайно.

Попросила Хмелинського, щоб він поїхав до міста й накупив усяких дарунків.

— Коли б люди не були такі, як вони є, то поїхала б з вами Марійка, знаю, яка б то була приємність для неї, бо вона дуже милосердна, але це неможливо, це було б все одно, що всунути палець у гніздо шершнів.

Хмелинський поїхав за день перед Святим Вечором і привіз цілі сані подарунків. Не лише свічечки й чічки для прибрання ялинки, не тільки овочі й солодощі всякі, але й багато пар маленьких шкапових чобіт і рукавиць, теплих кожусків і шапок, спідничок та вовняних хусток для дівчат.

Рішили для більшої святочности зробити ялинку не в школі і не в читальні, де звичайно бувало дуже тісно і глітно та так душно, що графиня верталася з болем голови, а в палаті, у великій їдальні, в партері, направо, до якої був також окремих вхід для прислуги, що приносила страви з кухні. Їдальня була велика, могло вигідно сісти навіть сто

осіб за широкими столами. Не мала ніяких меблів, тільки столики під великими дзеркалами і образи з „мертвою природою” невідомих малярів флямандської школи.

Тут за покійного графа вечеряли після ловів, або на більших з'їздах і офіційних приняттях. Тепер ця зала скільки літ стояла пустою. Чому б не відчинити її хоч раз у рік для вигоди села?

Антоні, як почув про такий намір, скривився. Це була новинка, неприступна для нього. Сільських дітей пускати в палату, хто бачив щось подібне! Вони паркет подряпають чобітьми. Та ж то чоботи на підковах, як у коней! Але противитись не смів. А все ж таки придумав спосіб, щоб паркетові не сталася кривда. Казав поробити великі плетінки з соломи і коли на Святий Вечер ранком увійшли до великої їдальні графянка і Хмелинський, то побачили позсувані столи, а паркет увесь вистелений плетінками, новими, свіжими, як із золота.

— То на те, прошу ясної панночки, щоб діти в ноги не змерзли, — сказав усміхаючись старий.

Не тяжко було догадатися, що це неправда, бо в їдальні палилося в двох величезних кафльових печах, а до того по-під долівкою йшла кам'яна рура, якою пускали тепло з кухні. Але графянка все таки похвалила Антоні, що він добре зробив, бо так гарно ходити, м'яко і дійсно тепло в ноги.

Посередині залі стояли дві величезні ялинки на залізних підставах, які придумав Хмелинський, а зробив двірський коваль, одна для хлопців, а друга для дівчат, бо подарунки для одних і для других були різні. На лавках кругом ялинок лежали неупорядковані ще подарунки.

— Перше вберемо деревця, а тоді упорядкуємо подарунки, — сказав Хмелинський.

— Авже ж що так, — відповіла Марійка.

Хмелинський приставив складну драбинку, виліз, а панна Марія подавала йому зразу скляні чічки, потім срібне волосся, золочені горіхи, райські яблука, медяники й увесь той крам, завдяки якому звичайна, зрубана в лісі ялинка перетворюється у чарівне дерево, в різдвяну мрію діточої

душі. На останку попричіплювали тоненькі білі, червоні, сині і жовті свічечки і кілька грубших свічок, щоб у великій залі не було темно.

Хмелинський зіскочив з драбини і обоє приглядалися, чи гарно вбране деревце.

— Тут забагато прикрас, а тут пусто; треба перемінити.

— Вдолині замало свічок, а на самім шпилі ви забули почіпити ангела.

Хмелинський ліз на драбину й чіпляв ангела з трубою, яка грала, коли верх дерева хитався.

— А понакладайте ще вати, щоб було, ніби сніг на ялинку нападав.

Хмелинський слухняно накладав вату, що мала вдавати сніг.

— Тепер гарно, подивіться, як гарно! — казала подаючи йому руку, коли він зіскакував остаточно з драбини.

Як діти ходили кругом деревця і любувалися своїм архитвором.

**

— Бувало, — казала Марійка, — таке деревце вбирали для мене.

— І ви вірили, що його ангел чемній дитині приносить.

Авже ж що вірила, і від св. Миколая старалася бути чемною, щоб ангел не забув про мене.

Розказувала йому, як останнього разу не могла дочекатися, коли задзвонить дзвінок, відчиняться двері і її впустять до того покою, до якого ангелик приніс ялинку. Не могла дочекатися і заглянула крізь дірку від ключа. Побачила спину своєї учительки, яка стояла на кріслі й чіпляла свічечки. Так їй соромно стало і такий жаль ухопив її за серце, що впала на своє ліжко і розплакалася. Плакала довго, поки їй не сказали, що вже ангелик був і деревце приніс.

Пішла, але не тішилася ні деревцем, ні подарунками. На другий рік не стало батька і ангел не приносив уже деревця для неї.

А він казав, що тільки одну ялинку пам'ятає, бо родичі його скоро померли і він лишився сиротою.

— Ви одинак?

— Ні. Маю сестричку. Їй тепер 14 літ. Учиться в інституті.

— Як придуть жнива, напишіть, щоб приїхала до вас, до нас, — поправилася, — до Паньковець. Я дуже рада пізнати вашу сестричку. Будемо ходити по гриби, їздити верхи, весело нам буде.

Він подякував їй від себе й від сестри.

— Бідна дитина. Сама буде святкувати.

— Ми вже до того привикли, пані.

— Бідні...

**

Жалувала щиро, бо сама знала, що то значить не мати родичів і рідної хати. Щойно у тітки не почуває себе самотною. Тітка заняла в її серці місце рідної мами, добра тітка!

Перший раз розбалакалися про свої родинні справи. Різдво — це родинне свято, з ним звичайно зв'язано багато споминів з діточих років, які мерехтять в нашій пам'яті, як свічечки на ялинці.

— Дійсно ніби свічечки на ялинці, — казала Марійка, — сяють в моїй душі спомини про діточі роки.

— А тепер ми вбираємо ялинку для людських дітей, властиво ви вбираєте, пані, а я вам допомагаю, — додав Хмелинський.

— Бо ми вже не діти, ми вже дорослі, — сказала закладаючи руки поза спину і гордо знімаючи свою гарну голівку.

Була така гарна тоді, що Хмелинський не міг від неї відірвати очей. „Ох ти, моя ялинко!“ — погадав собі.

**

По обіді знов пішли до роботи. Треба було упорядкувати подарунки й понадписувати який для котрої дитини по тих списках, що дали управитель школи й отець декан. Для кожної дитини була окрема торбинка на книжки і зшитки, туди панна Марія вклала дарунки, чобітки, хустинки,

тощо, додавала цукорків і овочів, а Хмелинський чіпляв до кожної такої торбинки ім'я і прізвище обдарованої дитини.

Робили це дуже уважно й поважно, щоб не забути кого, бо сталася б велика кривда і щоб не дати чого менше, бо діти будуть порівнювати, що котре дістало.

Під вечір зійшла „згори” графиня.

— Як гарно ви все приладили. Я й не сподівалася, що деревця будуть так артистично виглядати, — хвалила їх.

— Тіточко! — щebetала Марійка. — Під цією ялинкою подарунки для хлопців, а під другою для дівчат. Прошу роздавати від цих дверей, бо ми так уложили, що насамперед дістануть наймолодші, а після них прийде черга на старших.

— Ні, дитино. Я сьогодні не прийду. Ти будеш мене заступати. Хочу, щоб люди пізнали молоду паню.

— А може цього року ще ні, аж на другий, — випрошувалася Марійка, але графиня сказала, що так уже рішено.

**

Будуть сьогодні обидвоє господарювати.

Обоє? — і вони глянули здивовано на себе.

Не знали, що мають відповісти.

— Кінчім, кінчім скоро, пане Хмелинський, бо за годинку надійдуть діти. Можете собі уявити, щоб це було, якби їм прийшлося під вікнами чекати.

І вони спішили, як може ніколи в житті. Спішили, щоб грати ролю господарів.

**

Доктор приїхав сьогодні скорше, як звичайно.

Мав на собі новий, чорний одяг, і взагалі виглядав святочно, на десять літ молодше.

Привіз паням китиці прегарних бозів,¹⁾ білих, повних, пахучих.

— А де наші молоді? — питався, вітаючись з графинею.

— У великій їдальні. Вбирають ялинки. Нині вони господарями свята. Хочу, щоб нарід пізнав Марійку. Думаю, що сьогоднішній день до того найкраще надається. Підійде до них не з порожніми руками.

— І не з порожнім серцем, — додав доктор.

— Коли ж вони прийдуть?

— Аж по святі, як роздадуть подарунки. Трохи спізни-
мося з вечерею. А може й ви схочете зійти до них.

— Ні, дякую; я остануся з вами, ласкава пані, щоб вам
не було скучно.

— І докінчите мені своє оповідання.

— Докінчу.

— Добре, але ходім до коминка, при огні слухається
краще.

— Огонь оживлює оповідання.

— Ви ще не забули?

— Дещо не забувається ніколи.

— Розуміється. Але починайте зараз, а то знову нам
щось перешкодить і ваша повість постаріється.

— Вона така старосвітська, що й часу не боїться.

— Побачимо, — кажіть!

На чім я спинився? Ага...

III.

І він став оповідати, навязуючи до того місця, на яким
ще восени спинився

— Отже??...

Доктор приїхав з маневрів і вечором того самого дня
вони вибралися на прохід до ліса. Знаєте, як наші ліси ви-
глядають в пізню осінь та ще після дощу. Сумно. Листя роз-
кладається, сухе галуззя тріщить, ворони кракають, висять
сірі хмари.

Доктор ішов з Христиною, за ними граф із сином. Що-
кілька кроків граф ставав, підносив голос, розводив руками;
видно вели розмову на якусь дуже для них цікаву тему.
Доктор догадувався, що говорять про родинне непорозу-
міння. Вітер заносив до його вух деякі слова, які вказували
на те. Їх певно і Христина чула, бо йшла поруч.

Доктор розумів, що їй це немило і що найкраще було б

---

1) Бузків.

й собі почати якусь розмову, але ніяк не міг попасти на відповідну тему. Про щобудь балакати, приміром про погоду, не хотів, а доторкатися болючого питання про її подружжя, не міг.

— Чого ви такі мовчазливі, пане докторе? — почала вона перша спокійним і ніби байдужим голосом, але він чув що це силований спокій.

— Чогось мені сумно на душі, панно Христино, — відповів.

— А думаєте, що мені весело?

— Ні, я того не думаю, пані. Може я і сумний вашим смутком.

Глянула на нього:

— Спасибі і за це.

Йому зробилося ніяково, бо зрозумів докір. Цей докір вразив його. Чого вона хоче? Щоб він кинувся їй до ніг, і почав грати ролю безнадійного любовника? Безнадійного, бо ясно, що ніяких виглядів на щасливу розв'язку цієї тихої драми нема і бути не може. Тут рішаюче слово має графиня. Як вона схоче, так і буде. Граф чоловік добрий, але м'який... І доктор рішився мовчати.

— Погано тепер на Божому світі, панно Христино, — сказав, коли мовчанка стала невиносимо тяжкою.

— Так, не гарно.

— Безнадійно яюсь.

— Безнадійно, — відповіла, як відгомін тихий.

І тільки сухе листя шелестіло під їх ногами.

— Підождім на них, — сказала зупиняючись нараз, а коли надійшов граф із сином, попросила, щоб вертатися додому, бо вона в легких черевиках.

Вернулися.

**
*

За вечерею граф кілька разів починав розмову, але графиня все щось таке казала, що він тільки головою покинував і замовкав, бо не хотів, щоб Антоні був свідком якоїсь суперечки.

Коли перейшли до другої залі граф не видержав.

— Моя добродійка сьогодні в особливо поганім настрої. Не знаю, як і про що мені говорити.

— Про сині мигдали, пане графе, — відповіла графиня. — А що до настрою, то він у мене тому поганий, бо не може бути гарний. А чому не може бути гарний, то пан граф знають дуже добре.

— Як же я можу знати те, чого ти сама, мабуть, не знаєш?

— Пардон! Я знаю. Я хочу щастя моїм дітям. Що діти того не розуміють, це не диво. Вони ще молоді, їм в голові зелено, але ти, — батько!

— Я?.. Прощу прийняти до ласкавого відома, що я також щастя моїм дітям бажаю, а що наші погляди на те, що таке щастя, неоднакові, то не моя вина.

— Моя? Правда, — моя? Як щось зле, то я всьому винна, я!

Доктор побачив, що розмова сходить на слизьку дорогу і хотів вийти.

— Панство дарують, але мені здається, що я тут зайвий.

— Навпаки, пане докторе, — сказала несподівано для нього і для всіх графиня, — ви тут потрібні. Довше годі скривати. Як чоловік чужий, але добре нам знайомий, можете висловити свою безсторонню думку. Діло в тім, що Христіна хоче „відкинути руку” чоловіка дуже поважного, досвідченого, з гарного роду, навіть посвояченого з пануючим домом.

— В тім то й річ. Уважайте: посвояченого з пануючим родом! — десятій кіл у плоті, — додав граф.

Графиня скипіла.

— Думаю, що де ходить про щастя доньки, там такі завваження не на місці.

— Щастя нашої доньки не в десятій воді по кісію, — стояв при своїм граф.

— Але й не у Паньківцях. Пора їй у ширший світ, поміж люди. Що вона тут висидить? Здичавіє і забуде, як говорити з людьми. Я рішуче протиставлюся, щоб вона власними руками нищила своє щастя. Я до того не допущу.

Панна Христина сиділа біля вікна і дивилася на сумний осінній краєвид.

— Ти мовчиш? — спитала її графиня.

— Що ж мені казати? Ви вже знаєте мою думку, мамо.

— Думка не присяга. Її можна змінити.

— Це не думка, це моє рішення.

— Невідкличне?

— Так, мамо, не-від-клич-не...

— Гарно! Гарно! — і графиня встала, перейшла покій, раз, другий і сіла під противною стіною.

— Дуже гарно, але знай, що тут рішає хтось інший, хтось... інший... — промовила крізь зуби. А нараз звертаючись до доктора і спитала:

— Що ж ви на те, пане докторе? Ви вчений, ви педагог, кажіть, чи це до доброго веде? Я думаю що ні. Я пішла за того, за кого мене родичі віддавали, а моя донька хоче, щоб я її слухала. Що ж ви на те?

Доктор глянув на графиню, якій злість викривлювала уста, глянув на Христину, що рахувала облітаючі листки на деревах у парку, на графа, що притулився до високого фотелю й мовчав і перед його очима нараз затанцювали години, дні, місяці, Паньківці, касарня, уїжджальня, графська родина, Антоні, всі хворі яких лікував, — увесь світ. Він хотів чогось, або когось вхопитися, щоб йому не закрутилася голова і щоб не покотився стрімголов, шукав якогось виходу, якогось мудрого слова і нараз, не здаючи собі справи з того, що він робить, несвідомо й безпам'ятно заспівав: „Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці”.

**
*

Мабуть палата в Паньківцях не чула такого страшного співу. Не тому, щоб доктор співав зле, навпаки у нього був і голос гарний і слух добрий, тільки він тут не співав ніколи. Аж сьогодні всю свою туту, всю свою тиху драму, всю любов до Христини вкладав у ті безпримірно прості слова в ту виїмково сумну і гарну музику. Впялив очі у стелю, ніби хотів її ними розвалити, руками вхопився за поруччя фотелю,

ноги випрямив перед себе і співав, немов він сам один на світі.

Всі були зразу здивовані. Що за сміливість? Жартує собі, чи легковажить товариство?

Але, як глянули на нього, — перестрашилися.

Графиня затулила вуха й побігла до своїх покоїв, граф безрадно став тупцювати і кликати „води!”, графчук несучи воду, розливав її по килимах, а Христина, забуваючи про недавню розмову з мамою, зірвалася, прибігла до доктора, приклякла і своїми дрібними руками доторкаючись його, кликала:

— Пане докторе! Пане докторе!

Глянув на неї і нараз ніби хтось ножем перетяв нитку — пісня замовкла.

Підняв її, встав і безрадно очі впилив у підлогу.

Граф узяв його попід одну руку, син попід другу й повели до мешкального покою.

**

Що було далі не пам'ятає. Якась заверюха, метелиця, вітер порохом крутить, час стоїть, то знов жене, як гураган, страшно, скучно, довго...

Опам'ятався весною, на лісничівці.

Тут примістили його, щоб серед гарної природи, серед лісової тиші скріпив свої нерви.

Зайковський, колишній повстанець, належав до типу тих лісничих, яких сьогодні треба з свічкою шукати.

Без окремої лісової освіти завідував довіреними собі лісами прегарно. Любив їх. Розумів і відчував життя дерев і звірини. Дбав, щоб їм було добре, щоб не терпіли кривди. Жалував кожного пня, який повалила буря, або сторощив грім. Пильнував, щоб злодії не нищили дерев і не вбивали звірят. Але ніхто не пам'ятав, щоб він пострілив кого з них. Як приловив, то звичайно накартав, настрашив і на тім кінчилося. „Чому ти, Іроде лукавий, не прийшов до мене та не попросив. Я дав би був тобі готових дров, а так, дивись, яке гарне деревце змарнував, злодюго! Ех нарід ви, нарід препоганий!”

І дійсно, як бідний прийшов і попросив, то ніколи з голими руками не вертався. Але Зайковський знав людей, як свою власну кишеню і годі було його піддурити. Такий, що дійсно не потребував помочі, не дістав її.

Зайковський був дивак. Гріш не мав для нього вартости і він грошей не складав. Тримав гарні коні, плекав расову худобу, але не для зарібку, а тому, що любив. Як прийшлося продавати яку телицю, то було багато клопоту; не так із-за ціни як через питання, в які руки дістанеться і чи добре їй там буде. Продавав виключно знайомим селянам, на розвід і таким чином раса худоби поправлялася.

В повстанні втратив одно око, але тим другим влучав птаха в найвищому леті.

Тримав у себе цілу псярню. Як спав, то до його ліжка навіть рідна донька не могла приступити. Не пускали. Та донька одиначка була одинокою ціллю життя старого Зайковського. Більше нікого не мав. Дивився на неї, як на образ. Поки жила жінка, Ганя ходила до школи в місті, а по її смерті лишилася вдома, щоб батько сам не сидів у лісі. Ніколи ні словечком не згадала, що їй скучно за людьми, що молоді літа в тіні дерев марно їй минають, що хотіла б далі вчитися у місті, — нічого. Все весела, щебетлива, як промінь сонця маяла по лісничівці. Лісова квітка.

**

Доктор перервав на хвилину своє оповідання.

— Вже діти сходяться на ялинку, — сказав стаючи при вікні. — Але ж радости буде там сьогодні, Боже ти мій! Не одне на ціле життя збереже спомин нинішнього свята, згадуватиме ясну панночку і панича і вас, дорога пані. Це дуже добре, що ви не забуваєте про селянських дітей. З кожного боку добре. Вони дуже бідні. Мені здається, що нема пильнішої справи, як те, щоб сільські діти жили серед кращих умов. Це ж мученики маленькі.

— Правду вам сказати, я не знаю, як вони живуть, але чую, що їх зле плекають, зле відживляють, що взагалі гігієна нашого села нижче всякої критики, і я роблю, що можу, щоб поправити їх долю.

— Я також, і в Підбереззі вже тепер не вмирає стільки дітей, як перше. Куди там. Але все таки далеко нам до культурних народів.

— Це окреме питання, та ви розкажіть свою повість, а то скінчиться свято, вернуться наші і прийдеться кінець знову відложити.

— Ваша правда, пані. Та, бачите, життя сильніше від повістей про нього. Побачиш дійсність і про спомини забудеш на хвилину.

— На хвилину?

— Так, бо є такі враження, які тривають вічно.

— Чого доказом ваше оповідання.

— Так, пані.

— Як же жилося вашому героєві у Зайковських?

— І старий і донька піклувалися ним як неможна краще. Ідеальні люди. Як попадеться гарна людина, то хоч молися до неї. Знав я таких. Наша сусідка, попадя, була, як царівна, чудо краси. Не тільки з вигляду, але і в поведенню; така якась інтелігентна і достойна, — хоч на королівський двір пускай. І що, гадаєте? Хотіла може одягів пишних, забав, товариства? — Де там! Восьмеро дітей виховала й вивела в люди, збагатила свою суспільність п'ятьома визначними мужами і як тихо жила, так тихо тепер лежить на сільським цвинтарі в забутому гробі. Забуваємо про них, а де були б ми сьогодні, коли б не ті ідеальні їмості?

Такою ідеальною донькою була Ганя Зайковська. За батьком світа Божого не знала. На хворого доктора мала вона кращий вплив ніж лікарі і ліки. Її врода, життєрадісність, лагідність успокоювали його хорі нерви, ніби якийсь чудотворний бальзам.

Ніколи не почув він від неї не то поганого, але й різкого слова і не то в хаті, але й на подвір'ї, між прислугою. Не можна було навіть подумати, щоб лихе слово могло вийти з її гарних уст, щоб вона могла щось поганого зробити. Панна Марія нагадує її...

— Як донька нагадує маму, — доповіла, зітхаючи графиня. — Говоріть далі!

— Мій хворий між тими добрими людьми приходив до здоров'я. Перестав боятися завтрішнього дня, перестав дивитись на годинник, як на мірило своєї муки, перестав здригатися перед своїми власними думками, заспокоївся. Цікавила його погода і те, коли будуть цвісти липи і коли ягоди дозріють. Помагав Зайковському в пасіці збирати рої, а Гані копати, сапати й підгортати в городі, приносив з ліса гриби а з поля свої здогади про те, які будуть жнива. Згодом розбудився в нього також інтерес до науки. Досліджував життя лісового царства. Ніхто не мішав йому. Там ані дров не рубали, ані не продавали сьгів, ані не полювали. Безмежна тиша царила кругом тієї лісничівки.

Невеликий дімок. По однім боці дві більші кімнати, по другім дві менші, між ними просторі сіни, обвішані рогами й застелені всякими шкірами. В одній половині з кухнею мешкали Зайковські, в другій мій хворий. Перед вікнами росли мальви, стелився долом хрещатий барвінок, пахла маруна і мята.

Бувало літом застукає хтось до його вікна. Збудиться гляне і побачить, як вона біжить городом до річки; свіжа, рум'яна, як лісова царівна. А в сінях старий Зайковський чистить свою рушницю і молиться вголос.

Встає наш доктор, миється зимною водою і чує, як нові сили вливаються у його жили, а охота до життя наповнює душу.

Ще він не вбрався, як просять до снідання. Снідають під крилатою липою. Стіл на ногах, вироблених з коріння. Кругом такі самі лавки і стільці. Стіл застелений вишиваним обрусом, на нім молоко, варене й кисле, мід, масло, яйця і хліб домашній, житній, смачний, як не знаю що. Господинею — Ганя.

І як вона гарно грає цю роль, як поважно і приязно гостить доктора і батька. Любо дивитися на неї. Все в неї повно новин з тихого лісового царства. То перші суніці заповідає на обід, то горох, то салату, то знову тішиться молодими козенятами, то розказує про мудрого сарнюка, якого виплекала власними руками і він бігає тепер за нею,

як пес і ховається в-корчі та пікає „пі-пі!”, ніби хоче, щоб вона його шукала. Прямо грається з нею, як дитина.

— Як з'їмо снідання, пане докторе, то я покажу вам „чайні” рожі. Розцвілися за ніч. А як пахнуть! Чудово пахнуть!

І вони йшли оглядати рожі, а Зайковський сидів під липою і півголосом співав якусь усіма забуту стару вояцьку пісню.

За обідом розповідав, кого зустрів у лісі і що довідався від нього, з села і з міста. Але переповідав самі тільки добрі новини, самі не тривожні. Про графську палату ні він, ні його донька не згадували ніколи. Ніби їх на світі не було. Доктор не питався. Лишав ті питання на пізніше. Це була святая святих, до якої він тепер боявся входити. Може колись, — як буде запізно... Там живе граф. На нього покладав усі надії. Граф людина мудра і добра... Як же він хотів побачити графа!

**

Одного дня граф відвідав його з сином. Спокійний, зрівноважений, говорив з доктором як батько з недужим сином. Говорив уважно, щоб хворого не вразити яким болючим словом. Казав, що графиня і Христина поздоровляють його щиро і тішаться, що він гарно почуває себе в Зайковських. Вони зиму перебули за границею, а на літо приїдуть додому.

А все ж таки граф постарівся і посивів і не носив так гордо голови, як перше, — ніби якась важка турбота придавила її додолу... Добрий граф.

Молодий граф говорив з Ганею. Вони бачилися уперве і та перша розмова мала для їх життя рішуче значення...

Дивно, як доля поступає жорстоко з людьми.

**

Доктор знову спинив своє оповідання, ніби забракло йому сили, щоб розказувати далі.

— З ними вона поступила особливо жорстоко, — доповіла графиня. — Правда?

— Так, пані. Лісова квітка зів'яла в душних залях ве-

ликого світу. Є рослини, яких не пересадиш на іншу землю і є люди, що не привикнуть до нового оточення.

— Знаю, знаю, мій пане. Жаль мені їх. Мабуть ми всі з такої породи.

— Мабуть ми всі, — повторив доктор. — Забагато в нас чуття, даємо серцю волю. Краще тим, що слухають твезого розуму, в теперішнім зматеріялізованім світі. І цього не змінити легко. Що кращі душі з аристократичного світа терплять під тиском упереджень і традицій, стають жертвами всіляких родинних рахунків і спекуляцій, ними торгують, як паперами на біржі, золото міняють на склянні цяцьки, забуваючи, що для людини нема нічого кращого й дорожчого в світі, як друга, душі люба, людина.

— А так званий середній стан?

— В ньому теж чимало лиха. Що кращі одиниці м'які й ніжні. У боротьбі за місце під сонцем не видержують напору сильних і твердолобих. Падають на шляху. Терплять і в'януть. А ті промощують собі дорогу ліктями, не перебирають у засобах, не питаються, що гарне, а що ні, а вони подаються й уступають. Протекція, продажність, хитрість, невже ж серце і благородний ум дадуть собі з ними раду? Як не зміняться часи, то виросте суспільство, в якому ми з вами почували б себе ніби на другому, чужому для нас світі.

— І мені так здається. Та кажіть, що сталося далі?

**

— Граф навідувався частіше, а син таки доволі часто. Казав, що батько прислав його з привітом до пана доктора. А він до Гані їздив. Почалася любов, яка по всяких перепонах з боку графині скінчилася подружжям, але безталанним. Молодий граф не забув, що його дружина тільки лісничівна, а вона не забула лісу. Та це лише мимохідь згадуючи... Хворий доктор подужав настільки, що перед ним виринуло питання дальшого життя. Не сидіти ж йому вік на лісничівці, треба щось зробити з собою.

Такі питання з особливою силою вириваються восени, тоді, як бачиш занепад природи, як життя перестає брати

верх над усім, що несприятливе для нього, тоді обгортає й тебе тривога. Птахи летять, а ти маєш сидіти.

Разом із тим, як проріджувалося листя у лісах кругом лісничівки, перед доктором відчинялися дальші виднокруги, видно було світ, ніби незчисленні дороги і стежки вибігали від мало коли відчинюваних в'їздових воріт. Ними блукали його думки. Виходив у ліс і думав.

Недалеко від хати, за річкою, був горб. Тут він лягав і дивився перед себе. Знав, що за лісом палата. Деколи бачив дим, який поверх лісів сунувся на погоду. Дим з коминів палати. Як там тепер? Цієї думки не міг відігнати від себе, хоч і хотів. Що робить Христина? Як скінчилася їхня родинна драма? Чи видержала вона на становищі, чи подалася перед авторитетом графині?

**
*

Нараз щось майнуло на дорозі з палати до лісничівки. Білий кінь і чорна амазонка. Заверне, чи поїде далі? Тікати йому, чи чекати зустрічі?..

Щось його прикувало на місці. Мабуть сила, що притягає дві душі, які якраз зустрінуться у житті, то вже негодні ніколи розстатися.

Встав, оперся об дерево і мов зачарований дивився перед себе.

Побачила його, здержала коня, прип'яла його до бука, підп'яла довгу оксамитову сукенку і пустилася на горб.

Побіг їй назустріч.

— Панно Христино!

— Пане докторе!

Довгу хвилину не находили слів.

— Втомилась я. Мій сивий такий був сьогодні неспокійний, так вухами стриг, — говорила не випускаючи його руки із своєї дрібної долоні. А він дивився на неї, як на мрію і всміхався, ніби до гарного сну.

— Я не сподівався побачити вас, пані, — сказав.

— А я хотіла.

— Невжеж?

— Так, я вас конче хотіла побачити, пане докторе. Не бачились ми так довго.

— Мало що не рік.

— Віки — здавалося мені.

— Так, так.

— Так, так.

І вони дивилися одне на одного тими поглядами, що говорять вимовніше від слів.

Ліс шумів...

— Я від'їжджаю, — почала Христина, — від'їжджаю на довго.

— Від'їжджаєте... — повторив він.

Ліс шумів...

— Може й не повернуся ніколи.

— Не повернетесь...

Ліс шумів...

— Бажаю вам всього найліпшого, пане докторе, всього чого тільки душа ваша бажає.

— Чого душа бажає, — повторив і усміхнувся гірко.

Ліс шумів...

— І я незабаром поїду, — сказав доктор.

— Куди?

— Не знаю. Світ такий широкий, та ще для бездомних, для таких, як я.

— Постарайтеся, щоб не бути бездомним.

— Запізно.

Ліс шумів.

— Розійдуться дві дороги в полі, — почав доктор.

— Й не зійдуться вже вони ніколи, — докінчила Христина.

— Так, так.

— Так, так.

Ліс шумів...

— Я не прийшла вам завдавати туги, — почала по хвилині вона. — Я хочу, щоб ви були веселі, я вам бажаю добра.

— Я так само бажаю вам добра, дорога панно Христино, з цілої душі, великого добра, як нікому іншому в світі.

Будьте щасливі, чуєте, будьте щасливі! — кликав стискаючи її руку.

В душі рвалися якісь струни, щось хлипало, просилося до слова: мовчи! мовчи! мовчи!

Не сказав перше, що любиш її, мовчи й тепер, бо тепер уже запізно.

Чому ти не сказав перше? Гордість не давала? Боявся, що відмовить графиня? Боягуз! Тепер мовчи. Бо хто ти тепер? Нервово хворий, а може й хворий на ум? Хто це може тобі певно сказати? Мовчи.

Кінь Христини іржав.

— Мені пора. Батько буде непокоїтися за мене. Прощайте, пане докторе!

— Прощайте, панно Христіно!

— Прощай-те!

Вихопила руку, скочила в стремена, стягнула поводи, кінь рванувся і помчав стрілою.

— Хри-сти-но! ...

Ліс шумів.

***

Навіть Ганя не розважила його того дня.

Чув, що треба покидати тиху лісничівку.

Тишина взяла, тишина могла і вернути його недугу.

Коли сказав, що їде, Зайковський сіпнув лівий вус. Гані сльози закрутилися в очах.

Відраджували, просили, щоб залишився. Зимою тут так гарно. Такий білий сніг. Зайчики бігають кругом, сарни підходять під самий пліт. Їм сіно кладуть, щоб їли. В хаті так тепло. Так добре читати. Батько розповідає про свої молоді літа, про воєнні події. Скучно буде без нього. Привикли.

— І я до вас привик, мої ви добрі, — говорив доктор. — Ніколи не забуду, як ви доглядали мене. Але ж не вікувати мені у вас. Я не молодий. Пора подбати про свій власний кут, і про шматок якогось певного хліба. Може ми ще побачимось колись, пане Зайковський, і ви, панно Ганю.

— Бувають всякі дива на світі, — відповів старий, шарпаючи свій вус.

**

Приїхав граф і сказав, що жінка й донька здоровлять пана доктора. Вони виїхали заграницю. Жінка в Нойгайм, донька до Англії. Там буде в деяких свояків. Хоче пізнати тамошнє життя і придивитися, як там господарюють.

— Я також від'їжджаю, пане графе.

— Від'їжджаєте? — відповів граф і в голосі його чути було жаль. Але не відраджував і не спиняв. Розпрощалися щиро, сердечно, як добрі приятелі, ніби рідні які.

Призначеного дня заїхав двірський повіз, винесли докторові клунки, він сів, біля нього Зайковський — поїхали.

Прощай тиха хатино і ви, шуми дерев, що колисали його розбурхане серце!

Прощайте ліси і ти, лісова квітко! Хай доля помилує тебе!

Ганя випроводила їх і зачинила за ними ворота.

Доктор не знав, чи це ворота скрипіли, чи плакав хтось. І цей голос довго переслідував його...

.....

**

Не буду вам розповідати докладно про довгу мандрівку мого героя. На ту тему можна б написати окрему, довгу повість, може й цікаву, особливо для тих, що люблять незвичайні пригоди.

Згадаю тільки, що був він на війні у Боснії, здобував Сараєво, ранили його, вилікували і залишився там на кілька літ. Потім поступив як лікар на „літаючу фрегатку” і цілий світ об'їхав. Побачив Китай, Японію, Америку, всякі острови. Щастя йшло йому до рук. Чого не пробував, вдавалося, де не осів, здобував собі славу знаменитого хірурга. Доробився грошей. Не вживав їх, жив ошадно, як монах. Радості життєві не манили його. Одного хотів, — вернутись до рідного краю, хоч під вечір життя. Вернутись і вмерти на землі, на якій уродився. Почував себе як той блудний син, як Одисей, що до Ітаки плив, — хоч Пенелопи не було у нього.

І добре, що не було.

В міру того, як росла віддаль від рідного краю, рвалися всякі зв'язки. Не листувався ні з ким. Але в душі носив опогати незабутні і куди йшов, ішла за ним туга, туга за щастям.

Раз, десь на Кубі, зустрів земляка. Один з тих панів, що втративши ґрунт під ногами в краю, шукають щастя на чужині.

Від нього довідався, що граф і графиня померли, а Христина живе в родовім маєтку і не віддалася до сьогодні. Не хотіла...

Негайно зібрав своє движиме добро і вернувся до рідного краю. Купив собі невеличкий маєток і господарює. Щасливий, що може бачити її такою, як була колись, у душі, і якою возив її по цілім божім світі в своїх думках...

Я скінчив...

IV.

Доктор встав, закурив цигару і почав нервово ходити по покою. За ним ходила тінь; вечоріло.

— Незабаром зійде перша зірка, — сказав спиняючись і заглядаючи в вікно.

Графиня мовчала. Боролася зо своїми думками. Нараз, не відриваючи очей від горячого жару, стала говорити голосом ледве чутним.

— Я знаю тую повість. Кожну сторінку ношу в своїй душі. Деякі прочитую часто, то радію, то сумую тоді. Ви не сказали всього. Багато дечого промовчали. Всього не розкажеш. З вас говорив доктор, послухайте, що вам скаже Христина. *Audiat et altera pars.*

**

— Вона не могла поступити інакше. Не могла перша кинутися йому в обійми. І так надто ясно натякала на свої почуття й соромилася самої себе. А він мовчав. Ніяк не могла зрозуміти чому. На те він мужчина, щоб перший крок зробити. Не зробив. Поводився як у старім романі. Аж прийшов „Гриць”.

Знаю, це не був докір, це був крик насилуваного серця, — страшний крик, сильніший від гніву мами і від батькового мовчання. Христина зрозуміла цей крик.

Пішла за ним . . . Мати поїхала в Навгайм, її вислали до Англії, щоб забула. Не забула. Не хотіла. Не хотіла віддаватися ні за кого. Мати вимагала від батька, щоб він присилував її, батько відмовив і мати покинула його. Виїхала й більше не вернулася. Жила на Рів'єрі. Там і померла. Тоді молодий граф оженився з Ганею Зайковською і повіз її у світ . . . Трагедія лісової квітки . . . Христина доглядала батька. В Паньківцях замкнула свій світ. І батько помер, вона лишилася сама, тільки із своїми думками. Взяла до себе свою братаницю Марійку і дожидала його, доктора. Приїхав . . . Під вечір ще раз засвітило сонце. Чому не в полудне? Докторе, чому ви не сказали Христині тоді над ставом у парку, пам'ятаєте, або у лісі, як вернулися з маневрів, або під лісничівкою, на тім горбку, де вона прощалася з вами, чому ви не сказали, що любите її? Чому ви не сказали?

Встала й очима прикувала його до місця.

— Була б вона пішла за вами на долю і недолю, була б палату проміняла на хату, розкоші — на невигоди, безжурне животіння — на життя в недостатках, у біді, але життя повне, правдиве, бо вона . . . вас . . . лю . . . би . . . ла.

Голос її заломився, ноги відмовили послуху, притулилася до спинки високого фотелю і очі затулила руками.

Він стояв під стіною як стовп. Ціле життя пересувалося перед ним, як у театрі. Роки змарновані на далекій мандрівці, як блискавки вражали його мозок. Чому? Пощо? Нащо?

Почував себе винуватим перед собою і перед нею, перед їх спільним щастям, яке було так близько, а він його відкинув від себе. Що ж тепер?..

*
*

В кімнаті робилося темно. Крізь занавісу з тонкого кружева мерехтіли зірки. На голову Христини лилося сяєво срібliste з тихого вечірнього неба. Тая голова билà собою об спинку фотелю, як підстрілений птах.

Припав до неї і відривав руки від заплаканих очей і цілував їх гаряче і говорив: прости, прости, прости!

V.

— Пане Хмелинський, спустіть занавіси, щоб діти не заглядали крізь вікна, — сказала панна Марія, скінчивши вбирати другу ялинку.

Хмелинський позасував зразу тюлеві, а тоді й плюшеві, довгі занавіси при високих вікнах і обоє стали запалювати свічки. Зразу грубші, бо ті довго горять.

Замерехтіли сотки прикрас на зелених вітках, ялинки засяяли в повній красі.

Панна Марія любувалася ними.

— Гарно, правда, пане Хмелинський, що гарно?

— Все, що з-під ваших рук виходить, те й гарне.

— Ах, як я не люблю таких пустих слів. Говоріть зомною так, як думаєте, щиро.

Він усміхнувся.

— Не можу, панно Марійко!

— Чому?

— Бо ви графянка, а я лиш агроном.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — і вона розсміялася, як дівчинка, що вирвалася з інтернату.

— Ха-ха-ха! Так знайте, пане Хмелинський, що мій батько був граф, а мати лісничівна. Я, кажуть, подібна до мами, як капля води. З вдачі також. Я люблю ліс, люблю природу і люблю, кого люблю... Зрозуміли?

— Так, панно Марійко.

— І віддамся за того, кого люблю. Зрозуміли?

— Зрозумів, панно Марійко.

— Ну, отже... Ще раз питаються вас: зрозуміли?

— Ні, панно Марійко.

— Ах, Боже ти мій, який ви недотепа! І кажуть, що чоловічини мають лицарського духа. Вони труси, труси, труси... Якщо схочу і як ви схочете, то віддамся за вас. А тепер зрозуміли?

Хмелинському засвітилися в очах тисячі різнобарвних свічок, засяяли зорі, замерхтіли всі відомі й невідомі планети, йому здавалося, що впаде, як не підбіжить до неї. Та вона здержала його рукою.

— Тепер ні! Ми сюди не для того прийшли. Ми бідним дітям маємо створити радість. Але знаєте що, зробім компроміс.

— З вами я на всі компроміси готовий.

— Слово?

— Слово.

— На сліпо?

— Так. Я довіряю вам.

— Отже, уважайте, пане Хмелинський, бо тут рішається важне питання! Отже, якщо тітка не поблагословить нас, я покидаю Паньківці і йду з вами. Буду економовою, посесоровою, лісничою, чим ви, тим і я. А якщо тітка згодиться на наше подружжя, то ви лишаєтесь у Паньківцях, у нас, і що наше, те й ваше.

— Але ж, панно Марійко!

— Мовчіть. Пропало. Клямка запала. Не забувайте, що ви дали слово. А тепер подайте мені руку. Так. Гарно! Ми заключили вічний договір. Можете впустити дітей у залю.

Ніде і ніколи ялинки не світилися так ясно, як у Паньківцях на той святий вечір.

VI.

Як щороку, так і нині накривав Антоні стіл до святої вечері в малій їдальні.

Помагала йому „креденсова”, Анеля.

— Панна Анеля ще до сьогодні не знає, як класти чарки до вина. Один, то ще потрапить, а як треба дати по три до кожного „накриття”, то вже пиши пропало.

І він переставляв чарки як слід.

— А серветок у нас не ставлять „шторцом”, прошу то собі також десь записати.

І повкладав серветки.

— А чи не забула панна Анеля стіл притрусити сіном, бо то нині святий вечір, а ми якісь ніби христіяни.

— Не забула, ні! — відповіла Анеля, якій надокучили ті науки старого. Противитися не могла, але була недобра, а що злість виводить людину з рівноваги, так пустила з рук дорогу сервську філіжанку.

Антоні почервонів і його права рука автоматично піднялася вгору. Але пригадав собі, що то панна і що сьогодні святий вечір і сховав руку в кишеню.

— Хай Анеля позбирає череп'я і винесе, але так, щоб ніхто не бачив, — сказав ласкаво. А в душі погадав собі: „щось це, кажуть, добре, коли посуда на святий вечір б'ється, тільки щоб лишилося до пари”.

Потупцював у креденс,¹⁾ почислив і заспокоївся, бо лишилося якраз до пари.

— До пари! — сказав, — дав би Бог, щоб була пара. Чому б не могло бути? Хмелинський, щоправда, не князь і не граф, але зате чоловік добрий і мудрий, як сотворений на чоловіка панни Марії. Може б хоч вона була щаслива. А то гроші є, а щастя нема. Ет! — і він махнув рукою. — Візьмим покійного графа і графиню, тільки живи та Бога хвали, так де там! Не до пари! А тих двоє, як у кірці маку знайшлися. Дав би то Бог.

Він боявся, щоб „ясна панночка” не віддалася за якогось зруйнованого панка, бо з довголітнього досвіду знав, що в таких подружжях нема „благословення Божого”.

— Не чула, Анелю, чи вже там та парада скінчилася?

— Яка парада?

— А та ялинка для дітей.

— Якраз тепер кінець. Вже й панночка з паничем вернулися.

Старий ще раз обкинув оком знавця святочно накритий стіл. Тут тарілку посунув, там перетер серветкою вилки і казав подавати борщ.

— Цього року буде людська вечеря, бо доктор є, а він панських вигадок не любить, йому мусить бути християнсь-

¹⁾ Покоїк, в якому стоять шафи з посудом.

кий святий вечір, з голубцями, пирогами, навіть з кутею, по закону. Золото не чоловік! Та що з того, коли парубком до нині ходить, а волос уже таки добре сивий. І яка б то пара була, якби так графиня...

Та що й казати! Прямо не розбереш. Їздить щодня, ще коли якої біди собі в лісі напитає, і чи не краще якби побралися та зажили вкупі. Добрі пани та не для себе.

Вже хотів йти просити, але пригадав собі, що треба приготувати проскуру та ще з медом, а тоді задзвонити, бо такий тут звичай на святий вечір...

**
*

— Діти вперед! — гукнув доктор, почувши дзвінок.

Хмелинський і панна Марія не противилися, і дві пари увійшли в їдальню.

Графиня взяла тарілку з проскуркою і поділилася нею з Марійкою.

— Дай Боже, щоб здійснилися твої бажання.

— А коли я чогось неможливого бажаю?

— Щоб лише добрі і чесні були твої бажання. Не нам знати, що можливе, а що ні. А вам, докторе, я дійсно не знаю, чого бажати, — всього доброго.

— Всього доброго, ласкава пані.

— А вам, пане Хмелинський, щоб вдались ваші пляни і щоб не мали таких пригод, як минулого року.

— І щоб скоро оженився, — додав доктор.

Панна Марія спаленіла.

— Дивна річ, — говорив доктор, — як то молоді панночки паленіють на саму згадку про оженення, чи про віддавання, це ніби — вдар у стіл, а ножиці озвуться.

— Нині святий вечір, докторе, — пригадала йому графиня, — не вільно сперечатися, ані докучати нікому, мусить бути мир.

— І сестролюбіє, чи там, братолюбіє і згода, — докінчив доктор.

Майже мовчки їли вечерю, особливо рибу, яку подавали назимно й нагарячо, начинювану і приправлювану на солодко, бо Антоні дуже пильнував, щоб було дванадцять страв,

як велить старосвітський звичай. Навіть гарний сніп золотої пшениці стояв у куті. Щоправда, якось він себе дивно почував, перенесений із стодоли до розкішної палати, ніби засоромлений похилив колосся додолу.

— І сіно є, — сказав доктор, нащупавши його під столом ногою, — тільки квокати нема кому.

— Як то квокати? — питала панна Марія.

І доктор розповідав, як по святій вечері діти лізуть під стіл, квочать і шукають у сінні горіхів, як господар кутю кидає на стелю і ворожить, чи будуть добре роїтися рої, як худобі дають цього вечора кращу їжу, як вона раз у рік, опівночі, говорить і як страву виносять у мищинах для душ, що прогрішилися супроти родини і хати та не мають сміливости увійти до неї; але їх тягне туди й вони всю ніч снуються по саді та по городі.

Пані слухали уважно, бо хоч так довго жили на селі, але сільських звичаїв і вірувань не знали.

— Це гарно, пане докторе, — казала панна Марія, — поетично. Життя без поезії якесь сухе.

На те графиня:

— Думаю, що така вже вдача людини, шукати поезії у житті, що навіть найреальніша людина має щось, чим захоплюється, що їй настроює на якусь іншу, небуденну ноту і коли людина нічого такого не має, то вона або дуже бідна, або дуже недобра.

— Ваша правда, графине, — відповів доктор. — У мене був свояк, дуже багатий і дуже непоетичний чоловік. Мистецтво не мало приступу до його душі. Він прямо не розумів, як можна витратити стільки часу на те, щоб, приміром, навчитися грати на фортеп'яні. А все ж таки була одна пісня, яка зворушувала його. Як співали „Родимий краю”, цей матеріяліст плакав.

Панна Марія думала, що мистецтво на те й є, щоб зворушувати й ушляхетнювати людину, що музичний, плястичний, чи який там інший твір, коли не зворушує людської душі, то він є тільки доказом технічної спроможности автора, більш нічого.

Хмелинський пробував боронити погляд „мистецтво для мистецтва”, але навіть панна Марія не стала по його боці, і він уступив з позиції.

— Мистецький твір, — казала графиня, — мусить в'язати в гармонійну цілість щирий зміст з гарною формою. Гарна форма подобається нам, але не промовляє до душі, не зворушує і не ублагороднює, вона надокучить, як усе, що не захоплює серця. Так само і найгарніша людина, коли вона тільки своїм виглядом гарна, тільки тілом, а не душею, наскучить нам.

Всі вони любили мистецтво і тому розмова на ту тему йшла живо і жваво, невимушено.

— Думаю, — говорила графиня, — що народні вірування мають якусь реальну підставу. Нарід несвідомо відчуває неодноразово, чого ще наука не встигла дослідити. Пам'ятаю, як сміялися із „вроків”, із скидування вугля, із зашіптувань, а сьогодні, правда, пане докторе, сьогодні й наука числиться з гіпнозою, сугестією, впливом на віддалення і т. д. Цікаво, як нарід оживлює природу, як у його піснях дерева і квіти чують біль і радість, ніби люди. Мабуть у тім є чимало правди, мабуть, не одне, чого ми не знаємо, на що дивимось, мов на мертву річ, оживе перед оком будучности. Та як би воно й не було, краще вірити в невідоме, ніж не вірити в ніщо. Уявіть собі селянку, яка виносить мищину із стравою на сніг у городі, щоб блукаючі душі поживилися і пригадали собі колишнє земне життя, невже ж вона не багатша душею від тої пані, яка втратила віру навіть у свого чоловіка, навіть у свою власну чесність, лежить на каналі, позіхає і в своїй уяві шукає якоїсь останньої солодкої ягідки на дереві життя. Яка ж бідна, яка вона одинока! Правда, Марійко?

— Не можу, тіточко, сказати, бо я таких не знала.

— І дай Бог, щоб не довелось знати, — сказала графиня. Та на жаль, у наших палатах їх якраз багато. Це робить, якраз гарне на зверх, але беззмістовне життя. Життя мусить мати зміст, хай він буде і сумний, і гіркий, але хай він буде, правда, пане докторе?

— Правда, графине, хай буде і гіркий і сумний, але хай

буде зміст, щоб не було порожнечі, щоб не було нудьги і нудоти.

**
*

Тут Антоні повідомив, що якісь діти прийшли з села і хочуть бачитись з паном Хмелинським. Поприносили йому вечерю.

Обидві пані здивувалися, але доктор пояснив їм, що це також народній звичай. Він казав, що найкраще попросити їх сюди. Вони мабуть не мали відваги прийти з вечерею до самої графині і тому голосяться до пана Хмелинського, якогось молодшого й біднішого господарі знають з усяких переговорів, парцеляційних, залізничних і т. д.

— Покличте їх сюди, — сказала графиня.

Антоні стояв. Він не міг зрозуміти, як можна хлопських дітей кликати до салонів.

— Вони в чоботах, прошу ясної пані.

— А ви хотіли, щоб в такий мороз босі ходили, — зауважив доктор.

— Паркет, килими . . . — обстоював при своїм Антоні.

— Паркет, килими і все інше для нас, а не ми для них, Антоні, — рішила графиня і казала покликати дітей.

Увійшли в татуньових чоботах і маминих хустках, бо до палати було досить далеко, а мороз аж тріщав. Ховзалися по лискучій паркеті й не знали як по розкішних килимах ступати, все, що бачили, було для них таке незвичайне, блискуче, сліпуче.

На переді йшов ковалів Михась, перший школяр, дитина смілива й дуже талановита. Пустився до Хмелинського, але той дав йому головою знак, щоб ішов до графині. Хлопча підступив, шурнув ногами і голосно, виразно, як у школі, тримаючи в обох руках повну кобелю, сказав:

— Кланяються вам, пані графине, і ясній панночці і пану докторові, і пану Хмелинському татуню і мамуня і просять вас на коляду.

Графині сльози закрутилися в очах, вона взяла кобелю в рук хлопця, поклала її на канапу і погладила його по голові.

Знаючи з оповідань доктора, що тоді годиться казати, відповіла:

— Подякуй татуневі й мамуні, що пошанували нас і скажи, що ми їх просимо до себе на третій день на коляду.

За першим підступали й інші, менше сміливі хлопці й дівчатка і старалися виголосити традиційну промову, хоч не всім вона так гладко вдавалася, як тому першому. Деякі язик у роті забули. Але всіх їх графиня рівно ввічливо вітала, а панна Марія, яка дуже любила дітей, кликала до себе, обдаровувала всякими солодощами й чічками з деревця та випитувала скільки їм років, чи мають рідню, чи вже вміють читати, чи чемні вони, чи не змерзли, тощо. Вона знала селянських дітей тільки здалека і дивувалася, що вони такі гарні й чемні.

— Весною то я для вас зроблю забаву в парку. Будемо бігати, співати і гратися м'ячем. Добре?

— Добре, прошу ясної паночки, — відповів смільчак, — але до весни далеко, — і зітхнув. — Не одного ще кашель задавить.

— Бідні діти! — сказала панна Марія, відпровадивши їх аж до сходів і вернувшись до свого товариства. — Бідні діти, вони свідомі того, що неодне не перетриває тяжкої зими і говорять про це так спокійно. Як ми з паном Хмелинським роздавали їм подарунки, то була там одна дівчинка, але така гарна, така гарна, що я нічого такого не бачила в світі і тільки в полотнянці прийшла; кашляла так, що страшно було слухати. Я її обдарувала кожушком і теплою хусткою. Не хотіла вірити, що то правда, плакала з радости.

**
*

— Розкажіть, якже там було, Марійко. Я й забула тебе спитати, — казала графиня.

— Гарно, дуже гарно, тіточко.

— Гарно, пані графине, — повторив Хмелинський.

— Сподіваюся, — завважив доктор, зиркаючи на нього.

— Скільки радости, тіточко і якої радости! Я навіть не уявляла собі, що можна так тішитися, як тішилися ті бідні діти.

— Пам'ятай же Марійко, щоб ти, як будеш сама панею, де зможеш, радість робила.

— Насамперед своєму чоловікові, — додав доктор.

— Пан доктор не дає мені розповідати.

— Пане докторе! — погрозила йому графиня.

— Я вже слухаю; що ж було далі?

— Як діти зійшлися, отець декан виголосив коротку проповідь, в якій пригадав, яке то велике свято сьогодні, як то Христос родився у стаєнці, як пастухи з дарами до нього прийшли і сказав, що графиня на спомин того свята скликала чемних дітей, щоб вони поклонилися новонародженому Христові і щоб не забули нинішнього дня, в який вона подбала для них про подарунки. Тоді старші діти під проводом учителя відспівали колядку і ми з паном Хмелинським роздали подарунки. Я при одній ялинці, а він при другій.

— Що за він? — перебив доктор.

— Він, — і показала на Хмелинського пальцем.

Доктор похитав головою, графиня усміхнулася.

— І якже він ті подарунки роздавав? — питався доктор.

— Добре?

— Певно що добре, — він взагалі понятливий хлопець.

— Марійко! — опам'ятувала її графиня.

Але панна Марія була так захоплена оповіданням, що далі говорила на Хмелинського він.

— І наречені з приходства прийшли. Тіточко, які вони щасливі, які щасливі!

— А їм ви також подарунки піднесли?

— Де там! Їм уже нічого більше не треба, вони про ніякі скарби світа не дбають. Очей одне з одного не зводили, такі щасливі.

Графиня голосно розсміялася. Нинішній святый вечір, несподівані колядники, радість Марійки, вечеря в дві пари настроїли її так якось дивно, так сердечно, їй хотілось щось доброго зробити, щось несподівано доброго, усім, а в першу чергу своїй найближчій, Марійці.

— Так ти кажеш, що наречені були дуже щасливі. Гу-ум... а ти хотіла б бути такою щасливою, Марійко?

— Тіточко! . . .

— А ви, пане Хмелинський? — питався доктор.

— Так чому ви тоді не кажете, чому не хочете бути щасливими?

Молоді глянули одне на одного, потім на доктора і графиню.

Хмелинський підступив до доктора, панна Марія кинулася на шию графині і кріпко, кріпко притулилася до неї так, як робила це колись, дитиною.

— А може ти не хочеш його?

— Тіточко! — крикнула панна Марія і затулила її уста своїми гарячими устами.

— Так тоді, — сказала беручи її руку і подаючи Хмелинському, — хай вас Бог благословить . . . Будьте щасливі за нас.

— Будьте щасливі за нас . . . — повторив доктор, кріпко і довго тримаючи їх у своїх обіймах.

— Антоні, — казала графиня до старого лакея, коли той з чорною кавою увійшов до їдальні. — Прошу казати у великій їдальні розставити столи, накрити їх гарно, винести з пивниці вина, кухар хай смажить усю рибу, яка лиш є, з пекарні видати торти і тіста і покликати службу, всю службу з двора, від найстаршого до наймолодшого. Як буде готове — прийдемо всі четверо туди. Проведем сьогоднішній святий вечір укупі: служба зо своїми молодими панами. Ось вони . . . — і показала на Марійку і Хмелинського.

Антоні глянув, підніс брови, наїжив сиве волосся, уста його стали дрижати і щоб не показати, що плаче, розкашлявся сильно.

— Слава Богу! Слава Богу! — шепотів, переводячи дух. Побіг, щоб по цілій палаті рознести дивну новину.

КІНЕЦЬ.